

KURASJE

NR.12

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16/14
1172 Kbh. K.

AKKUMULATIONSANALYSEN
FAGBEVÆGELSE OG KLASSEBEVÆGELSE
RETSTEORI

KURASJE

TIDSSKRIFT. Betingelser og priser for abonnement på tidsskriftet er anført på nummerets bagside.

Tidsskriftet påbegynder en ny abonnementsrække med nummer 13, der udkommer i vinteren 1975/76. Vi opfordrer de gamle abonnenter til at støtte tidsskriftet ved hurtigst muligt at indbetale abonnementsafgiften for de næste fire numre på vedlagte girokort. Hvis du hidtil har købt Kurasje i løssalg, kan du spare næsten 50% ved at tegne abonnement.

BOGIMPORT. KURASJE er eneimportør af bøger fra følgende tyske forlag: Association, Kübler, Moldoror, Merve, Neue Kritik, Olle & Wolter, Politladen, Rosa Luxemburg Verlag, Rossa Verlag, Roter Stern, Trikont Verlag, Verlag Frauenoffensive, Verlag O og VSA samt fra det svenske forlag Röda Bokförlaget. KURASJE distribuerer alle titler fra de nævnte tyske forlag til hele Skandinavien med 30% forhandlerrabat.

BOGHANDEL. I vores boghandel forhandles alle titler fra de nævnte forlag samt bøger fra andre tyske og danske venstrefløjforlag. Åbningstider: Mandag til fredag kl. 12.00 til 16.00.

FORLAG. Udover tidsskriftet udgiver KURASJE jævnligt bøger indenfor de to serier BIDRAG TIL KRITIK AF DEN POLITISKE ØKONOMI og ANALYSE OG MATERIALE. Rekvirer katalog over vores hidtidige og kommende udgivelser.

I Sverige distribueres KURASJEs bøger gennem RÖDA BOKFÖRLAGET, Boks 7037, 402 31 Göteborg.

Tidsskriftet KURASJE nr. 12

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87 87437 15 5

Rettheder: KURASJE og de enkelte bidragsydere

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 12

NOVEMBER 1975

Tidsskriftets redaktion: Thomas Boje, Niels Bredsdorff, Jens Brinch, Carl-Iver Callin, Leif Hansen, Finn Hansson, Birgitte Harder, Tyge Kjær, Preben Kårsholm, Susanne Possing, Peter Søndergård og Olaf Winsløw.

I øvrigt har Kirsten Amstrup, Lotte Holm, Nina Lykke, Hanne Møller, Flemming Olsen, Ebbe Pedersen og Henrik Søborg medvirket som oversættere ved dette nummer.

Nummeret er udsendt primo november 1975.

INDHOLD

Leder	2
Jens Brinch og Tyge Kjær: Realanalyserne - to skridt frem og ét tilbage?	8
Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schöller og Willi Semmler: Kapitalens udviklingsfraser og -tendenser i Vesttyskland. I. del	26
Metodiske/teoretiske problemer omkring empiriske analyser af profitratefaldet. Den nuværende krise og den politiske strategi. Diskussion mellem Elmar Altvater og Paul Mattick	55
Jens Henning Rasmussen: Skatterne - Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet	81
Marc Fester: »Infrastruktur« og kapitalvalorisering	96
Torben Wanscher: Tendenser i nyere marxistisk retsteori	126
Peter Brückner og Barbara Sichtermann: Klassebevidsthed og konjunkturcyklus?	159
Redaktionskollektiv Gewerkschaften: Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde. 2. del	171
Anmeldelse Karl Heinz Roth og Elisabeth Behrens: Die »andere« Arbeiterbewegung (Paul Mattick)	204

LEDER

Formålet med den redaktionelle leder er at angive den ramme, hvori redaktionens valg af emner og artikler til det pågældende nummer sker. Samtidigt skal lederen forsøgsvis angive den teoretiske og politiske begrundelse for det enkelte nummers indhold, og redaktionens forståelse af den politiske funktion i at udgive et teoretisk tidsskrift, som primært retter sig mod det marxistisk orienterede, intellektuelle mellemlag.

Hermed er det naturligvis også givet, at vi i lederen må beskæftige os med de marxistisk intellektuelles samfundsmæssige placering i et forsøg på at præcisere dette mellemlags politiske potentiale. Det centrale punkt er, at vi i denne og den foregående leder forsøger at angive de teoretiske og politiske positioner, som de intellektuelle marxisters arbejde objektivt tvingende nødvendigt må foregå ud fra, hvis dette mellemlag skal *undgå* at transformere marxismen til *den borgerlige videnskabs sidste tilflugtssted*. På nuværende tidspunkt kan dette kun ske gennem en negativ afgrænsning i forhold til de teoretiske og politiske positioner, som grundlæggende vil forhindre eller forplumre udviklingen af det teoretiske arbejde og udviklingen af den ikke-reformistiske venstrefløjs politiske forståelse.

Men hvad er formålet med det teoretiske arbejde, og hvori består det intellektuelle mellemlags politiske potentiale? *Afgrænset negativt*: det marxistiske intellektuelle mellemlag har ikke en »specifik historisk mission« som arbejderklassens fortrop. *Skitseret positivt*: Det marxistiske intellektuelle mellemlag har i det mindste to opgaver. *Dels* en opgave rettet mod mellemlagene selv, nemlig den opgave konkret at påvise mellemlagenes historisk specifikke eksistensgrundlag. De mellemlag, vi taler om her, og som udgør op til ¼ af befolkningen, tilhører i en eller anden forstand den »statstjenende klasse«, som med revolutionen vil blive overflødiggjort. Den »statstjenende klasses« størrelse kan under specifikke omstændigheder blive en selvstændig hindring for revolutionen og udgør i dag på punkter en hæmning for udviklingen af en revolutionær arbejderbevægelse (tag f.eks. uddannelsessektorens (grundskolen især) 'gennemsnitlige' ideologiske funktioner); den »statstjenende klasse« vil især være en hindring, hvis det kan lykkes denne klasse at artikulere sine kapitalisme-bundne objektive interesser i en 'arbejdervenlig' form (som f.eks. *socialarbejdernes* 'gennemsnitlige' ideologiske selvforståelse af den statslige socialpolitik).

Dels har det marxistiske intellektuelle mellemlag en opgave overfor arbejderklassen, nemlig praktisk og teoretisk at *støtte* udviklingen af en revolutionær arbejderbevægelse; denne opgave kan imidlertid ikke løses umiddelbart, idet den forudsætter eksistensen af en revolutionær arbejderbevægelse som andet end en sporadisk tendens.

Opgaven er imidlertid hyppigt sat på dagsordenen af de forskellige venstrefløjsorganisationer med den *illusionsskabende konsekvens*, at enhver klassebevægelse er blevet opfattet som en revolutionær arbejderbevægelse in spe; også når det drejede sig om arbejdskampe med en klart begrænset reformistisk tendens.

Årsagen hertil må søges i det isolationssyndrom eller *isolationskompleks*, som er vidt spredt på den ikke-reformistiske venstrefløj, og som på en lang række punkter har fastlagt rammerne for det politiske arbejde og for de argumenter, som de ikke-reformistiske venstrefløjsorganisationer har følt sig tvunget til at anvende i de teoretiske diskussioner og i diskussionen af den politiske taktik. Siden studenteroprørets dage har det været en yndet tese hos de europæiske DKP'ere, at den nye venstrebevægelse, som opstod i kølvandet på studenteroprøret, var isoleret fra arbejderbevægelsen, og at den var venstreekstremistisk og teoreticistisk, (og at DKP'erne var det parti, som talte og kunne føre arbejderbevægelsens sag).

Det kan ikke skjules, at især den arbejder-aktivistiske del af den intellektuelle venstrebevægelse i store træk har accepteret tesen om isolation ved at fiksere deres arbejde på ophævelsen af 'isolationen fra arbejderbevægelsen' - ikke mindst under indtryk af venstrefløjens manglende gennemslagskraft. *Tesen er imidlertid forkert.*

Sat på spidsen: den ikke-reformistiske venstrefløj er ikke isoleret fra den revolutionære arbejderbevægelse, fordi der ikke findes en arbejderbevægelse, som kan kaldes for revolutionær. Som det er påvist gang på gang, så findes der kun den 'arbejderbevægelse', »... som kan kaldes frem igen [på slotspladsen]«, som Knud Jespersen formulerede sig, hvis fagforenings- og partipampere finder det nødvendigt for deres parlamentariske spilfægtier.

Tesen om en manglende revolutionær arbejderbevægelse er en konstatering af, at den eksisterende arbejderorganisering er etableret inden for rammerne af og fungerer i overensstemmelse med det borgerlige samfunds reproduktionslogik, hvis formidling sker gennem den fælles interesseartikulation hos revenuekildedejere arbejderkraft; altså følgelig en organisering sat af kapitalen.

Der er mange eksempler på det isolationskompleks, som kan tillægges accepten af DKP-tesen og den manglende indsigt i fagforeningernes og de politiske/parlamentariske arbejderpartiers kapitalsubsumtive bestemmelser. Isolationskomplekset viser sig ikke mindst i de forskellige venstrefløjsorganisationers forsøg på at bevise, at de faktisk ikke er isoleret fra den arbejderbevægelse, hvis eksistens som revolutionær bevægelse ikke problematiseres. Eksemplerne er som sagt mange: hvorfor følger VS sig tvunget til statistisk at bevise, at partiet ikke er isoleret fra arbejderklassen, når denne klasse i 'gennemsnit' er reformistisk; hvorfor finder KF det nødvendigt at lade som om »Kampen for arbejdermagt« primært er skrevet af arbejdere; optagelsesbetingelserne hos de partiopbyggende grupper; tendensen til at ville opgive de almene bestemmelser af kapitalismens specifikke form for at kunne falde i hak med den 'sædvanlige bevidsthed'; o.s.v.

Det er følgelig vigtigt, at forstå isolationsproblemet, - ikke som den ikkereformistiske venstrefløjs tilfældige byrde, som kan ophæves gennem fikse formuleringer - men som et resultat af den kapitalistisk satte arbejdsdeling. Først under anerkendelse af *det objektive forhold*, at det marxistiske intellektuelle mellemlag tilhører et diffust mellemlag, den statstjenende klasse, som *objektivt* ikke er eller kan blive en del af arbejderklassen, er det muligt at formulere den opgave korrekt, som går på at *støtte* den revolutionære arbejderbevægelse i dens opståen og udvikling. Det løses ikke ved at benægte forbindelsesproblemet eksistens - da det er en idealistisk fornægtelse af den af kapitalismen satte arbejdsdeling - eller ved at lade som om problemet er løst (jvf. de forskellige arbejderristiske standpunktserklæringer). Problemet er ret beset først løst den dag mellemlagenes eksistensgrundlag forsvinder sammen med kapitalismen.

I relation til de to opgaver, som den ikke-reformistiske venstrefløj som minimum på stille sig, bringer vi i dette nummer en slags status over arbejdet og diskussionen indenfor nogle centrale felter: realanalysen eller problemer omkring det »empiriske«, arbejderbevidsthed og reformisme, statsanalysen og retsteorien.

Det empiriske problem

Ligesom det nødvendige studium af de almene bestemmelser og af kapitalsystematikken i forbindelse med rekonstruktionen af den marxske teori har indebåret tendenser til at betragte dette studium som løsningen på venstrefløjens politiske impotens og isolation (den manglende gennemslagskraft), således har kravet om realanalyse nu antaget karakter af at være løsningen på forbindelsesproblemet. Her skal kun ridses nogle få problemstillinger op i forbindelse med empiriske analyser; iøvrigt henvises der til artiklen »*Realanalyserne - to skridt frem og ét tilbage?*«.

Man må skelne mellem de problemer, som er forbundet med at gennemføre empiriske analyser, og de problemer som ligger i formidlingen eller anvendeligheden af de empiriske analyser.

Gennemførelsen af de empiriske analyser kan ikke rummes indenfor en snæver økonomisk-teknisk forståelse, idet formålet må være at sætte det borgerlige samfunds overflade på klassekampens begreb; forstået på den måde, at det objektive modsætningsforhold mellem lønarbejde og kapital på det borgerlige samfunds overflade fremtræder udvisket og fordrejet som tendensielle fællesinteresser mellem lønarbejder og kapital (tag f.eks. det tilsyneladende sammenfald mellem beskæftigelsespolitik og erhvervspolitik; dette implicerer også en overskridelse af overfladens specifik fremtrædende økonomiske form. Løsningen af dette kræver en konstant overvejelse af empiriens nødvendighed og tilstrækkelighed. I hvilken udstrækning kan empirien bruges til andet end historiske eksemplifikationer af forhold og udviklingstendenser, som allerede er påvist som teoretisk nødvendige udviklingstendenser.

Det er netop med udgangspunkt i de empiriske analysers eksemplificerende karakter, at mange mener at kunne se disse analysers anvendelighed som forbindelsesmiddel til arbejderklassen; forudsætningen herfor må nødvendigvis være, at rea-

Analysen knytter an til arbejderklassens revenuekildebevidsthed, d.v.s. indbefatter en fremstilling af overfladekategoriernes tilsyneladende selvstændige bevægelser, og opløser disse bevægelser i deres reale størrelser: værdibevegelserne som modsvarer kapitalismens specifikke produktionsmåde; uden det sidste ville realanalysen ikke formå at blive til andet end forbedrede udgaver af de nationaløkonomiske opgørelser.

Klassebevidsthed og fagforeningsanalyse

I sidste nummer af KURASJE præsenterede vi et par artikler om tilgange til analyser af arbejderbevægelsens organisationer, deres reformistiske politik og bevidsthedsformer. Ligesom reformismen som bevidsthedsindhold i arbejderbevægelsens faglige og politiske organisationer kun kan analyseres med udgangspunkt i dens materielle baggrund, må også dens overskridelse, (den revolutionære) klassebevidsthed behandles med udgangspunkt i de faktiske bevidstheds- og kampformer, som den eksisterende arbejderbevægelse - reformistisk eller ej - udvikler.

Med fortsættelsen af *Redaktionskollektiv Gewerkschaftens* artikel fra forrige nummer og med *Brückners* artikel gives der bidrag til, hvordan sådanne analyser kan foretages. Som det præciseres her kan revolutionær massebevidsthed ikke studeres alment, men som et partielt fænomen, der udvikles i kampen mod historisk specifikke reformistiske politikker og organisationer.

Klassebevidsthed kan altså kun forstås som et bestemt historisk resultat af arbejderne magtudfoldelse, kampe og erfaringer af grænserne for den organiserede kamp for forbedring og sikring af eksistensbetingelserne under kapitalismen. Derfor er der ikke *ét* problem, men spørgsmål om differentierede analyser af mangfoldige forskellige organisationers, strejkekampes, osv. udvikling: problemet må undersøges i forbindelse med forløbet af de reale, materielle satte betingelser for den revolutionære erfaringsproces.

Statsanalyse

Diskussionen af den borgerlige stat tager vi også op i dette nummer, men nu ikke længere som bidrag til en diskussion, som holder sig inden for problemerne omkring grundlaget for de almene statsbestemmelser (jvf. KURASJE nr. 9, 10, 11). De to bidrag, vi bringer her, søger derimod at udvikle nogle bestemmelser af statsapparatets funktion i kapitalens reproduktions- og akkumulationsforløb, søger altså at bevæge sig i retning af en analyse af de forskellige statsfunktioner. Selv om de på ingen måde prætendere at være analyser af de historisk-konkrete statsfunktioner, så rejser de begge væsentlige problemer, som må løses for at kunne gennemføre sådanne historiske analyser.

Marc Fester tager fat i problemet omkring en bestemmelse af grundlaget for statens 'infrastrukturelle' funktioner, eller de almene produktionsbetingelser, og når gennem en omfattende kritik af D. Läßle frem til at bestemme disses kapitalistiske form som *lejeværende* kapital, og at de altså ikke i sig selv må tilvejebringes gennem staten. Den statslige overtagelse/fremstilling af disse almene produktions-

betingelser sker nemlig først, når de i deres kapitalistiske form bliver en (stoflig eller materiel) hindring for totalkapitalens historiske akkumulationsudvikling og fortsatte valorisering; men samtidig er Fester dog opræcis i sin diskussion af finansieringen af denne statslige overtagelse.

Netop denne problemstilling er hovedindholdet i *Jens Henning Rasmussens* artikel om staten og skatterne, finansieringen af statsapparatet. Gennem en diskussion af forskellige skatteformers effekter på forskellige dele af totalkapitalen og for arbejderklassen (lønudhuling), udvikles og fastholdes den af Mattick så kraftigt, men alment fremførte tese om de statslige udgifter som fradrag fra den producerede merværdimasse. Når staten på grund af kapitalakkumulationens modsigelser udvikler sig til at blive et væsentlig moment i den samfundsmæssige arbejdsdeling og den materielle produktion, så er denne vækst på den anden side en skranke for kapitalen, i og med at den beslaglægger stadig mere af den samlede merværdimasse.

Men så er vi også nået dertil, hvor en videre diskussion er meningsløs, hvis problemstillingen ikke formuleres i en historisk sammenhæng, hvor altså statsfunktionerne må analyseres i deres konkrete historiske udvikling.

Retsteoretiske problemstillinger

Allerede med introduktionen til diskussionen i KURASJE nr. 10 antydede vi det centrale problem i forbindelse med udarbejdelsen og udviklingen af en marxistisk eller materialistisk retsteori: nemlig *på en gang* at forstå, fastholde og udvikle denne som et integreret led i kritikken af det borgerlige samfunds kernestruktur. Det drejer sig om at udvikle den borgerlige rets sammenhæng med kapitalens produktions- og reproduktionsproces, og *samtidig* at overskride indløsningen af denne opgave på det almene niveau gennem studiet af de særlige retlige områder - arbejdsret, socialret, m.v. - såvel ud fra deres *klassekarakter* som ud fra deres funktion som et af de fundamentale medier for statsinterventionismen, altså som et led i *statsfunktionsanalysen*.

Denne »programerklæring« er naturligvis stadigvæk gyldig, men der kan måske være grund til at føje nogle yderligere bemærkninger til. Som det fremgår af *Wanschers* artikel, formår hverken den kritiske eller den strukturalistiske retsteori at formidle den logiske og historiske sammenhæng mellem ret og produktion og dermed at give et grundlag for politiske strategiske slutninger.

Kun med udgangspunkt i kritikken af den politiske økonomi åbnes vejen for en sådan formidling, omend den naturligvis ikke dermed er sikret. Kun udgangspunktet: den almene formulering af retsbegrebet i relation til de forskellige kapitalssystematiske niveauer er givet, men dermed er blot den fundamentale sammenhæng mellem produktion og ret fremstillet. Formidlingskategorierne videre fra det kapitalssystematiske overfladebegreb frem mod den konkrete analyse af retten og af de særlige retsområder er endnu ikke formuleret eksakt. Dette gælder såvel for de mange statsformsafledningsforsøg, hvor sammenhængen mellem retsform og statsform reflekteres, som i statsfunktionsanalyseforsøgene, hvor det retlige grundlag for statsinterventionismen ses som umiddelbart kapitalaffirmativt eller kapitalinteresse-kongruent.

Her står den materialistiske retsteori stort set i dag. Skridtet videre mod den konkrete analyse, hvor disse logisk-afledelige fundamentale sammenhænge formidles i deres historiske specificitet, er imidlertid ikke nogen enestående opgave for dette analysefelt, men er dilemmaet overhovedet for den materialistiske kritik. Kun ved at løse dette dilemma undgås den objektivistiske reduktion eller den strukturelle funktionalisme i den marxistiske teoriudvikling og dermed også den reelle fare for tilbagefaldet i positivismen i én af dens mange afskygninger.

En materialistisk retsteori må således ikke med sit udgangspunkt i kritikken af den politiske økonomi reducere den konkrete historie til logikken i kapitalens reproduktionsformer og dermed forkorte den konkrete analyse til den logiske afledning. Den må tværtimod på én gang medreflektere de respektive politiske og sociale styrkeforhold mellem klasserne, der er afgørende for forskellige retsforholds og retsdispositioners gennemslagsformer, og de objektive, økonomiske lovmæssigheder under hvilke de klassemæssige styrkeforhold sættes og forandres i deres specifikke skikkelse.

REALANALYSERNE - TO SKRIDT FREM OG ET TILBAGE?

Jens Brinch og Tyge Kjær

En af de væsentligste marxistiske teordiskussioner indenfor de sidste år har været centreret omkring realanalyseproblemet. Diskussionen af dette problem, der herhjemme især tog fart med udgivelsen af Jens Brinchs analyse af efterkrigstidens danske kapitalakkumulation, har dog haft tendens til at indsnævres til en diskussion om tekniske problemer i forbindelse med inddragelse af empirisk materiale i den marxske teori og har som konsekvens heraf lidt af en manglende problematisering af realanalysens teoretiske grundlag og - hvad der er nok så vigtigt - af dens politiske formål.

I den følgende artikel tages begge disse problemer op i programatisk form i håb om at sætte nye perspektiver for diskussionen, uden at der dermed intenderes endegyldige svar på problemerne.

Bæredygtigheden af de her diskuterede perspektiver kan bl.a. afprøves overfor de mest udviklede realanalyseforsøg. Som sådan kan artiklen også tjene som en problematisering af visse af de teoretiske ansatser, der ligger til grund for Altvater m.fl.'s analyse af akkumulationsudviklingen i BRD, som også bringes i dette nummer.

1.

I den danske marxrekonstruktions udvikling er man i dag nået ind i en omfattende brydningsfase, hvor brydningerne er mangesidede. Der er veludviklede sekteriske fraktionsbrydninger, brydninger mellem »kapitallogikere« og »klassekæmpere« samt brydninger inden for universitetsmarxismens forskellige teoretiske og politiske tendenser. Under sidstnævnte er *realanalyseproblematikken* efterhånden blevet særlig væsentlig, fordi den har forsøgt at indplacere de empiriske, konkrete analyser i en teoretisk formidlingssammenhæng. Samtidig er det også et beklageligt faktum, at realanalyseforestillingen i dag mange gange fungerer som en »marxistisk« legitimering af den skinbarlige empirisme.

Denne artikel, som er fremkaldt af Altvater m.fl.s empiriske analyse af akkumulationsudviklingen i Tyskland vil derfor forme sig som dels en skitsemæssig angivelse af den refleksionsramme, som det empiriskes problem har været stillet (og løst) i, og dels en abstrakt kritik af de implicite forudsætninger, som Altvater m.fl.s analysemåde arbejder ud fra.

2.

Problematiseringen af empiriens status og betydning foregik i studenteroprørets første fase. Det danske studenteroprør, som udgik fra de samfundsvidenskabelige fag i bred forstand (sociologi, psykologi, planlægning mv.) i 1968-69, var ikke alene båret frem af det formelle krav om medbestemmelse og demokratisering af universiteterne; det omfattede også et indholdsmæssigt opgør med de etablerede videnskabsdiscipliner, formuleret som en kritik på et videnskabsteoretisk plan af den logiske positivisme og på et politisk plan af den postulerede værdifrihed i videnskaben. Videnskabskritikken var i denne fase metode- og ideologikritik, og den lå dermed helt og holdent inden for de rammer, som det borgerlige kritikbegreb sætter.

Metodekritikken eller positivismekritikken viste, at de etablerede videnskabsdiscipliner abstrakt set var selvmodsigende, fordi de forsynede sig mod deres egne videnskabelighedskriterier. Ideologikritikken viste, at de konkret betragtet var ligeså selvmodsigende, fordi værdifrihedsidealet ikke kunne opretholdes - dvs. at videnskaberne ikke var klasseneutrale, men bærere af en reformistisk ideologi og praksis.

Hele denne fase er senere blevet omskrevet til betegnelsen »intern fagkritik«, hvormed man også har sagt, at den ikke bevægede sig ud over det borgerlige kritikbegreb. Kritikken havde i første omgang ingen overskridende momenter, men kunne snarere betragtes som en tilpasning af de borgerlige videnskaber til de eksisterende samfundsmæssige betingelser - en modernisering og en reformulering af deres selvmodsigende elementer, f.eks. i form af en metodeudvikling.

I løbet af den interne fagkritik blev de empiriske analysers indhold og anvendelighed problematiseret i en sådan grad, at man måtte forholde sig helt

negatorisk til empirien. Positivismekritikken var dermed oprindelsen til 'det empiriske problem'.

Allerede i selve problematiseringsfasen fremkom der mange forskellige forslag til en løsning af empirismeproblemet. Sydfra kom hermeneutikken, fra Norge kom det, som senere blev den populistiske aktionsforskning, fra USA kom Marcuse og de radikale sociologers krav om »a partisan sociology«. Fælles for disse forslag er, at de baserer sig på et moralsk krav om en individuel stillingtagen uden hensyntagen til videnskabens objektive samfundsmæssige bestemmelser: når videnskaberne ikke var klasseneutrale, måtte dens udøvere vælge side i klassekampen. Den hyppigste demonstrationsparole i denne fase var »Forskning for folket, ikke for profitten«, og den var samtidig betegnende for retningen i det kritiske studentearbejde.¹

3.

Anden fase i studenteroprøret er ikke kronologisk afgrænset, men indholdsmæssigt. Her sker den begyndende udvikling mod det marxiske kritikbegreb, som foregik spredt og springvis. Udviklingen forløb først som en metodologisk og videnskabsteoretisk afklaring, hvor den rene metodeforbedring kunne overskrides, derefter som et skift i problemfelt fra positivismekritik til 3. Verdens- og imperialismeproblematikken, og endelig som udviklingen af 'kapitallogikken'. Det er karakteristisk for størstedelen af den periode, at marxismen var et våben i den universitære kamp mod de etablerede videnskaber, idet den både udviklede en totalt forskellig videnskabsopfattelse og en række nye arbejdsfelter. Gennem rekonstruktionen af den marxiske videnskabsopfattelse og det marxiske kritikbegreb kunne de metodetekniske og ideologikritiske elementer i positivismekritikken overskrides. I sine forudsætninger og retning står det marxiske kritikbegreb uden for det borgerlige samfund.

4.

I dag er den systematiske oparbejdelse og tilegnelse af den marxiske forsknings- og fremstillingsstruktur så veludviklet og udbredt, at den kapitalsystematiske forståelse er en reel faktor i den videnskabelige og (universitets)politiske udvikling. Kapitalsystematikens udvikling er dog alt i alt foregået som en teoriintern proces under abstraktion fra kravet om en konkret formidling af den indhøstede viden.

1. Det ses tydeligt i KURASJE nr. 1 og 2 3, hvor sidstnævnte er udarbejdet i samarbejde med det daværende Institut for Proletarisk Videnskab: INPROV.

Denne proces er nu ved at vende. Den esoteriske udvikling af kapitalsystematikken stilles stadig hyppigere over for et formidlingskrav, som antager både politiske, metodiske og indholdsmæssige udtryk. I sammenhæng med realanalyseproblematikken er det især de forskellige løsninger på empirismeproblemet, som påkalder sig interesse.

Kravet om konkret formidling - dvs. kravet om, at de almene kapitalkategorier, som omhandler gennemsnitsbevægelser under gennemsnitsbetingelser, anvendes til en systematisering af det borgerlige samfunds mangeartede og tilsyneladende selvstændiggjorte overfladebevægelser - har ført til en udvikling af forskellige positioner, som kan opdeles i tre hovedformer: (1) *tilbagefald* til den »rene empiri«, hvor de nye problemstillinger og kategorier, som oparbejdes som resultat af marxrekonstruktionen, forlades og erstattes af en tro på, at tingene er, som de umiddelbart ser ud. Dette er det samme som at sige, at al videnskab er overflødig, og at den ideologi, som går under betegnelsen borgerlig videnskab, blot skal have et socialistisk fortegn eller et arbejderstandpunktsfortegn. (2) *Subjektiviseringstendenser* og (3) *objektiveringstendenser*, som begge er karakteriseret ved en fastholdelse af de almene kapitalkategorier, men med et forskelligt subjekt for teorien, hvilket vi kommer ind på senere.

Hos Ole Marquardt finder man et eksempel på, hvorledes et nyt temafelt fører til en problematisk genoptagelse af en særlig afart af empiriske analyser: spørgeskemaundersøgelsen². Der er her tale om et tilbagefald, som er så meget mere bemærkelsesværdigt i betragtning af, at Ole Marquardts intention og analyse iøvrigt falder ind under det, som vi har kaldt objektiveringstendenserne. Dermed vil man også kunne finde »renere« eksempler på det omtalte tilbagefald, men ikke med så stor udbredelse i den løbende diskussion. Ole Marquardts genoptagelse af spørgeskemateknikken er problematisk, fordi den helt glemmer indsigten fra fagkritikkens tidlige faser. Her skal vi blot diskutere et enkelt eksempel.

Man kan som altid ved spørgeskemaundersøgelser vise stort set hvad som helst. F.eks. anfører OM s. 24 ud fra et spørgsmål i en tysk, såkaldt 'socialistisk' industrisociologisk undersøgelse, at »Det er altså ikke krav om 'bedre livskvaliteter', medlemsindflydelse, eller endog en større andel af formuen i samfundet,

2. Ole Marquardt: Konjunkturforløb og klassebevidsthed, i: Den jyske Historiker nr. I. Århus 1974, s. 22-25.

For at forebygge misforståelser vil vi her fremhæve, at vi ikke diskuterer Ole Marquardts bog som sådan, hverken hans metode eller teser iøvrigt. Vi har taget et enkelt aspekt ud og diskuterer det, fordi vi mener, at det kan bruges til at eksemplificere en *tendens* i dagens empirismeproblematik: Vi hefter os udelukkende ved det, som vi finder problematisk: den kritikblinde genoptagelse af en bestemt del af spørgeskemamethoden. Man kan opfatte kritikken som *generel* på dette punkt, dvs. samtidig rettet mod hele det empirisk-metodiske grundlag for mange af de 'arbejds-' eller 'industrisociologiske' undersøgelser (Kern & Schumann, Popitz, Deppe m.fl.).

Hvis man sammenligner denne type undersøgelser med f.eks. Marx' spørgeskema (Fragebogen für Arbeiter, MEW 19, s. 230-237), som hyppigt fremdrages som argument for, at man kan bruge spørgeskemaet fornuftigt, vil man opdage, at Marx ikke rammes af vores kritik, fordi han i eminent grad undgår ethvert forsøg på holdningsregistrering.

der stilles til fagforeningerne, men i langt overvejende grad krav af eksklusiv materiel karakter.« Denne konklusion stammer fra svarfordelingen på et spørgsmål til strejkende og ikke-strejkende men informerede arbejdere om fagforeningernes vigtigste opgaver for tiden. Men hvis OM havde taget svarfordelingen på et af de andre spørgsmål, ville han være nødt til at modificere sin konklusion, fordi heraf fremgår, at prioriteringen af de mål, som fagforeningerne skal kæmpe stærkest for, også indeholder krav om »bedre livskvaliteter« - her defineret i forhold til spørgsmålet om nedsættelse af pensionsalder, mere retfærdig formuefordeling, bedre alderdomsforsorg, udvidet medbestemmelse m.v.³

Vi skal ikke forsøge at afveje disse modstridende svartendenser i forhold til hinanden, fordi pointen er, at man overhovedet ikke kan forvente at få anvendelige svar på de sk. holdningsspørgsmål af metodeimmanente grunde. Det andet spørgsmål, som OM citerer (s. 23) »Hvem repræsenterer efter Deres mening arbejdernes interesser bedst her i samfundet?« udtrykker intet som helst. Hvad ligger der f.eks. i »arbejdernes interesser«? Med de svaralternativer, som er givet på forhånd, er der tale om helt generaliserede interesser, hvor spørgsmålet kun udløser en bestemt svardisposition, men ikke nødvendigvis en handlingsdisposition hos den udspurgte. Han kan vælge mellem de forskellige politiske partier, staten, kirken og arbejdsgiveren, men kan ikke - eller kun hvis han misforstår spørgsmålet - få associationsbaner i retning af f.eks. strejkekomitéen. Spørgeskemateknikken forudsætter, at holdningen eller meningen er en ydre attribut ved individet, som aktualiseres i selve interviewsituationen, hvorefter den kan måles. De generaliserede interesser er ikke en eksisterende egenskab ved arbejderen, men derimod en egenskab, som tvangsmæssigt tillægges ham i selve interviewsituationen. Resultaterne er ikke alene uanvendelige som en følge af egenskaberens manglende attributkarakter, men også som en følge af den manglende endimensionalitet i spørgsmålet. Dækker »fagforeningen« f.eks. ledelsen i DGB eller LO og den aktive tillidsmand på samme tid? Med en mindre ændring i spørgsmålsformuleringen fremkalder og måler man helt andre attributter, og derfor kan man få de resultater, som er (politisk?) ønskværdige. Som man råber i vinden, får man svar!

Denne indsigt førte i studenteroprørets tidligere faser til en omfattende negation af »empirien«, her forstået som den dengang fremherskende interviewbaserede dataindsamling inden for de samfundsvidenskabelige fag⁴. Og på denne baggrund er den metodeblinde genoptagelse af empirien, fremkaldt af kravet om konkretisering og realanalyse, ikke blot ét, men adskillige skridt tilbage. I Ole

3. Jfr. den samme rapport, som Marquardt citerer, SOFI: Am Beispiel der Septemberstreiks, Frankfurt 1971, s. 215-16.

4. At afvisningen ikke var total, kan man bl.a. se hos Vilhelm Borg: Industriarbejde og arbejderbevidsthed, Kbh. 1971. Hos VB finder man s. 13-15 en opsummering af nogle af interviewmetodens problemer uden at hans løsning, som er en skelnen mellem en »god« og en »dårlig« empiri, bliver mere acceptabel end Marquardts accept af de tyske *socialistiske* industrisociologers resultater.

Marquardts tilfælde er referencerne til SOFI-undersøgelsen endda helt overflødig, fordi han ud fra sit teoretiske udgangspunkt sådan set har bestemt det, som er hans egentlige ærinde: sammenhængen mellem fagforeninger og socialpartnerbevidsthed.⁵

5.

I en lidt mere generel betragtning er det tydeligt, at den danske marxismes udvikling i dag foregår i et felt mellem to modsat rettede tendenser: en *subjektiverings-* og en *objektiveringstendens*.

Subjektiveringstendensen er lettest at identificere. Den er især karakteristisk for de forskellige grupperinger inden for den organiserede venstrefløj. Med subjektiveringstendens menes, at kravet om en videreudvikling af den marxske kapitalismeanalyse ikke betragtes som en nødvendighed af samme karakter som det politisk mobiliserende arbejde, som netop derfor ofte hviler på et rent moralsk og ideologikritisk fundament uden egentlig indarbejdelse af teoriens afdækning af de objektive, strukturelle samfundsmæssige sammenhænge som modsætningen mellem kapital og lønarbejde konkret udvikles i. Teorien amputeres; marxismen-leninismen bliver reelt subjektløs og kun et varemærke.

De programmatiske krav, som den postuleret revolutionære organisation vil opfylde, er og bliver en alvorlig hemske for en seriøs og omfattende kapitalismeanalyse samt for en strategi, der jo også må have en teoretisk refleksionsramme. Forskellene mellem de mange grupperinger på venstrefløjen er ikke af indholdsmæssig art, men i overvejende grad af politisktaktisk art. Det er et tydeligt udtryk for, at politikken gøres udvendig i forhold til teorien, og organisationerne må derfor agere ligeså udvendigt: de agerer alle på politikens supermarked med konkurrence mellem og inden for organisationerne om enkeltarbejdernes gunst. Der tordnes mod konkurrentens »vare« - den korrekte politiske linje - med beskyldninger for socialfascisme, revisionisme og andre angivelser af den absolut manglende kvalitet. Selv om arbejderklassen her angiveligt er subjekt for politikken og dens principielle teoretiske basis, er den teoretiske basis kun moralsk funderede udsagn uden egentlig indsigt i den strukturelle sammenhæng i kapitalismen, som politøkonomien er det begrebslige udtryk for. Karakteristisk har da også været først en almindelig teoriforskrækkelse, så en omfattende teorifjendtlighed, som kan ses inden for alle venstrefløjens grupper, i hvert fald fraktionsvis.⁶

5. Jfr. også Redaktionskollektiv Gewerkschaften i KURASJE 11, hvor sammenhængen udvikles i en mere omfattende kapitalsystematisk ramme.

6. KF har tilsyneladende været en hæderlig undtagelse, idet man i det mindste programmatisk har fastholdt kravet om at udvikle en egentlig kapitalismeanalyse under bibeholdelse af marxismens revolutionsteoretiske aspekt. Men selv KF præges af modsætninger mellem militant reformisme og seriøs kapitalismeanalyse.

Inden for subjektiveringstendensen bliver det teoretiske arbejde enten opfattet som en blokering over for det vigtige - den politiske kamp, som meget hyppigt forkortes til at være en individuelt baseret, perspektivløs strejkekamp (Uniprint f.eks.), hvor man på trods af den åbenlyse sejr for 'kapitalens logik' (rationalisering og intensivering med deraf følgende fyringer) må udråbe selve kampen til en bevægelse i klassekampen og en styrkelse/højnelse af klassebevidstheden - eller gjort til en efterrationalisering af en i forvejen lagt strategi. Dette er særligt tydeligt for DKPs vedkommende, hvilket hele Stamokap-kritikken har vist.

Objektiveringstendensen er karakteristisk for universitetsmarxismen, hvor den findes i to forskellige former: den ultravidenskabelige og den politiske.

Den ultravidenskabelige objektivering af marxismen, som samtidig er den rene pervertering, udtrykker sit fundamentale standpunkt i følgende klip: »Vores kritik af kapitallogikken er baseret på *elementære videnskabelighedskriterier* ...«⁷

Parallellen til alle de tidligere gange, hvor Marx' kapitalismeanalyse er blevet tilbagevist ved hjælp af helt elementære videnskabelighedskriterier er iøjnefaldende. I nutidens danske utralvidenskabelige objektiveringstendens ligger der samtidig en omfattende tendens til at anvende marxismen interdisciplinært, hvorved marxismens revolutionsteoretiske aspekter bliver bortamputeret og erstattet af Videnskabelighedsprotesen. Konsekvensen er, at marxismen bliver brugt til at udvikle en bedre økonomi end den eksisterende nationaløkonomi, en bedre (arbejds)psykologi end den nuværende, en bedre planlægning end osv. Her har marxismen kun interesse som korrektionsfaktor i forhold til de eksisterende fagdiscipliners enkeltvidenskabelige begrænsninger, men er iøvrigt selv underlagt præcis de samme videnskabelighedskriterier - rekurrens, verifikation, gyldighed, pålidelighed osv. Politik og videnskab kan og skal ikke længere forekomme i en indre sammenhæng, dvs. formidlet over marxismen som revolutionsteori. Og som en naturlig følge bliver en af de første og vigtigste opgaver da også at efterprøve marxismen videnskabeligt, dvs. dels med hensyn til konsistens ('Marx var jo selvmodsigende'; 'Marx har aldrig udviklet en pristeori') og dels gennem en empirisk verifikation ('kapitalismen har jo forandret karakter til monopolkapitalisme, senkapitalisme' o.a.). Denne grundopfattelse er blevet betegnet »neoricardianisme« ud fra sin teoretiske forståelse, som er ét stort tilbageskridt i forhold til Marx, hvilket David Yaffe har vist i sin kritik⁸. Den kan også betragtes som en modernisering af Witt-Hansens Diamat-baserede Marxforståelse⁹.

Hvad skal den ultravidenskabelige objektivering af marxismen egentlig? Den fremstiller sig selv som politisk-revolutionær og mange af dens udøvere er organiserede personer. Man kan få svar på spørgsmålet ved at undersøge teoriens subjekt.

7. Interview med Carsten Koch, Christian Groth, Ole Jess Olsen og Heine Andersen i: *Studenterbladet (DSF)* nr. 18, d. 22.5.75 s. 7. Vores fremhævelse.

8. D. Yaffe: *Kritik af den neoricardianske marxisme*, Århus 1975.

9. Witt-Hansen: *Historisk materialisme*, Kbh. 1973; jfr. også *KURASJE* 10, s. 106-7.

Her er der nemlig kun ét muligt subjekt: den borgerlige stat, som indlysende nok hungrer efter en moderniseret og kompletteret økonomi, planlægning, sociologi, psykologi mv. til brug for sit krisemanagement. Dette behov bliver indlysende nok større i krisetider, hvor krisen muliggør en erkendelse af kapitalismen som det, den virkelig er: tilegnelse af andres merarbejde. I stedet for at udvikle dette perspektiv, ser repræsentanterne for denne opfattelse krisens årsag i en mangelfuld planlægning dvs. en forkert politik fra statens side¹⁰ eller i umådeholdne lønkrav¹¹. Denne objektivisering af marxismen vil utvivlsomt være - eller kunne blive - det teoretiske grundlag for den statskapitalisme,¹² som er en reel udviklingsmulighed for kapitalismen i dens nuværende fase. Statskapitalismens teoretiske grundlag må jo netop formuleres mere omfattende end den keynesianske og keynesinspirerede teori, som har været det nuværende socialdemokratiske ramme for en forståelse af de samfundsmæssige bevægelseslove og deres dynamik. Neoricardianismen er objektivt en forbedring af denne forståelsesramme, men den holder sig på samme måde helt og aldeles inden for de rammer, som eksistensen af kapitalistiske produktionsforhold sætter, dvs. den er en forbedring under abstraktion fra kritikelementet i marxismen.

Den anden tendens i universitetsmarxismen blev tidligere kaldt den *politiske*, her ikke i organisatorisk forstand, men i indholdsmæssig. Dette betyder, at teoriens subjekt er den revolutionære arbejderklasse, og at denne teoriform er helt uden praktisk betydning i de faser af kapitalismens udvikling hvor den revolutionære arbejderklasse ikke manifesterer sig som sådan, men som en reformistisk arbejderbevægelse. Den politiske universitetsmarxisme skal - som Mattick har formuleret det - fastholde marxismen som en indholdsmæssig revolutionsteori (altså den ortodokse marxforståelse, om man vil) fra cyklisk nedgang over opgang til den næste nedgang, således at der altid findes en formuleret teoretisk forståelse af det kapitalistiske samfunds udviklingsdynamik i alle dens facetter. Det er f.eks. væsentligt at fastholde en forståelse af kapitalismens nødvendigvis krisefyldte udviklingsmåde under opgang og højkonjunktur, hvor denne udviklingsmåde ikke eksisterer reelt som sådan. Den reale udvikling synes faktisk at vise det stik

10. Jfr. Bengt Åke Lundvall i Information d. 11., 13. og 14. marts 1975, hvor krisens årsag entydigt føres tilbage til en bevidst forfæjlet boligpolitik. Eller det interview, som omtales i note 8.

11. Jfr. Chr. Groth i: Kapitalakkumulation i Danmark II - diskussion og kritik, Kbh. 1975.

12. Med statskapitalisme mener vi her hverken monopolkapitalisme, statsmonopolkapitalisme eller andre afgrænsninger af en fasespecifik kapitalismeform, som indeholder en ofte implicit antagelse om, at kapitalismen har forandret karakter, dvs. at dens bevægelseslove er blevet forandret. Det eneste, som har forandret sig, er distributionsformerne, og statskapitalisme indebærer dermed blot, at staten er - dvs. har udviklet sig til at være - permanent eksekutor af kapitalens iboende lovmæssigheder. Efterhånden som statskapitalismen udvikler sig ud over den nuværende blandingsøkonomi, vil eksekutorfunktionen blive et helt integralt moment i bevægelseslovenes gennemslagsform. Det er ensbetydende med, at vi opfatter staten som et moment i gennemsnitsprofitratens dannelse og at dette moment allerede er af central betydning på nationalstatsligt plan i dag.

modsatte, hvilket ses tydeligt af udviklingen i 1960'erne, især første halvdel. Her modsiger den reale, materielle udvikling næsten totalt den teoretiske krisecyklus. Ser man udviklingen i lidt større perioder; er det en afgørende mangel, at der i dag ikke findes overleverede erfaringer fra krisen i 1930'erne. Fagforeninger, arbejderbevægelse, venstrefløjsgrupper og universitetsmarxister står uden egentlig historisk formidlet erfaringsgrundlag i krisesituationen. Ud fra denne mangel kan den politiske universitetsmarxismes opgave afgrænses: den skal så at sige være en kuvøse, der holder liv i en revolutionær teori i perioder, hvor den er uden materiel forankring.

Dette sætter bestemte indfaldsvinkler i centrum for den teoretiske kapitalismeanalyse, hvilket behandles senere, og kan samtidig begrunde empiriske analyser. De empiriske analyser skal dog ikke gennemføres ud fra snævert videnskabelige grunde, men ud fra politiske, hvilket selvfølgelig også rummer en del problemer. Et af problemerne er, at de empiriske analyser som »realanalyse« tit og ofte bliver betragtet som en løsning på universitetsmarxismens såkaldte isoleringsproblem, hvor realanalysen antages at kunne skabe forbindelsen mellem universitetsmarxismen og de progressive dele af arbejderbevægelsen. Man kan som Altwater fremhæve, at den empiriske analyse er nødvendig for at udvikle klassekampens mulighedsbetingelser i alle akkumulationsprocessers cykliske faser, herunder også under boom'et. De specifikke historiske analysers nødvendighed i deres empiriske form begrundes politisk, idet de skal medvirke til at gennembryde den hermetisk lukkede, cirkulære overfladeform, som har karakteriseret den stort set krisefri efterkrigskapitalisme. Det egentlige problem er her, at realanalysen nødvendigvis må knytte an til den almindelige bevidsthed, som arbejderne har som revenukildebesiddere, dvs. beskrive kapitalismens udvikling konkret og empirisk på overfladens betingelser, altså under anvendelse af gængse nationaløkonomiske opgørelser, samtidig med at den eneste mulige forklaring på disse overfladebevægelser skal være den marxiske akkumulations- og kriseteori.

I artiklen af Altwater, Hoffmann, Schöller og Semmler udvikles den almene sammenhæng mellem dybde og overflade for at udarbejde sammenhængen mellem »beskrivelsesniveauet« og »forklarningsniveauet« - altså for overhovedet at gøre den traditionelle nationaløkonomi tilgængelig for en marxisk, kapitalsystematisk forklaring. På denne basis udvikles forskellige elementer til en empirisk analyse af akkumulationsprocessen ud fra profitatens bevægelser i dennes overfladeformer - med henvisning til, at selv Marx forsøgte sig med talmæssige opgørelser af akkumulationsprocessens cykliske »ups and downs«.

Hvor Marx opgav, gennemfører Berlinerfolkene deres analyse, og de spørgsmål, man derfor må stille til deres analyseform, er for det første om den teoretiske formidling mellem dybde og overflade, mellem nationaløkonomi og kapitalsystematik er gennemargumenteret, og for det andet om den politiske formidling lykkes. Formidlingen mellem overflade og dybde er ikke kun et »teknisk« eller metodisk problem, selv om det ofte fremstilles sådan. Det er vigtigt at huske *hensigten* bag denne formidlingsproblematik, som indholdsmæssigt er at vise,

at visse, blot *kvantitative* forandringer - som altid kan vises empirisk - kun kan forstås og begribes ud fra grundliggende, *kvalitative* forandringer. Kravet til den empiriske analyse bliver således på den ene side at vise, at empirisk konstaterede forandringer, f.eks. i vækstraten, qua nødvendige overfladeformer kun er mulige, fordi akkumulationsprocessens betingelser, dvs. valoriseringsgraden, har forandret sig. På den anden side skal denne empirisk og teoretisk formidlede indsigt også kunne styrke en socialistisk politisk udvikling, som ikke blot baseres på et arbejderstandpunkt.

6.

Enhver empirisk analyse står umiddelbart i fare for at falde tilbage i en borgerlig symptomatologi, dvs. overfladiske og overfladebundne observationer, der ikke reflekterer kapitalismens indre bevægelseslove. Garantien for, at den empiriske analyse - opfattet som realanalyse - undgår denne fare, er hos Berlinerfolkene, at alt empirisk materiale kun anvendes som *illustration* af de fundamentale kategorier og deres udviklingsdynamik, hvorimod det kan anvendes som en *fremstilling* af overfladekategorierne selv. Man foretager her en skelnen mellem overfladekategorier og disses selvstændige dynamik og væsenkategorier, der ikke fremtræder som sådanne, men i overfladens kategorier og bevægelser¹³.

Når de empiriske oplysninger, der udtrykker og fremstiller overfladebevægelserne, skal kunne illustrere de dybdebevægelser, som ikke har nogen selvstændig empirisk form i sig - dvs. at de skal fungere som indikatorer for værdibevægelsens *retning* - må man nødvendigvis arbejde ud fra en antagelse om, at der er et *parallelt retningsforløb* eller parallelle tendensbevægelser i hhv. pris- og værdibevægelse. Dette skyldes jo, at »I konkurrencen fremtræder derfor alt i fordrejet form. De økonomiske forholds færdige skikkelse, således som den viser sig på overfladen, i sin reale eksistens, og dermed også i de forestillinger, med hvilke disse forholds bærere og agenter søger at forstå disse forhold, er meget forskellig fra deres indre, væsentlige, men tilslørede kernesikkelse og i virkeligheden en fordrejelse af, en modsætning til denne kernesikkelse og det dertil svarende begreb.«¹⁴ Denne fordrejelse får naturligvis konsekvenser for produktionsmådens agenter: »Således lever den kapitalistiske produktions agenter i en fortryllet verden, og deres egne relationer fremstår for dem som tingenes egenskaber, egenskaber ved produktionens stofflige elementer. Kapitalens skikkelser fremtræder dog som produktionens virkelige agenter og umiddelbare bærer i disse sidste, mest formidlede former - i former, hvor formidlingen ikke alene er blevet uigenkende-

13. Jfr. s. 38 i dette nummer og s. 57 i Probleme des Klassenkampf's nr. 16, som bringes i Kurasje nr. 13.

14. MEW 25, s. 219/da. 3:2, s. 270.

lig, men tydelig i sin direkte modsætning.«¹⁵ I denne fortryllede verden, hvor alt forvandles til sin direkte modsætning, bliver den samfundsmæssige udviklings determinanter også forvandet; lovene for den samfundsmæssige udvikling kan kun begribes gennem en teoretisk analyse, fordi empiriens verden er behersket af tilfældigheder: »...konkurrencens sfære, der beherskes af tilfældigheder, hvis man betragter det enkelte tilfælde; hvor den indre lov, der slår igennem i disse tilfældigheder og regulerer dem, således kun bliver synlig, når man sammenfatter disse tilfældigheder i store mængder, hvor loven således er og forbliver usynlig og ubegribelig for den enkelte produktionsagent selv.«¹⁶

Man kan ganske vist hævde, at denne sammenfatning i store mængder, som muliggør en erkendelse af loven, også skal foretages empirisk - her endda statistisk-empirisk - men det er ikke en udtømmende sammenfatning, fordi den også indeholder elementer og momenter fra de formdannelser, som selve overfladeformen sætter. Også dette forhold gør Marx opmærksom på: »... den virkelige produktionsproces, som er en enhed af umiddelbar produktionsproces og cirkulationsproces, frembringer nye formdannelser, hvori den indre sammenhængs røde tråd mere og mere bliver borte, produktionsforholdene gør sig selvstændige over for hinanden, og værdibestanddelene stivner i selvstændige former over for hinanden.«¹⁷

Analysens udgangspunkt må derfor nødvendigvis være overfladens kategorier og bevægelser, og hvis man skal kunne nå længere end den blotte registrering af overfladebevægelser, må den samme nødvendighed udstrækkes til at omfatte en antagelse om, at overfladebevægelser og væsensbevægelser, pris- og værdibevægelser forløber i samme retning, dvs. parallelt.

Allerede i formuleringen af parallelitetsantagelsen kan man se to forstyrrelser i parallelløbet. Den første er den »relative inflation«, muliggjort af selve pris- og pengeformens eksistens, som betyder, at »markedspriserne i deres absolute bevægelse nu ikke længere reflekterer værdibevægelser, fordi den enkelte vares værdifald på grund af inflatoriske processer ikke længere giver udslag i prisfald.«¹⁸ Den anden forstyrrelse er eksistensen af ekstraprofitter, forårsaget af enten en arbejdsintensitet over gennemsnittet eller anvendelse af arbejdere med en overgennemsnitlig dygtighed. Denne forskydning udtrykkes i forskellen mellem markedspris og markedsværdi. Jo mere stabil muligheden for at opnå en ekstraprofit er, desto større vil afvigelsen mellem markedspris og -værdi være.

Ekstraprofitafvigelsen peger på endnu et spørgsmål, nemlig om hvor længe afvigelsen mellem pris og værdi kan forekomme. Og svaret må være, at prisen kan ligge over værdien lige så længe som krisecyklen varer. Krisens funktion i

15. MEW 26.3., s. 503-4.

16. MEW 25, s. 836/da. 3:4, s. 1066

17. *ibid.*

18. *jfr.* s. 34.

kapitalakkumulationen er jo netop at skabe en ny enhed af alle de modsigelsesfulde momenter, som har selvstændiggjort sig mellem kriserne - dvs. også skabe en ny pris-værdienhed. Denne nye enhed er samtidig skabelsen af et nyt samfundsmæssigt gennemsnit for den værdiskabende arbejdstids omfang, hvilket indebærer, at muligheden for at opnå ekstraprofit i det store og hele forsvinder i krisen; men allerede under krisen genskabes muligheden for ekstraprofitopnåelse, men blot på basis af det nye gennemsnitsmål for den værdiskabende arbejdstids omfang under hensyntagen til den nye teknologi. Under krisen vil værdi og pris følgelig være sammenfaldende, mens de kan og vil afvige mellem kriserne, hovedsagelig i den retning, at værdien ligger lavere end prisen for alle varer i opgang og højkonjunktur, for at falde og nærme sig værdien under nedgang og depression. I selve krisen vil prisen falde under værdien på varer fra de kapitaler, som bukker under, da dette netop er »værdiforringelsesmekanismen«, men iøvrigt være tendentielt ens.

Forkortningen hos Berlinerfolkene består således i, at de på den ene side formulerer deres parallelitetsantagelse om samme retning i værdi- og prisbevægelse, samtidig med, at de på den anden side angiver nogle vidtrækkende modifikationer (relativ inflation, ekstraprofit) uden at medtænke disse. Hvis man gør det, viser det sig, at man ikke kan tale om en paralleludvikling i perioden mellem kriserne, men kun direkte under og lige omkring selve krisen.

Hvad betyder denne forkortning? Den betyder mindre for selve den metodiske grundantagelse om parallelitet end for empiriens anvendelsesområde. For det første skal man huske, at selv om prisen afviger fra værdien i et cyklisk udviklingsforløb, kan dette kun gælde i begrænset omfang, fordi prisen kan ikke *alment* afvige fra værdien, dvs. det kan ikke gælde for den samfundsmæssige totalproduktion som sådan. For den samfundsmæssige totalproduktion betyder voksende priser blot at den samme arbejdsmængde udtrykker sig i flere pengeenheder. Det kan derimod gælde branche- og sektorvis, samt for enkeltkapitalerne. For det andet vil afvigelse altid udlignes i og under krisen. *Derfor kan empiriens gyldighedsfelt inden for denne metodiske ramme ikke udstrækkes til at omfatte enkeltkapitaler, knap nok brancher, og ikke omfatte detailforløb inden for krisecyklen, hvor afvigelserne kan være så omfattende, at prisbevægelsen ikke indikerer værdibevægelsens udviklingsretning.*

Hvis man ser på bestemmelsen af værdi og pris på arbejdskraften hos Berlinerfolkene, føjes en ny dimension til parallelitetsproblemet. For arbejdskraften gælder nemlig, at en prisstigning for arbejdskraften følges op af en værdistigning, hvis den højere pris fører til en forøgelse af konsumtionsniveauet, som kan fastholdes over en længere periode. Dette nye, højere konsumtions- eller reproduktionsniveau bliver det gennemsnit, hvorom prisen på varen arbejdskraft svinger¹⁹. Den mekanisme, som skitseres, forløber tilsyneladende således: *først* vokser prisen på varen arbejdskraft som et udtryk for nye behov (og krav), hvil-

19. Jfr. Probleme des Klassenkampf's 16, s. 109 (1 Kurasje nr. 13)

ket er det samme som det moralske og historiske element i bestemmelsen af arbejdskraftens værdi, *derefter* sker der en tilsvarende forøgelse af arbejdskraftens værdi. Forudsætningen er naturligvis, at væksten i »levestandarden« er større end produktivetsforøgelsen for de varer, som udgør reproduktionen, kvantitativt og kvalitativt.

Hermed har vi set to forskellige udformninger af parallelitetsforløbet. For den særlige vare arbejdskraft, hvor pris- og værdisættelse ikke udelukkende følger produktionens og markedets betingelser, men også klasseforholdet mellem kapital og lønarbejde, er der tale om en utvetydig parallelitet. Vokser prisen, vokser værdien tilsvarende, hvis det da ikke er et blot kortvarigt fænomen. Falder prisen, falder værdien, undtagen i de kortvarige fluktuationer, hvor kapitalisten jo altid forsøger at holde prisen på arbejdskraften under dens værdi, især i krisesituationer. Hvis arbejderklassens defensive kamp mod kapitalens despoti lykkes, er resultatet, at prisen holdes omkring værdien.²⁰ For alle andre varer gælder den modificerede parallelitet, som er anført ovenfor.

Selv om Berlinerfolkene utvivlsomt formulerer det *systematisk* korrekte udgangspunkt for forståelsen af forholdet mellem kapitalssystematik og konkrete historiske udviklingstendenser i deres metodiske værdiprisformidling, er det en åbenlys mangel, at de modificerende momenter ikke indreflekteres, men blot opregnes. Det egentlige spørgsmål må derfor nu blive, om den anførte modsigelse i antagelsen om paralleludvikling i pris og værdibevægelse kan løses i en ny bevægelsesform og i givet fald hvilken? Vores tese er her, at man i Marx' *markedsproduktionsprisbegreb* kan finde ansatser, der gør en systematisk løsning af parallelitetsproblemet mulig.

Hos Marx er markedsproduktionsprisbegrebet ikke udviklet overhovedet, men blot omtalt i to passager. Der er således ikke tale om færdige bestemmelser, men om en rekonstruktion, som i hvert fald delvis hører hjemme i 'bogen om konkurrencen', altså den systematiske udvikling og konkretisering af konkurrencebegrebet og konkurrencens historiske former. Denne opgave falder helt uden for denne artikels rammer, og vi skal derfor kun angive enkelte principielle og summariske argumentationslinjer.

Markedsproduktionsprisbegrebet er tilsyneladende den yderste formidlingskategori hos Marx i den forstand, at det er værdiens mest modificerede udtryk, modificeret af kapitalernes konkurrence. Konkurrencens modifikationer er selv dobbelt bestemt ud fra dens to former, dels som konkurrence inden for en produktionsgren og dels som konkurrence mellem forskellige produktionsgrene. Konkurrencen inden for branchen er en konkurrence på varemarkedet, altså om vareafsætningen (f.eks. priskonkurrence mellem varer med samme brugsværdi), mens konkurrencen mellem brancherne er en konkurrence om det mest profitable kapitaludlæg (f.eks. investeringskonkurrence om ekstraprofit, der kan foregå i form af aktiekøb).

20. Dette er et af de væsentlige elementer, som indgår i bestemmelsen af fagforeningerne; jfr. Kurasje 11, s. 30.

Konkurrencen inden for en branche skaber værdiens første forvandlede form: *markedsværdien*. - I denne forbindelse skal man huske, at varens værdi er bestemt af den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid, som er medgået til dens produktion, hvor den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid selv omfattes af to bestemmelser: dels som den gennemsnitlige samfundsmæssige arbejdstid, der anvendes inden for branchen af gennemsnitlig intensitet og dygtighed, og dels som en proportional del af den samfundsmæssige totalarbejdstid, dvs. branchens andel af denne.

»For at varer fra den samme produktionssfære af samme art og tilnærmelsesvis samme kvalitet bliver solgt til deres værdi, kræves to ting: *For det første* må de forskellige individuelle værdier være udlignet til *én* enkelt samfundsmæssig værdi, den tidligere omtalte markedsværdi, og hertil kræves der konkurrence blandt producenterne af den samme slags varer, ligesom der kræves, at der findes et marked, hvor de alle udbyder deres varer til salg.«²¹

For det andet må den producerede varemængde svare til det samfundsmæssige behov: »For at en vare bliver solgt til sin markedsværdi, dvs. i forhold til det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, der rummes i den, må det totalkvantum af samfundsmæssigt arbejde, som anvendes på totalmassen af denne vareart, svare til det kvantum af samfundsmæssigt behov, der findes for den, dvs. til det betalingsdygtige samfundsmæssige behov.«²²

Hvis den anvendte arbejdstid til produktionen af en vare er gennemsnitlig for branchen, og hvis branchens samlede forholdsmæssige andel af den samfundsmæssige totalarbejdstid svarer til behovet, kan vareværdien dermed fremstå som markedsværdi. Det er i første omgang formbestemmelsen af værdiens markedsform. Hvad så med dens størrelse?

Markedsværdien er hverken individuelt medgået arbejdstid - hvis det var tilfældet, ville dovne og udygtige arbejdskraft med forældede maskiner jo først forbruge mere arbejdstid og derefter skabe større værdi - eller et simpelt, aritmetrisk gennemsnit inden for branchen. Markedsværdien for en bestemt vareart bestemmes derimod af den medgåede arbejdstid hos de producenter, der producerer den overvejende del af den pågældende varetype, uanset om der anvendes lidt eller meget arbejdstid, altså nærmest et typetal.

De kapitaler inden for branchen, som anvender mindre arbejdstid end den branchemæssigt gennemsnitlige, producerer mere værdi pr. tidsenhed. Varens individuelle værdi pr. styk vil således være under dens samfundsmæssige værdi, markedsværdien, og det anvendte arbejde har dermed skabt en ekstramerværdi eller en ekstraprofit. Det omvendte gælder for de kapitaler, der anvender mere arbejdstid til vareproduktionen end den gennemsnitligt nødvendige. Når deres varer kommer på markedet, tæller de hver især kun som et eksemplar af deres art, dvs. at deres værdi (markedsværdi) er den arbejdstid, som er gennemsnitligt nødvendig. I realiseringen

21. Das Kapital, MEW 25, s. 190 da. 3:1, s. 233.

22. *ibid.* s. 202, da. 3:1, s. 249.

viser det sig så - eftersom markedsprisen i dette tilfælde vil ligge under deres varers individuelle værdi - at de har anvendt for meget arbejdstid eller arbejdstid, der ikke var værdiskabende, selv om det var brugsværdiskabende, i og med, at det ikke svarer til det samfundsmæssige behov.

Dannelsen af markedsværdien i konkurrencen mellem kapitalerne inden for hver enkelt branche om afsætning af deres varer fører samtidig til en udligning af enkeltkapitalernes forskellige profitrater til en branchemæssig gennemsnitsprofitrate. Dermed består markedsværdien af kostprisen plus branchemæssig gennemsnitsprofit.

Nu er det ikke bare enkeltkapitalernes organiske kapitalsammensætning, der er forskellig, før den branchemæssige udligning. De forskellige branchers gennemsnitlige organiske kapitalsammensætning vil også være forskellig, bl.a. som følge af vidt forskellige materielle produktionsbetingelser, hvorfor branchernes profitrater også vil være forskellige. Brancher med en høj organisk sammensætning vil producere mere værdi på kortere tid og derfor opnå en ekstramerværdi eller -profit. Under forudsætning af kapitalbevægelighed som værdi (dvs. i første omgang som penge, f.eks. i form af kredit), ikke nødvendigvis som stof (fixkapital), vil kampen om ekstraprofit efterhånden medføre, at de branchemæssigt forskellige profitrater udlignes til en *almen* eller *gennemsnitlig* profitrate for alle økonomiens brancher: »Denne gennemsnitsprofitrate er imidlertid ikke andet end den i procent beregnede profit i disse sfærer med middelsammensætning, hvor profitten derfor falder sammen med merværdien. Profitraten er altså den samme inden for alle produktionsfærer, idet den nemlig er udlignet på niveau med profitten i disse gennemsnitsfærer, hvor kapitalens gennemsnitsammensætning hersker.«²³

Denne udligning er et resultat af konkurrencens anden form: konkurrencen som følge af, at varerne er produkter af kapital, konkurrencen mellem brancherne om det mest profitable kapitaludlæg. Kapitalerne bevæger sig over i den branche, der pt. har den højeste profitrate eller hvor ekstraprofitmulighederne ser særligt lovende ud. Herved udvides produktionen af den pågældende vareart, og på et vist tidspunkt vil produktionen have fået et omfang, der overstiger det samfundsmæssige behov. Dermed må varekonkurrencen skærpes, markedsværdien og profitraten falde, især fordi der på dette tidspunkt er udlagt for meget kapital i denne branche. Efter en krise (strukturkrise), evt. kun en beskedne, vil processen gentage sig, og tendensen i disse bevægelser er dannelsen af en almen, gennemsnitlig profitrate samt værdiens forvandling til *produktionspris*: »De priser, der opstår ved at der dannes et gennemsnit af de forskellige profitrater inden for de forskellige produktionsfærer, og som lægges til kostpriserne i de forskellige produktionsfærer, er produktionspriserne.«²⁴

Gennemsnitsprofitrate og produktionspris er aldrig fikserede størrelser, men tendenser, som sætter sig igennem under konkurrencen om ekstraprofit

23. *ibid.* s. 182/da. 3:1, s. 224

24 *ibid.* s. 167/da. 3:1, s. 204

og vareafsætning. Det er tendenser, som sætter sig renere og renere igennem med kapitalens fulde udvikling, her især med kreditvæsenets udvikling, som effektivt mindsker bindingerne på kapitalens bevægelighed mellem brancherne, og som for en tid endda kan »ophæve« den manglende bevægelighed som fix-kapital.

De to typer af konkurrence glider altid over i hinanden og påvirker hinanden. Det gennemsnitlige prisniveau inden for en branche er således ikke alene bestemt af den brancheinterne konkurrence, men også af konkurrencen mellem brancherne. Det betyder, at der etableres to typer af gennemsnit: dels den gennemsnitlige kostpris og dels den gennemsnitlige profit. Summen af disse er netop den pris, hvormed varerne optræder på markedet - ikke markedsværdien, ikke produktionsprisen, men *markedsproduktionsprisen*; den yderste formidlingskategori, som omfatter konkurrencens *dobbelte* modifikation af værdiformen.

Markedsproduktionsprisen er dermed den systematiske kategori, hvori pris og værdi sammenføjes under hensyntagen til såvel produktions- og distributionsbetingelser, herunder også den relative inflation. Dvs. at markedsproduktionspriskategorien indeholder dobbeltbestemmelsen af det værdisættende arbejdes omfang: dels bestemt gennem den samfundsmæssigt gennemsnitlige arbejdstids omfang, dels gennem det købedygtige samfundsmæssige behov på markedet.

Under forudsætning af, at parallelitetsantagelsen lader sig udarbejde mere detaljeret, hvis markedsproduktionspriskategorien inddrages, er det både muligt og berettiget at betragte det statistisk sammenfattede udtryk kapitalrentabilitet som indikator for den begrebsligt og systematisk bestemte profitrates udvikling. Hvis en nærmere udarbejdelse giver som resultat, at parallelitetsantagelsen ikke kan fastholdes, vil kapitalrentabilitetens op- og nedgange ikke nødvendigvis skulle forklares som udtryk for profitrates bevægelse. Indtil videre må man dog gå ud fra, at Berlinerfolkernes udgangspunkt er systematisk korrekt, omend ikke udarbejdet fuldt ud.²⁵

Resultatet af disse overvejelser bliver altså, at prisbevægelserne i deres empirisk-statistiske former kan betragtes som indikatorer for de egentlige bevægelser, værdibevægelserne, men med dels cyklusbetingede modifikationer, dels omfangsmæssige begrænsninger. Indikatortanken indebærer desuden, at de empiriske udtryk som overfladeudtryk accepteres med deres »face value«, altså uden forsøg på at rense dem for den borgerlige statistiks vilkårlighed. Vilcårligheden, tilfældigheden og anarkiet er netop karakteristisk for overfladeformernes bevægelse og en del af deres egendynamik. Det er dog stadig et problem at bestemme, hvilken betydning, denne selvstændige overfladedynamik har som modifikation i værdiprisparalleliteten. For Berlinerfolkene betyder dette, at de udvikler en række indirekte mål, f.eks.

25. Denne principielle fastholden ved deres systematiske udgangspunkt indebærer ikke, at resten af udledningerne er acceptable. F.eks. er deres bestemmelse af vækstraten, som baseres på, at opsporing trods alt er lig investering, i sit fundament ikke forskellig fra *Harrod-Domarfunktionen* i den traditionelle nationaløkonomi, som overtages uden kommentarer overhovedet. Denne vækstrate har intet med kapitalssystematiske bestemmelser at gøre.

for forholdet mellem produktivt og uproduktivt arbejde og merværdiratens bevægelse i denne sammenhæng.²⁶ Dette skyldes, at kategorierne produktivt og uproduktivt arbejde aldrig kan optræde som overfladekategorier, hvorfor de aldrig kan afgrænses direkte empirisk. Berlinerfolkene afviser altså alle regressive bevægelser, fordi de tendentielt bevæger sig hen mod at udarbejde en form for »værdistatistik«, der netop ikke findes i og med at værdiens nødvendige overfladeform er prisen (markedspris, markedsproduktionspris).

7.

Kan der overhovedet foretages kvantitative og kvalitative afgrænsninger af empirien på nuværende tidspunkt? Hvilke aspekter må inddrages i en bestemmelse af empiriens nødvendighed og tilstrækkelighed? Tidligere fremhævede vi, at det ikke kunne ske ud fra en videnskabsintern afgrænsning, da den ophøjede kritikken af den politiske økonomi til Videnskaben og empirien til empirisme, og videre at afgrænsningen derfor måtte foretages politisk. Her skal vi nu afslutningsvis skitsere en refleksionsramme for denne politiske afgrænsning.

Den indholdsmæssige side af afgrænsningen må bestemmes ud fra Marx' kritikbegreb, hvor der hele tiden er tale om en dobbelt kritik - kritik af teorierne om den kapitalistiske produktionsmåde, som samtidig er en kritik af det kapitalistiske samfund selv. Endelig er kritikken af den politiske økonomi også en positiv fremstilling af proletariatets politiske økonomi. Kritikken skal påvise den kapitalistiske produktionsmådes historiske og bornerte karakter, vise, hvordan og hvorfor den beror på tilegnelse af merarbejde og at denne tilegnelse derefter bliver et middel til fortsat og forøget udbygning. Den skal vise, at kapitalen ikke alene er en skranke for sig selv, men også er en skranke for den virkelige rigdom: »Hele rigdommens udvikling beror på skabelsen af disponibel tid (/) Den nation, der arbejder i 6 i stedet for 12 timer, er virkelig rig. Rigdom er ikke kommando over merarbejdstid ... men *disponibel tid* for *ethvert individ* og for hele samfundet ud over den tid, som bruges i den umiddelbare produktion.«²⁷ Under kapitalistiske produktionsforhold bliver den virkelige rigdom altid kapitalens rigdom, dvs. akkumulation og reproduktion af kapitalforholdet - men dermed også underlagt kapitalforholdets iboende skranke. Den politiske refleksionsramme må derfor programmatisk og indholdsmæssigt være forbundet med en stadig påvisning af kapitalismens skranke, og dermed en teorikritik fra et standpunkt, som ikke kun er et arbejderklassestandpunkt, men en standpunkt, der rækker ud over kapitalismens selv: et revolutionært standpunkt. Her er empirien utilstrækkelig, og i en vis udstrækning unødvendig, fordi den ikke kan anvendes til andet end eksemplificerende fremstillinger af tendenser, som allerede er udledt teoretisk. En parallel til denne betragtning findes i kapitlet om den engelske fabrikslovgivning i Kapitalens 1. bind, som mest af alt har status af historiske

26. i artiklens 2. del.

27. Grundrisse, s. 594 (cit. fra »The Source and the Remedy« (1821))

eksemplificeringer, selv om Marx også gennem eksemplificeringen kan fremdrage nye aspekter, som derefter kan indgå i en fortsat teoretisk formidling.

De empiriske analyser kan dog også ses ud fra en ren hensigtsmæssighedsafgrænsning, hvor de kan være nødvendige i forbindelse med reformismekritikken, dvs. med påvisningen af kapitalismens skranker i en konkret historisk periode. Et væsentligt element i reformismen er socialpartnerbevidstheden, og den er helt og holdent fikseret til værdiens bevægelse i revenuform. Her fremtræder alt arbejde som betalt, alle spor af værdiens oprindelse er udslettet, og hvis de empiriske analyser kan medvirke til at gennembryde denne bevidsthedsform - hvis de har en større politisk gennemslagskraft fordi de formuleres i en økonomisk, empirisk form - er de både nødvendige og berettigede. Samtidig vil indikatorformen være fuldt tilstrækkelig, selv om man til dato aldrig har set eksempler på, at klassekampen er blevet drevet afgørende frem af mellemlagenes kapitalismeanalyser.

I denne sammenhæng, hvor de empiriske analyser i heldigste fald kan formidle en *kollektiv* erfaringsramme og en strukturel forståelsesform, er det et problem, at empiri altid - og også her - opfattes som statistik, altså i en snæver økonomisk form. Empirien må naturligvis også omfatte det felt, som ligger uden for teoriens umiddelbare økonomiske form, men inden for den sammenhæng, som de kapitalistiske produktionsrelationer sætter. I teoriens økonomiske form optræder menneskene objektiveret som karaktermasker, bærere og personifikationer af bestemte samfundsmæssige former, der er præget af bestemte historiske produktionsforhold. Uden for teoriens økonomiske form, men inden for de kapitalistiske produktionsforhold - og dermed inden for det empiriskes begreb - ligger selve denne prægning, som overhovedet ikke har været behandlet i nærværende sammenhæng.

KAPITALENS UDVIKLINGSFASER OG -TENDENSER I VESTTYSKLAND. I. DEL.*

*Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schöller,
Willi Semmler.*

Indledende bemærkninger

I den følgende artikel vil vi fremstille nogle grundlæggende udviklingstendenser i den vesttyske kapitalisme. I den forbindelse vil det næppe være muligt at opnå en sådan grad af udførlighed i fremstillingen, at det vil være muligt at give svar på de mange konkrete spørgsmål, der dagligt opstår i forbindelse med klassebevægelsen. Men afklaringen af spørgsmålet om, hvilke udviklingsbetingelser og -tendenser der findes for den vesttyske kapital i de næste år, er en forudsætning for at undersøge og besvare mange konkrete problemer: vurdering af staten, fagbevægelsen, oprindelsen af og dynamikken i politiske konflikter, udviklingstendenser i uddannelsessektoren osv. Dette er grunden til, at vi forelægger de efterfølgende resultater, skønt de på mange punkter endnu er fragmenter, som har behov for yderligere metodiske refleksioner og kun utilstrækkeligt oparbejder og inddrager arbejderbevægelsens erfaringer i Vesttyskland efter den anden verdenskrig. Netop det sidste punkt forekommer os at være en virkelig mangel, da vi går ud fra, at politisk taktik ikke slet og ret kan afledes teoretisk, men netop samtidig må tage hensyn til arbejderbevægelsens historiske erfaringer.

Vi undersøger her kapitalforholdets udviklingstendenser i Vesttyskland. I kapitalistiske samfund er kapitalen subjektet for disse samfundsbevægelser. Men kapitalen er ikke en ting, ikke en blot kvantitativ størrelse, selvom også den fremtræder således og i vulgær bevidsthed fremstilles sådan. Kapitalen er et samfundsmæssigt forhold og omfatter som sådan modsigelsen mellem løn-

* Oversættelse af: *Elmar Altvater, Jürgen Hoffmann, Wolfgang Schöller, Willi Semmler*: Entwicklungsphasen und -tendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland (1. Teil); i: PROKLA, nr. 13, s. 101-132. Artiklens anden del bringes i KURASJE nr. 13.

arbejde og kapital. Kapitalforholdets udviklingstendenser skal følgelig ikke blot undersøges som kapitalens akkumulationstendenser, men også som klassekampenes tendenser. Altså: Ikke blot kapitalakkumulationens bevægelse, men også klassekampenes bevægelser konstituere kapitalforholdets udviklingstendenser. Derfor kan klassekampene ikke løsrives fra kapitalens akkumulationsbetingelser og de sidstnævnte betingelser kan ikke analyseres uafhængig af klassekampene.

Vi har ved undersøgelsen af den vesttyske kapitalismes udvikling lagt vægt på fire hovedaspekter:

For det første forekommer det os vigtigt at betragte værdidannelsesprocessen ved inddragelse af verdensmarkedssammenhængen og at vise betydningen af de herskende tekniske gennemsnitsbetingelser og reproduktionsprocessens kontinuitet (over for verdensmarkedssammenfletningen) for størrelsen af værdiproduktet (eller værdimassen).

For det andet vil vi i denne artikel forsøge at finde analoge markedsprisbegreber for værdibegrebet på den empiriske-statistiske overflade, for ud fra bevægelsen af disse empiriske størrelser omvendt at kunne drage slutninger om værdibevægelsen.

For det tredje er det muligt på dette empiriske grundlag at bevise profitratens fald ud fra statistiske data i Vesttyskland i det mindste for tidsrummet fra 1960 til 1970 (mens marxistiske såvel som borgerlige videnskabsmænd troede at kunne modbevise denne almene lov på grundlag af empiriske data, der refererede til 50'erne). I den forbindelse gælder det om - netop i modsætning til nyere undersøgelser - ikke blot at analysere forholdet mellem løn og profit, men om at fremstille væsentlige komponenter i profitraten og dennes bevægelse.

For det fjerde skal der gennem denne fremgangsmåde udarbejdes de betingelser, som lønarbejderne reproduceres under, og som de udkæmper de daglige kampe med kapitalen under.

I det følgende vil vi *først* tage hul på nogle metodiske problemer og i den forbindelse forsøge at udarbejde de vigtigste faktorer for værdidannelse, kapitalvalorisering og kapitalens vækst. Hertil er det nødvendigt med en grundlæggende afklaring af de forskellige undersøgelsesniveauer og af muligheden for anvendelse af indikatorer, som tages fra den borgerlige statistik. For at undersøge kapitalens historiske udvikling vil vi systematisere nogle overvejelser om analyse af værdidannelsesprocessen og kapitalens akkumulationsproces og bringe dem i en form, der vil tillade os at kunne benytte de størrelser, som findes i den borgerlige statistik, i det mindste i deres forandring over tid, og deraf drage slutninger om den indre tendens i kapitalens udvikling. I den forbindelse drejer det sig for os om at betragte udviklingen af arbejdets udbytningsgrad, af profitten og af den indskudte kapital som komponenter til totalsamfundsmæssig bestemmelse af kapitalens valorisering. Videre vil vi mere konkret tage fat i sammenhængene mellem værdidannelsesprocessen og kapitalvaloriseringen i forbindelse med udviklingen af verdensmarkedet for deraf at udarbejde ansatspunkter til analyse af en national kapitalers stilling på verdensmarkedet og dens betydning for den indenlandske reproduktions- og vækstproces.

I artiklens *andet afsnit*, der kommer i KURASJE nr. 13, vil vi gå over til at undersøge de tidligere nævnte betingelser for værdidannelsesprocessen og kapitalens valorisering i Vesttyskland, hvor vi først vil gå ind på forudsætningen for kapitalens akkumulation i Vesttyskland, på fascismens rolle i Tyskland. I den forbindelse skal fascismen ikke blot analyseres ud fra sin betydning for udviklingen af merværdiraten (gennem løntryk, tvungen lang arbejdstid), men også som specifik løsningsform for den stagnerende kapitaldannelse i og efter verdenskrisen. I anden del af dette afsnit vil vi opridsse den vesttyske kapitalakkumulationsfaser på baggrund af undersøgelsen af komponenterne for kapitalvaloriseringen. I den forbindelse skal vi undersøge dels de særlige gunstige forudsætninger for kapitalakkumulationen (på basis af værdidannelsens forhåndenværende potenser) i Vesttyskland (høj merværdirate, lave kapitalindskud), og dels udviklingen af skranken for »extensiv« kapitalvækst i form af absorption af lønarbejderne gennem kapitalen. Derefter vil vi undersøge overgangen til de ændrede metoder for profitproduktion gennem anvendelse af ny teknologi i produktionsprocessen i den anden fase af kapitalens udvikling, især ud fra den dermed ændrede valoriseringssituation og dens modvirkende momenter, dvs. spørgsmålet om, hvorvidt modificerende momenter (køb af arbejdskraft under værdien, staten, verdensmarkedet og inflation) får en særlig betydning for kapitalens valoriseringssituation.

Det er også denne sammenhæng, der skal undersøges som bevægelsesform for de overakkumulationstendenser, der udvikler sig i tredje fase af kapitaludviklingen: vi vil forsøge at påvise nogle aspekter af sammenhængen mellem inflation og stagnative tendenser. Derudover skal antydes virkningerne af statslig intervention og af den vesttyske kapitalverdensmarkedsstilling på særlige punkter for den nationale kapitalverdensmarkedsstilling og dens skranke henholdsvis tendenser.

I *tredje afsnit* vil vi i en totalbetragtning fremstille udviklingen i den vesttyske kapitalverdensmarkedsstilling med hjælp af profittatens komponenter og forsøge at illustrere de påviste tendenser med hjælp af borgerlig statistik. Derfra vil der blive draget slutninger både om den fremtidige kapitalvæksts og vare- og kapitaleksports udvikling, og om udviklingen af arbejderklassens situation. I den del skal altså også den sammenhæng yderligere underbygges materialistisk, der hidtidigt er blevet understreget i PROKLA - særlig af Redaktionskollektiv Gewerkschaften - nemlig sammenhængen mellem kapitalakkumulation, arbejderklassens situation og betingelserne for udvikling af arbejderbevægelsen.

1. Metodiske problemer ved den historiske analyse

1.1 Begrebslig og historisk analyse

Fremstillingen af et samfunds indre organisation er ikke det samme som beskrivelsen af dets historiske udvikling. For at fremstillingen af den historiske udvik-

ling ikke skal ske begrebsløst, ikke blot skal konstatere begivenhedernes fakticitet og i det højeste foretage vurderinger af fortidige og fremtidige udviklingstendenser efter sandsynlighedens lov, er det nødvendigt at sætte fremstillingen af det borgerlige samfunds indre organisation i et forhold til fremstillingen af den historiske udvikling -i dette tilfælde - Vesttysklands. Den egentlige vanskelighed ved at bestemme dette forhold opstår ved, at den indre organisation og dens tilgrundlæggende bevægelseslove ikke umiddelbart fremtræder på det borgerlige samfunds overflade, men kun i formidlet og fordrejet form. Denne fordrejning angår ikke blot de »objektive forhold«, under hvilke samfundet reproduceres, men også individernes bevidstheds- og tankeform, i særdeleshed også deres systematiske udtryk, nemlig den borgerlige videnskab. Derfor er den virkelige historie, også det vesttyske samfunds, underkastet den kapitalistiske produktionsmådes bevægelseslove, men på dette samfund overflade fremstilles dette i fordrejede former og præger som sådan også individets bevidsthed og derfor også dets adfærd. »Således lever den kapitalistiske produktions agenter i en fortryllet verden. ... For såvidt som den indre sammenhæng sætter sig igennem i (konkurrencens) bevægelse, fremtræder det som en mysteriøs lov. Bedste bevis [er] selve den politiske økonomi; en videnskab, der beskæftiger sig med igen at opdage den skjulte sammenhæng«. ¹

Derfor bliver det nødvendigt at tyde denne »fortryllede verdens« selvfremsættelse og at efterspore denne udviklings grundlæggende lov i de historiske udviklingstendenser. Dette gælder for det borgerlige samfunds udvikling overhovedet; men dette gælder også for undersøgelsen af det vesttyske samfund efter den anden verdenskrig som en særlig historisk fase i denne udvikling. Selvom det vesttyske samfund overhovedet ligger under for kapitalakkumulationens udviklingsbetingelser, så er det dog ikke sådan, at tendenserne for kapitalakkumulationen og for den samfundsmæssige udvikling ville være tilstrækkeligt beskrevet med den »rene« udarbejdelse af disse betingelser »i det ideale gennemsnit«. ² Det drejer sig ikke om et kvantitativt problem, om f.eks. datamaterialets fuldkommenhed, men om et kvalitativt problem, nemlig om hensyntagen til forholdet mellem almene love, sådan som de kan afledes af kapitalbegrebet i almenhed, og deres historiske gennemslagsformer og -betingelser i et historisk bestemt samfund; vi skal derfor gå nærmere ind på det i det følgende.

Samfundets form er et resultat af formen for det samfundsmæssige arbejdes formidlings-sammenhæng. I det borgerlige samfund etableres denne formidlings-

1. Marx - Engels - Werke, Berlin 1956 ff. (i det følgende MEW) Bd. 26.3. s. 503 f.

2. MEW bd. 25 (Das Kapital, bd. III) s. 152, da. bd. 3:1, s. 187. »I en sådan almen undersøgelse forudsættes (det) i det hele taget altid, at de virkelige forhold svarer til deres begreb, i disse undersøgelser bliver de virkelige forhold kun fremstillet, for så vidt de udtrykker deres egen almene type«.

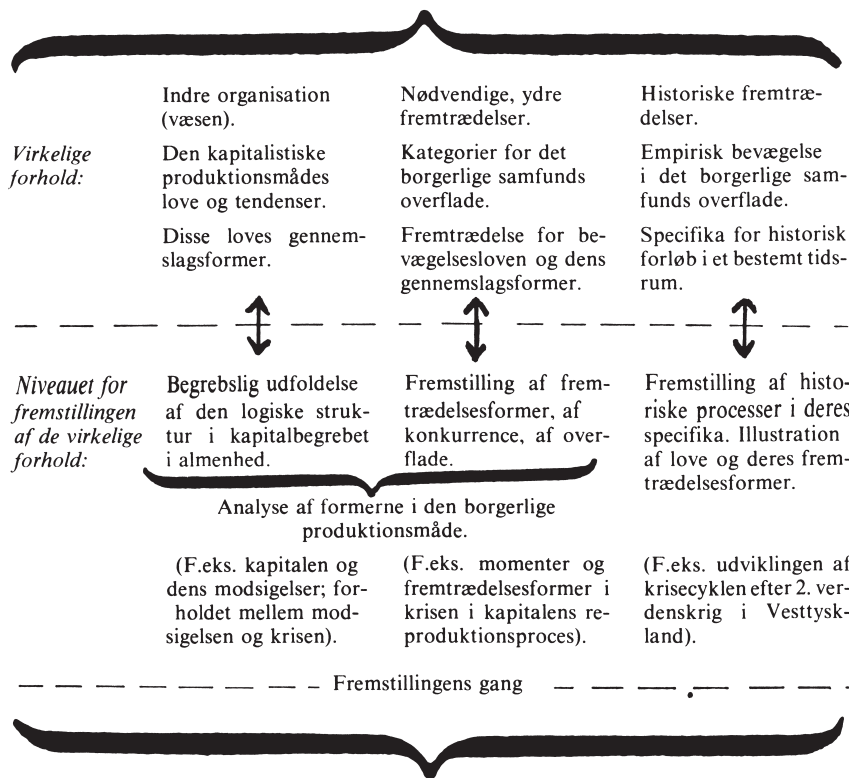
sammenhæng ikke planmæssigt: forudberegnet og udtænkt af de enkelte samfundsmedlemmer eller deres fælles institutioner; men er naturgroet og resultat af produktionsagenternes indbyrdes handlinger. Resultatet af deres foreliggende handlen svarer ikke til - eller kun tilfældigt til - deres hensigt, således at samfundsmæssigheden må fremtræde for dem som noget, der eksisterer uden for dem selv, og som hyppigt strider mod deres hensigter. Det samfundsmæssige arbejdes formidlingssammenhæng sker i selvstændiggjorte former over for de enkelte, arbejderne og kapitalagenterne. Også samfundets bevægelse begribes som selvstændiggjort bevægelse, der udtrykkes som kvantitativ forandring i de tendenser, som modsvarer separate kategorier. Nationalproduktets vækst, udviklingen af arbejdsproduktiviteten, ændringen i indkomstfordelingen over tid, stigende koncentration af produktionen eller forandringer i investeringerne fremstilles som selvstændiggjorte formers bevægelser, hvis samfundsmæssige formidling ikke længere reflekteres i dem. Derfor fremstilles samfundsmæssige forandringer som kvantitative forandringer i størrelser, som følgelig også kan måles i form af bestemte, mere eller mindre rationelt konstruerede »sociale indikatorer«. Den tilgrundliggende udviklingslov for disse tendenser forbliver skjult og må først udarbejdes analytisk.

På grund af denne karakter af den borgerlige samfundsmæssighed og på grund af den form, som dens udvikling fremstilles i, er det ikke tilladeligt at fremstille det vesttyske samfunds udviklingstendenser på en simpel måde uden videre overvejelser over de tilgængelige kategorier, hvori udviklingen tilsyneladende reflekteres. Den kapitalistiske udviklings virkelighed reproduceres ikke i disse kategorier - nationalprodukt, produktivitet, osv. -; men kun dens fordrejede, ydre overfladeformer reflekteres. Gennemførelsen af empirisk-historisk analyse kan følgelig heller ikke betyde, at det materiale, der er resultatet af disse kategorier (i reglen kvantitative, talmæssige udtryk) skal fortolkes så at sige »mod hårene« med den interesse at trække det kritiske indhold frem. En historisk analyse er først en analyse af den kapitalistiske realitet, når den også afleder formerne, i hvilke samfundets »indre organisation« og dets bevægelseslove fremtræder med nødvendighed, og således bestemmer de mest overflademæssige former for de formidlingssammenhænge, som det samfundsmæssige arbejde fremtræder i, for derefter at gå over til en historisk analyse af denne overflades empiriske bevægelse.

Disse metodiske overvejelser viser en »realanalyse« høje kompleksitetsgrad. Den må både indeholde udledningen af »kapitalbegrebet i almenhed«, altså også fremstillingen af de nødvendigt producerede fremtrædelser helt frem til det borgerlige samfunds overflade, og dette samfunds historiske bevægelse sådan som det fremstilles og udvikles i overfladekategorierne. Dette kan sammenfattes skematisk som følger. (Naturligvis er det efterfølgende skema ikke andet end en afkortning af argumentationen: den står ikke i stedet for selve denne argumentation).

»Realanalysens« høje kompleksitetsgrad angiver dens vanskelighed. Og heraf kommer det, at fremstillingens niveauer ofte bliver adskilte eller endog bearbej-

Det borgerlige samfunds totalitet

Realanalyse

des »arbejdsdelt« uden at deres sammenhæng fremstilles. Heller ikke vi kan her inddrage alle »realanalysens« niveauer i samme udstrækning i undersøgelsen af kapitalakkumulationens betingelser i Vesttyskland. For os kommer det an på at tyd liggøre den metodiske værdi af en sådan undersøgelse. Men dermed er alle vanskeligheder på ingen måde angivet, når et historisk tidsafsnit skal undersøges konkret. For hidtil er kun det borgerlige samfunds historiske bevægelse, sådan som det fremtræder på overfladen, benævnt og værdien af den adskilte undersøgelse er fastlagt metodisk. Men dermed er endnu ikke udarbejdet, hvordan analysen af selve denne overflade skal ske. Her viser sig yderligere endnu en systematisk vanskelighed. Alle de begreber, som der arbejdes med i den be-

grebslige explikation af kapitalens logik, kan ikke umiddelbart findes i den borgerlige historieskrivnings fremstillingsverden, i statistikken datasamling eller i socialforskningens empiriske undersøgelser. Heri afspejles ikke blot det almene problem, at kapitalforholdets kategorier kun formår at fremtræde i mystificeret form - arbejdskraftens værdi i løn eller i »indkomsten fra uselvstændig arbejde«, merværdi i profit eller i »indkomsten fra arbejdsgivervirksomhed og formue« - og at de mystificerede kategorier ikke slet og ret kan tages som illustration eller indikatorer for »væsenkategorier«. Men heri kommer også den borgerlige fremstillingens specifikke problem til udtryk, nemlig at der - fordi overfladekategorierne ikke er systematisk udledt - kun bliver *definitionsmidlet* tilbage: de forhåndenværende kategorier, som vi også må operere med i det følgende, er defineret, dvs. fastlagt efter forskerens begrundede forgodtbefindende eller på grundlag af konvention. Når der altså i det følgende opereres med begreber, så er det altid med så at sige dobbelt upræcise kategorier: de er nødvendigvis fordrejninger af væsenkategorier og fordrejninger takket være den definerende samfundsmæssige konvention. På den måde fører overfladens kategorier endnu et »egenliv«, som ikke i alle sine udtryksformer skyldes grundliggende forhold. Dette viser sig i særlig grad i videnskabelige undersøgelser, der forsøger at bringe »orden« i den fremtrædende overflades kaos, hvor de klassificerer og definerer, konstruerer og ekspliciterer relationer, og derved går frem efter de mest forskelligartede kriterier, som så gør det vanskeligt for den, der må støtte sig på deres undersøgelser, at bestemme graden af generaliserbarhed. (Således findes der regelmæssige vanskeligheder ved den internationale sammenligning af data på grund af nationalt forskellige definitioner af de forhåndenværende størrelser, eller ved analyse af tidsrækker, fordi definitionen af de tilsvarende størrelser i mellemtiden kan have ændret sig).

Det viser - i betragtning af disse yderligere vanskeligheder, som skyldes overfladen som det borgerlige samfunds overflade, - at den metodiske bestemmelse af overgangen fra logisk eksplication til historisk analyse heller ikke er tilstrækkelig til at løse realanalysens problemer. Det drejer sig altså her om to dimensioner af problemet, som enhver historisk analyse står overfor: for det første må den forvise sig om de fordrejninger, som samfundets indre organisation fremtræder i. I den forbindelse skal der tages hensyn til, at der ikke består noget simpelt transformationsforhold mellem de grundlæggende kategorier (f.eks. værdi) og de fremtrædende kategorier (f.eks. pris). Da nu værdier ikke fremtræder og kun det, som kvantitativt fremtræder, er måleligt, er værdier statistisk principielt ikke målelige, og kun deres fremtrædelsesform som pris er håndgribelig. *Markedsprisens* udvendige kategori ligger derfor til grund for de statistiske data, som vi har med at gøre i den historiske analyse. Alene markedsprisen og dens bevægelse er målelig, men ikke de kategorier, der i sidste ende regulerer dens bevægelse. Det drejer sig altså ikke blot om, at værdien ikke er målelige, men også at produktionsprisen, som værdien »transformeres« til under kapitalistiske forhold, ikke engang fremtræder som sådan i de statistiske datasamlinger. Fra markedspriserne, hvis tendenser og aktuelle størrelse skyldes en mangfoldighed af særskilte betingelser,

kan man derfor kun slutte tilbage under antagelse af den tilgrundliggende værdibevægelse, nemlig at markedsprisernes tendenser reguleres af værdiens eller produktionsprisens bevægelse taget over et bestemt tidsrum, og derfor reflekteres produktionsprisen i markedsprisen. I denne antagelse er der naturligvis indeholdt en hel række problemer.

Ved den statistiske illustration af historiske tendenser gâes der nu netop omvendt til værks end ved den logiske analyse: medens de mest udvendige kategorier »afledes« i den begrebslige eksplikation og som fremtrædende overflade er et resultat af kapitalens struktur, så »anvendes« de mest udvendige kategorier - i dette tilfælde markedspris - i den historiske analyse for at dokumentere *udviklingstendenser* i kapitalens reproduktionsstruktur. Dette er, for at gentage det endnu engang, kun muligt under den begrundede antagelse, at værdibevægelsen i det mindste reflekteres i de mest udvendige kategoriers bevægelse og som sådan altså kan interpreteres i det materiale, der er udtrykt i markedspriser. For også ved markedsprisens bevægelse må i sidste instans den kendsgerning gøre sig gældende, at der i samfundet kun er et socialt begrænset arbejdskvantum til rådighed, som samtidig må fordeles i rigtige proportioner til de forskellige produktionsgrene. Denne af Marx formulerede naturlov for den samfundsmæssige produktion kan heller ikke ophæves af de nok så svingende markedsprisbevægelser, men gør sig gældende som begrænsning af deres tilsyneladende frie svingninger. En kort overvejelse over måling af nationalproduktets vækstrate kan klargøre, hvilke problemer der netop findes i relation til vores problemstilling om empirisk-statistisk begribelse af værdibevægelsen.

Svarende til kapitalens udviklingstendens, permanent forhøjelse af arbejdets produktivkraft gennem produktion af relativ merværdi som mål, falder den samfundsmæssigt nødvendige arbejdsmængde, der skal anvendes til produktion af en bestemt produktmængde, eller produktmængden stiger svarende til produktivkraftstigning ved samme arbejdsvolumen. Den arbejdsmængde, som anvendes i et tidsrum, f.eks. i ét år, er efter denne antagelse ikke steget, men den producerede mængde brugsværdier er. Det er naturligt, at man multiplicerer den forøgede mængde brugsværdier med den forhåndenværende pris på varene og får da som resultat bruttonationalproduktet. I den borgerlige økonomi bliver dette bruttonationalprodukt nu målt alternativt ud fra to mulige priser. Enten i løbende markedspriser eller i en forudgående periodes markedspris. Ved målingen i løbende markedspriser er »inflationsraten« indeholdt i det forhåndenværende nationalprodukts størrelse; ved målingen i den forudgående periodes markedspriser er denne »inflationsrate« statistisk skilt ud, og den således målte vækst fremstiller efter økonomernes syn det »reale« nationalprodukt, og dets stigning i forhold til den forudgående periode svarer til den »reale« vækstrate.

Hvad enten man måler den nominelle eller den reelle vækst, så er det metodiske grundlag dog altid det samme: massen af producerede brugsværdier bliver multipliceret med den tilsvarende markedspris i den nuværende eller i en forudgående periode. Men dermed går tabt, at lige netop på grund af produktiv-

duktivkraftstigningen er arbejdsudgiften per varenhed faldet, og derfor er der ganske vist sket en stigning i en nations reelle rigdom i form af det stigende brugsværdikvantum, men den enkelte vares værdi må (i gennemsnit) være faldet. Deraf følger, at markedspriserne i deres absolutte bevægelse nu ikke længere reflekterer værdibevægelsen, fordi den enkelte vares værdifald på grund af inflatoriske processer ikke længere giver sig udslag i prisfald. Werner Hofmann har karakteriseret denne kendsgerning som relativ inflation. Selv konstante priser er altså udtryk for inflationistiske tendenser. Markedspriser er underkastet påvirkninger, der ikke alene stammer fra den *enkelte* vares værdibevægelse; men skyldes kapitalakkumulationens betingelser (hvori der f.eks. er indeholdt udbud og efterspørgselsforhold, kreditinflation etc.). (Det skal behandles mere udførligt i 2. del). Dette angår såvel beregning af nationalproduktet og dets vækstrate i løbende såvel som i konstante priser.

Den statistiske udskillelse af »den relative inflation« er umulig i den borgerlige statistik af to grunde: For det første - det er der allerede henvist kort til - er målingen af nationalproduktet i monetære størrelser selv et udtryk for den specifikke opfattelse af samfundsmæssigheden, nemlig som en udvendig sammenhæng, der kommer til udtryk i bestemte kategorier, og ikke som kontinuerlig reproduceret resultat af samfundsmæssigt arbejde. Den samfundsmæssige rigdom fremstilles for så vidt også i dens selvstændiggjorte form som en kvantificeret »sammenkogt ret« af markedspriser; det forbliver skjult, at denne »sammenkogte ret« er et resultat af samfundsmæssigt arbejde og at dens udvidelse *kun angår brugsværdisiden og ikke værdisiden*. For det andet ville udskillelsen af den relative inflation nødvendigvis føre til den erkendelse, at det samfundsmæssige nettoprodukt (værdiprodukt) alene er produkt af samfundsmæssigt forbrugt arbejde. Men dette strider mod produktionsfaktor-teorien, ifølge hvilken det samfundsmæssige nettoprodukt fremstiller resultatet af virksomhedslederens omsorgsfulde kombinationsproces af arbejde, kapital og jord. Netop målingen af produktkvantum til markedsprisen gør det muligt, at de produktionsagenter, der igen indgår i produktionen, synes at opnå værdidannende kraft. På den måde viser det sig, hvor problematisk det er ukritisk at anvende nationalproduktets kategorier og dets stigningsrate.

Men ikke nok med det. De kvantitative udtryk for bestemte kategorier, altså de modsvarende data, bliver i reglen indsamlet og aggregeret af enkeltkapitalister. Men de enkelte arbejdsgivere har eventuelt slet ingen interesse i at angive strategisk vigtige informationer »rigtigt«,³ helt bortset fra, at for dem er selv grundlæggende kategoriale bestemmelser dunkle, f.eks. adskillelsen af produktiv og uproduktiv arbejde ved angivelse af produktionscifre. Endelig bør heller ikke glemmes, at data i reglen

3. I en rundskrivelse fra industriforeningen i Syd-Baden under metalarbejderstrejken i 1971 hedder det: »'Tallene' er udgangsbasis for virksomhedernes offentlighedsarbejde. De er ubestikkelige, manuelt bearbejdede og udvalgt i overensstemmelse med deres hensigtsmæssighed«. Man kan således fortrinligt strides om tal...

indsamles af den borgerlige stats institutioner (statistisk centralkontor), hvis interesse i udførlig dataindsamling og dokumentation efter bestemt begrebslig orden ikke er naturgivet, men derimod »påtvinges« dem som fremstillingen af specifikke statistikker viser, f.eks. formuekoncentration, indkomstfordeling, kvalifikationsstruktur.⁴

Man må være på det rene med disse vanskeligheder for en historisk analyse af et bestemt tidsafsnit af kapitalakkumuleringen. Det er vanskeligheder, der ikke blot stammer fra formidlingen mellem samfundets indre organisation og dets overflade, men også fra selve denne overflades ikke-struktur. Således er det en opgave for den historiske analyse blot at strukturere denne ustrukturerede overflade *som sådan*. Dette synes Marx at have haft for øje, da han i et brev til Engels i året 1873 skrev

»Sagen er den: du kender de tabeller, hvor priser, diskontorater etc. etc. er fremstillet i deres bevægelse i årets løb etc. i op- og nedgående zickzack. Jeg har forskellige gange forsøgt - ved analyser af kriserne - at beregne disse ups and downs som uregelmæssige kurver og troet, (jeg tror endnu, at det er muligt med tilstrækkelig sikkert materiale) derudaf matematisk at kunne bestemme krisens hovedlovmæssigheder. Moore, som sagt, anser foreløbig sagen for ugørlig og jeg har besluttet, for the time being at opgive den.«⁵

Denne bemærkning kunne helt og holdent stamme fra en borgerlig konjunkturforsker, der på baggrund af konjunkturbevægelsens *symptomer* forsøger at opstille langsigtede tidsrækker og forsøger *induktivt* at udforske deres lovmæssigheder. »Metoden består ganske simpelt i at betragte kendsgerninger - hvis muligt tal - der angår sådanne fænomener, som vi ud fra erfaringen ved, at de i sig selv eller ud fra erfaringen er vigtige ...«⁶ Mange sådanne symptomer taget sammen,

4. Det ville være mere end interessant at undersøge, under hvilke konkrete omstændigheder der inden for en given periode vil ske en ændring af det statistiske kategorisystem, hvorfor der overhovedet opstod et behov for en kvantitativ undersøgelse af det borgerlige samfunds struktur og bevægelse og dets økonomi, hvorledes bestemte metoder udvikles osv. Et eksempel i denne forbindelse skal citeres fra »vismændenes« (Sachverständigenrates (SVR) årsberetning, hvor der gives et skøn over den samlede økonomiske udvikling i 1973 (JG 1973). Ved behandling af prisstigninger på huslejer kommer SVR til det resultat, at disse prisstigninger kun var mulige p.gr.a. den inflationsbetingede »flugt til faste værdier«. Skulle de inflationære processer foregå langsommere, eller oven i købet ophøre med at virke, således lyder deres tese, da ville det vise sig, at kapital nationaløkonomisk set ville blive spildt, »fordi den vil blive ledet derhen, hvor man ikke vil forvente de største udbytter, men kun de største inflationsgevinster« (J.G. 73 stykke 102). Og SVR fortsætter: »Den officielle statistik leverer næppe informationer om denne problemkreds« (stykke 103). Med andre ord: Før et problem kan undersøges statistisk, må det først trænge ind i bevidstheden som problematisk. Noget lignende kan siges om formue- og koncentrationsstatistikken.

5. MEW bd. 33, s. 82.

6. Joseph A. Schumpeter, Konjunkturzyklen, bd. 1. Göttingen 1961 s. 21

giver et »konjunkturbarometer«⁷, hvis udslag skal angive de virkelige »ups and downs« i kapitalakkumulationen. Her er ikke længere nogen formidling af årsagen til disse »ups and downs«, kun bevægelser i nogle symptomale kategorier indiceres. Den borgerlige økonomis forlis på dette forehavende tyder imidlertid allerede på, at det ikke går sådan, og at også den marx'ske bemærkning ikke kan være ment sådan. Men i den marx'ske bemærkning udtrykkes forsøget på ikke blot at aflede overfladekategorier og deres bevægelse, men i selve overfladebevægelsen at finde lovmæssigheder, der er udtrykt i overfladekategorierne og ikke i værdibegreber. Endelig drejer det sig her om et forsøg på at finde indikatorer på det borgerlige samfunds overflade for dets systematiske udviklingsammenhæng og for udviklingen i den grundlæggende værdibevægelse, der jo ikke foreligger i håndfaste kvantitative målelige størrelser. Derfor følger den svære opgave at undgå at behandle det borgerlige samfunds overflade som noget selvstændigt og absolut. For

»fremtrædelser bliver i den fænomenale verden til i kraft af deres forbindelse til væsenet. At begribe et bestemt sagsforholds fremtrædelse betyder at udforske og beskrive, hvordan sagen selv åbenbarer sig i dens fremtrædelse, men også hvordan den samtidig skjuler sig. I begribelse af fremtrædelsen skaffer man sig tilgang til væsenet ... Virkeligheden er enhed af fremtrædelse og væsen.«⁸

Men den indre struktur i fremtrædelsen fremstilles imidlertid også i relationerne mellem de enkelte fremtrædelser.

»Denne totalprocesses overfladelag er et net af kausalforbindelser mellem disse enkelte momenter i form af selvstændiggjorte faktorer. ... Enheden og totaliteten i den indre modsigelsesfyldte bevægelse indeholder en mangfoldighed af enkelte momenter, der selvstændiggør sig over for hinanden, og træder i et indbyrdes kausalforhold.«⁹

Dermed er det allerede antydnet, hvad det drejer sig om: Det drejer sig om at afdekke »grundbevægelsen« i overfladebevægelsen og dens kategorier,¹⁰ d.v.s. værdibevægelsen og dens »indre logicitet«, såvel som denne grundbevægelses refleks i mangfoldigheden af kategoriernes kausalforbindelser på det borgerlige samfunds overflade. Forstået således er forsøget på at beregne »ups og downs som uregelmæssige kurver« på ingen måde absurd eller at sammenligne med borgerlig symptomatologi så længe de fremtrædende overfladekategoriers kausalforbindelser begribes som indbyrdes selvstændiggjorte former og som refleks af værdibevægelsen og dens lovmæssighed.

7. Harvard-Institut var et af de første, der fremstillede et såkaldt konjunkturbarometer. Sml. hermed Rudolph Gater, Die Konjunktur-Prognose des Harvard-Institutes, Zürich 1931 og Geoffrey H. Moore, Statistical Indicators of Cyclical Revivals and Recessions, New York 1950.

8. Karel Kosik, Die Dialektik des Konkreten, Frankfurt a.M. 1967, s. 10.

9. J. Cibulka, cit. efter J. Zeleny, Die Wissenschaftslogik und das »Kapital«, Frankfurt und Wien 1968, s. 110.

10. ibid.

Denne overvejelse kan tydeliggøres med et eksempel. Vi går ud fra, at arbejderklassen i en fase med gode konjunkturer og med fuld beskæftigelse ikke blot gennem lønkampe har hævet deres realløn, men også har kunnet ændre på fordelingsforholdene mellem klasserne til deres fordel. Dette må have negative konsekvenser for kapitalvaloriseringen: profitraten, der under opsvinget er steget, må nu falde. De enkelte kapitaler nedskærer produktionen eller går endog bankerot; en økonomisk krise antydes og kommer virkeligt til udtryk med tidsforsinkelse. Denne grundbevægelse i modsigelsen mellem lønarbejde og kapital finder udtryksformer på det borgerlige samfunds overflade og naturligvis i det statistisk materiale: Reallønnen stiger, »erhvervenes forrentningsprocent« falder, priserne for arbejderklassens konsumvarer stiger p.gr.a. den stadig stigende efterspørgsel, mens afsætningen af produktionsmidler stagnerer allerede og går frem med prisfald. Renten stiger, da virksomhederne behøver cirkulationskredit. Nyinvesteringerne viser aftagende tilvækstrate indtil de går tilbage til nul. I overfladefremtrædelserne udtrykkes følgende grundbevægelsen »på en eller anden måde«; og de enkelte momenter af denne overflade synes at stå i kausalforbindelser til hinanden. Dette skin, der giver anledning til den mangfoldighed af konjunkturmodeller, der hidtil er blevet konstrueret inden for konjunkturteorien, kan dog kun opstå, fordi overfladens enkelte momenter i deres eksistens og bevægelse er betinget af »værdibevegelsens indre logicitet«. Kausal- eller funktionsforbindelserne mellem overfladens momenter er indbyrdes kun et refleks af denne bestemthed. Men med denne kendsgerning in mente kan man begynde at finde ud af grundbevægelsens tendenser i momenternes indbyrdes forbindelser, og som ikke lader sig kvantitativt måle. Dette synes Marx i hvert fald at have taget hensyn til i sit forsøg på at beregne konjunktursvingningerne.

Vi forsøger at begynde ud fra dette punkt i den følgende historiske analyse af den vesttyske kapitalakkumulation. Når kapitalakkumulationen fremstilles som bevægelse både af »den grundliggende« - altså en fremstilling af de kategorier, der ikke som sådan fremtræder på overfladen - og af den fremtrædende overflade, da har denne sondring konsekvenser for anvendelse af empirisk materiale. De grundlæggende bevægelser kan empirisk materiale, f.eks. statistisk data, kun *illustrere*, men de kan *fremstille* overfladekategoriernes bevægelser som sådan, hvilket er en forskel. For at give et eksempel: På grundlag af omhyggeligt udvalgte data kan mer-værdiratens bevægelser, der ikke som sådan fremtæder på overfladen, *illustreres*, mens prisbevægelsen for de konsumvarer, der indgår i reproduktionen af arbejdskraften, kan *fremstilles* som sådan. Vi betoner denne sondring for fra begyndelsen at tydeliggøre, at vi anvender statistisk materiale på to forskellige måder, hvis forskellighed skyldes sondringen mellem væsen og fremtrædende væsen. Illustrationer kan aldrig som sådan fremstille de illustrerede kategorier. Men vi anvender dem for gennem deres forandringer over tid at påvise de illustrerede kategoriers *historiske forandringer* og frem for alt *forandringens retning*.¹¹

11. Vi følger hermed en fremgangsmåde fra Marx, som giver en meget udførlig »Illustration af den almene lov for den kapitalistiske akkumulation« i det 5. underafsnit i *Kapitalens* bd. I, Kap. 23: »Den almene lov for den kapitalistiske akkumulation«.

1.2. Empiriske indikatorer for værdiforandring og kapitalvalorisering

Forsøget på at rekonstruere de vigtigste momenter, der bestemmer de enkelte faser af kapitalens udvikling i et enkelt land, i deres indre sammenhæng, må - som enhver analyse af den kapitalistiske akkumulationsproces - gå ud fra undersøgelsen af to faktorer, som er grundlæggende for kapitalens historiske udvikling:

- Det er de betingelser, hvorunder værdidannelsesprocessen fuldbyrdes, og selve værdidannelsesfaktorerne i deres udvikling, og
- det er de momenter, der bestemmer reproduktionsprocessen og kapitalens udvikelse, altså i det væsentlige en undersøgelse af profittens komponenter (og dermed kapitalakkumulationens »motor«);
- det er videre et spørgsmål om, hvordan værdidannelsesprocessen og kapitalvaloriseringsprocessen indbyrdes er formidlet.

For at præcisere den kategoriale ramme, som vores historiske undersøgelse gennemføres inden for, for videre at vise anvendelsesmuligheden for de indikatorer, der udtrages af den borgerlige statistik, og for samtidig at kunne fremstille deres begrænsede forklaringsværdi, vil vi i det følgende tydeliggøre dette vekselvirkningsforhold mellem værdidannelses- og valoriseringsproces ved hjælp af deres vigtigste bestemmelser og komponenter og derved sammenholde den borgerlige statistiks kategorier med de af Marx udviklede indre sammenhænge.¹²

a) Værdidannelsesprocessen

Varens værdi måles gennem det samlede arbejde, som er indeholdt i den, og som må gives ud under de herskende gennemsnitsbetingelser (samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser for produktionen, gennemsnitsintensitet, gennemsnitsdygtighed, - kvalifikation -). Men på den anden side må den også dække et samfundsmæssigt behov, d.v.s. den producerede vare må kunne sælges, dens værdi må være realiserbar, hvis det arbejde, som er indeholdt i den, skal være samfundsmæssigt nødvendigt. I det følgende forudsættes disse kort opridsede betingelser for værdidannelsesprocessen, baseret på de to ovennævnte bestemmelser af begrebet »samfundsmæssigt nødvendigt«; vi vil senere ved analysen af sammenhængen mellem verdensmarkedet og værdidannelsen i national ramme eksplicit vende tilbage til det. Går man nu med Marx ud fra, at alene *forbrug*

12. Når vi i det følgende slutter fra markedsprisens bevægelse til værdibevægelsen, så er vi klar over den metodiske mangel, der ligger i, at forholdet mellem markedspriser og produktionspriser (eller markedsproduktionspriser) ikke reflekteres heri. Den metodiske diskussion, der her skulle føres, må føres et andet sted. For så vidt vi dog i vores senere empiriske analyse vil referere til den totalsamfundsmæssige bevægelse af summen af markedspriser, tror vi, at denne metodiske mangel ved vor videre undersøgelse ikke her er betydningsfuld.

af arbejde skaber værdi, så er værdidannelsesprocessen åbenbart afhængig af mængden af forbrugt arbejde og dermed af de enkelte komponenter i den anvendte arbejdsmasse:

- Mængden af det arbejde, som anvendes i produktionsprocessen (og det - kapitalistisk set - produktiv anvendte), selvom også de småproducenter, der ikke arbejder under en kapitalists kommando, naturligvis producerer værdi.
- Antal arbejdstimer, som disse arbejdere yder.
- Arbejdets intensitet, for så vidt som det ikke er almengjort og for så vidt det endnu virker extensivt, og dermed altså er et moment i værdidannelsesprocessen. (Denne komponent i værdidannelsesprocessen tages ikke i betragtning i det følgende).

Det producerede værdiprodukt i en nation (f.eks. årligt), bliver således frembragt af antallet af de arbejdere, som anvendes i produktionsprocessen, multipliceret med den pr. arbejder årligt ydede arbejdstid. *Vækstraten* for denne værdimasse er altså afhængig af forøgelsen af de anvendte arbejdere og den pr. arbejder ydede arbejdstid.

Betragter man værdiproduktet som afhængigt alene af det samlet forbrugte arbejde og som eneste værdidannende moment (kvantitativt bestemt af arbejdstiden), så vil denne forbindelse kunne udtrykkes i følgende form: (N = antal arbejdere; L = arbejdstid pr. arbejder; Y = nettoproduktværdi)

$$\frac{\Delta(LN)}{(LN)} \approx \frac{\Delta Y}{Y}$$

Vi vil i det følgende vise, hvorfor dette forhold kun gælder begrænset - da forandringen i nettoproduktet i den borgerlige udregning er udtryk for forandringen i produktiviteten.^{12a}

Blicher nemlig arbejdsvolumet holdt konstant i den officielle statistik, så viser der sig alligevel forandringer i produktionens nettoprodukt på grund af udviklingen i produktiviteten, altså gennem det fysiske outputs stigning pr. indsat arbejdskraft eller pr. arbejdstime. Den officielle statistik måler altså kun brugsværdimængdens forandring i bruttofaktoringkomsten (BFI).¹³ Dette problem vil vi analysere nærmere i det følgende: det *nominelle BFI* beregnes på følgende måde:

$$\begin{array}{l} \text{Virksomhedernes omsætning} \\ \pm \text{forandringer i lagerbestand} \\ - \text{materialeforbrug} \\ \hline \text{Bruttofaktorindkomst} \end{array}$$

12a. Udgangspunktet vil være den i den borgerlige statistik angivne produktionsværdi for alle økonomiske områder, bruttofaktoringkomsten. Det spørgsmål skal undersøges, hvilken sammenhæng består der mellem væksten i værdimassen og væksten i bruttofaktoringkomsten, og om en vækst i værdimassen udtrykkes i BFIs vækst.

Heraf følger, at BFI ikke kan stemme overens med værdiproduktet og den genstandsgjorte værdimasse, da

- afskrivningerne (dvs. kapitalerstatning, som flukturerer stærkt i cyklen) er indeholdt i BFI,
- beregningen af det nominelle BFI sker på basis af markedspriser, dvs. at de tilfældige prisudtryk for værdien - bestemt gennem udbud og efterspørgsel - ligger til grund for denne beregning, ikke værdikvanta og heller ikke engang produktionspriser,
- BFI genspejler til nød produktivitetens niveauet og arbejdets intensitet, idet det samtidig er knyttet til brugsværdimængden, og har derfor ikke nogen umiddelbar sammenhæng med forandringen i værdimassen.

Alle aggregater - som BFI, nationalindkomst, løn, profit, etc. - angives i den borgerlige statistik først og fremmest i *nominelle* størrelser, dvs. i løbende priser. Forandringen i det nominelle BFI er derfor ikke kun betinget af stigning i produktivitet og arbejdets intensitet, men også af forandring i absolutte priser eller varer.

I den officielle statistik elimineres først og fremmest kun indvirkningen af det *absolutte* prisudtryks ændringsrate på den enkelte vare, idet BFI ved hjælp af et udregnet prisindeks deflationeres. (Der bliver for det meste givet afkald på elimineringen af de relative prisers og mængders indvirkning).¹³

I denne form udtrykker altså BFIs udvikling i det væsentlige udviklingen af arbejdsproduktivitet, altså brugsværdiproduktionens udvikling. Med hensyn til *værdidannelsen* kan der nu drages tre konsekvenser:

1. Vækstraten i BFI er ikke nogen indikator for *værdimassens* vækstrate - det genstandsgjorte samfundsmæssige nødvendige arbejdskvanta. Et stigende BFI kan udtrykke faldende, konstant eller stigende værdimasse. BFI genspejler altså kun brugsværdimængden for kapitalerstatningen såvel som for det konsumerbare og det akkumulerbare fysiske produkt.
2. Stigningen i det »reale« BFI ved *uændrede priser* udtrykker allerede en inflationsproces, den »relative inflation« (W. Hofmann). Væksten (som følge af den øgede produktivitet og arbejdsintensitet) i den brugsværdimængde, der indgår i BFI, har som konsekvens, at det samfundsmæssigt nødvendige arbejde, som er indeholdt pr. vare og i det samlede aggregerede vareprodukt, antager et højere pengeudtryk. Et stigende real BFI har altså som følge et »inflationeret« pengeudtryk for det samfundsmæssigt nødvendige arbejde. Det konstante (eller stigende) samfundsmæssigt nødvendige arbejde (nyværdien) »inflationerer« på en måde ved stigende BFI med konstante priser.¹⁴

13. jvf. angående spørgsmålet om produktivitetmåling også: Klaus Grenzdörffer, Probleme der Produktivitätsmessung in der empirischen Wirtschaftsforschung, in: Das Argument 73/1972.

14. jvf. Karl Marx, Das Kapital, bd. 3. Berlin (DDR) 1957 (Volksausgabe)s. 957, da. bd. 3:4, s. 1141 ff.

3. Men da *alle* aggregater som BFI, kapitalstock, løn og lønkvote i vores nedenfor udviklede formler er deflationeret på én prisbasis (f.eks. fra 1962 - eller deres deri indholdte arbejdskvanta er inflationeret på grund af den relative inflation), kan modsvarende værdiforhold genspejles trods tilsvarende kvotienter og forholdstal - forbeholdt problemet med den relative værdi (pris) og mængde. Først med disse begrænsninger - der nedenfor delvis bliver videreført - kan man derfor arbejde med empiriskstatistiske størrelser.

b) Kapitalvaloriseringsprocessen og kapitalens vækst

Når vi i det følgende undersøger valoriseringsgradens enkelte komponenter og kapitalens vækstfaktorer, og bringer sammenhængen mellem dem i en matematiseret form, så vil det i det væsentlige ske for at kunne opspore de modsigelsesfyldte tendenser i kapitalens akkumulationsproces i det tilgængelige materiale fra den borgerlige statistik.¹⁵

Medens kun det forbrugte produktive arbejde tæller ved værdidannelsen for fremstillingen af nettoproduktet eller værdiproduktet, så afhænger den kontinuerlige produktion af nettoproduktet - under den udfoldede kapitalistiske produktionsmådes betingelser - af den indskudte kapital's valorisering. Valoriseringsbetingelserne og kapitalvæksten i et land er - totalsamfundsmæssigt - sat gennem profittens størrelse i forhold til den indskudte kapital; denne profit er igen i sin størrelse betinget af fordelingsforholdet af det i varen indeholdte arbejde (i betalt og ubetalt). Den *anvendte masse arbejde*, forholdet mellem *ubetalt og betalt arbejde* (merværdirate) og *værdien af den af kapitalisten indskudte kapital* er altså de vigtigste faktorer ved ændring af profittens størrelse (og derudover - som det vil blive behandlet udførligt nedenfor - i kapitaldannelsesraten).

Profittens vil vi i det følgende skrive således, at såvel arbejdets udbytningsgrad som kapitalens organiske sammensætning bliver tydelig:

$$(1a) \quad p' = \frac{m}{v} \cdot \frac{v}{c+v} \qquad (1b) \quad p' = \frac{\frac{m}{v}}{1+\frac{c}{v}}$$

Ud fra formlen (1a) er det muligt at interpretare alle forudsætninger og betingelser for opretholdelse af kapitalforholdet, reproduktionen og akkumulation af kapital. Dertil hører også de kvantitative størrelser som merværdirate, merværdimasse (pro-

15. Her drejer det sig altså i første række ikke om f.eks. at »bevise« at profittens falder, men om ud fra udviklingen i kapitalens valoriseringsgrad og de deri synlige indre tendenser (overakkumulation) at fremstille den rolle, som de modvirkende momenter har for det tendentielle fald, og sammenholde bevægelsesformen for konflikterne i akkumulationsprocessen med arbejderklassens stilling og med betingelserne for klassekamp. Vi har allerede andet steds fremstillet denne sammenhæng udførligt (i Semmler/Hoffmann, Kapitalakkumulation, Staatseingriffe und Lohnbewegung, i PROKLA 2/1972) og vi vil i det følgende støtte os på henholdsvis forudsætte de sammenhænge som dér er udviklet. På den anden side kan vi ikke her, hvor det drejer sig om at udarbejde de afgørende momenter i værdidannelsen og valoriseringen, gå ind på ethvert aspekt af kapitalakkumulationen.

duceret af de overhovedet produktivt anvendte arbejdere), størrelsen af kapitaludlæget til merværdiens produktion, såvel som den konstante (fixe og cirkulerende) kapitalens betydning og dens værdi og dens billiggørelse (dels gennem produktionsmetoder, kapitalbesparende innovationer, dels gennem verdensmarkedssammenhænge). Derudover skal betydningen af kapitalens periodiske devalorisering, såvel af kapitalstocken som af lagerbeholdninger og af varekapital også udvikles.¹⁶

I skrivemåden (1b) for profitraten fremtræder kapitalens valoriseringsgrad som afhængig variabel af to væsentlige kvotienter, merværdiraten og kapitalens organiske sammensætning.

I begge skrivemåder støder vi imidlertid på den vanskelighed, at værdier ikke fremtilles på det borgerlige samfunds overflade som sådan, men nødvendigvis antager markedsprisens (tilfældige) form. Den borgerlige statistik udtrykker derfor også kun aggregater af den samlede proces, der er målt i markedspriser. Her drejer det sig nu om at finde indikatorer for såvel profitraten som for dens bestemmende komponenter i den borgerlige statistik, indikatorer der tydeliggør de forhåndenværende faktorer og deres ændring i tid uden eksakt at kunne modsvare disse.

I det følgende vil vi derfor forsøge at finde kategorier analoge til de marx'ske begreber i den borgerlige statistik, nemlig for:

- merværdirate, merværdimasse
- organisk sammensætning
- profirate
- akkumulationsrate, kapitalens vækstrate.

(De analoge begreber for »kapitalens organiske sammensætning« bliver først behandlet under 1.3!).

For at kunne fremstille *merværdimassens* udvikling må fratrækkes den andel af nettoproduktet, der tilfalder lønarbejderne som konsumtionsfond. Her fremkommer nu en yderligere vanskelighed, som vi senere antydningvis vil løse i en ekskurs: Da såvel produktivt som uproduktivt arbejde i den borgerlige statistik begrebsløst holdes sammen, kan vi kun yderst upræcist bestemme den produktive masse, det merværdisættende arbejde. Vi vil senere forsøge dette ved at fremstille tendenser i økonomiens forskellige sektorer i forhold til hinanden, men må her indskrænke os til at anvende lønkvoten, hvor det vigtige for os heller ikke er de absolutte tal, men forandringen i disse tal over tid. Sætter vi nettoproduktet = Y, og lønkvote $w = (W/Y)$ $W =$ lønsum, så kan merværdimassen fremstilles som følger:

$$(2) \quad m = \frac{m}{V} \cdot v \qquad (2') \quad P = Y(1 - w)$$

hvor P = profitmasse eller: $P = Y - W$

16. Hvad der især vil være af betydning ved betragtning af den første fase i BRD-kapitalens udvikling i 50'erne.

Vi kan for at fremstille *merværdiraten* (m/v) i borgerlig skrivemåde, nu skrive profittkvoten P/Y efter ligning (2') som følger:

$$\frac{P}{Y} = \frac{\frac{P}{W} \cdot W}{Y}$$

og får så den omformede lønkvote:

$$\frac{W}{Y} = 1 - \frac{\frac{P}{W} \cdot W}{Y}$$

Merværdiraten P/W kan altså - hvis man løser ligningen for lønkvoten med hensyn til P/W - skrives på følgende måde:

$$(3) m' = \frac{m}{v} \quad (3') \frac{P}{W} = \frac{Y}{W} - 1$$

Profitratens nævner bliver i den borgerlige statistik kun beskrevet gennem *kapitalstockens* udvikling. Dermed falder på forhånd den samlede cirkulerende del af den indskudte kapital (= $C_{\text{cirk}} + v$) ud af betragtning. Vi vil alligevel arbejde med kapitalstocken som indikator for udviklingen i profitratens nævner og først ved undersøgelsen af resultatet tage hensyn til den nødvendige udvidelse af nævneren. I overensstemmelse hermed kan (nu refererende til den officielle statistik) profitraten skrives som følger:

$$(4) p' = \frac{m}{v} \cdot \frac{v}{c + v} \quad (4') \pi = \frac{(1-w)}{K}$$

Da Y/K ikke er andet end kapitalproduktiviteten i den borgerlige økonomi, kan π også skrives som produkt af kapitalproduktiviteten og profittkvote ($1-w$), begge er direkte til at finde i nyere statistiske data, størrelsen π betegnes også som »kapitalrentabilitet«.

(Det er nødvendigt med yderligere en begrænsning i gyldigheden af disse formler for profitraten og merværdiraten, som her er omformet til den borgerlige statistisk, for så vidt som den indskudte kapitalens omslagshyppighed ikke kommer til udtryk i dem. Heller ikke denne indvending kan vi her tage hensyn til, selvom netop omslagstallet måtte have betydelig indflydelse på årsmerværdiraten og profitraten, ligesom det også tydeligt kan ses af den følgende formel, hvor omslagstallet er indbygget i formlen til bestemmelse af profitraten (jvf. også MEW 25, s. 84; 3:1, s. 95):

$$p' = m' n \frac{v}{c + v}$$

(hvorved n angiver tallet for omslagene af den variable kapital)).

Kapitalvaloriseringen og dermed profitraten som motor for værdiproduktionen i kapitalismen er ganske vist forudsætning for kapitalens vækst, men ikke dens tilstrækkelige betingelse. Hvis vi derfor vil bestemme kapitalens vækstrate (hhv kapi-

talstock) nærmere, må vi nærmere bestemme den akkumulationsduelige merværdi eller profit. Akkumulationsraten, d.v.s den del af merværdien, der igen bliver udlagt i produktionsprocessen, kan efter Marx bestemmes som:

$$(5) \quad a = \frac{\Delta c + \Delta v}{M}$$

d.v.s. at den del af merværdien, der igen skal udlægges i produktionsprocessen må opspaltes i yderligere udlæg til konstant og yderligere udlæg til variabel kapital. I den borgerlige statistik kunne sparekvoten for opsparing af profitten fremstille en indikator for akkumulationsraten, under den forudsætning at opsparing er lig med investering (hvad afgjort ikke er tilfældet). Bliver sparekvoten bestemt som S/P , så kan den omformede ligning (5) skrives:¹⁷

$$(5') \quad a = \frac{S}{Y(1-W)}$$

Efter denne overvejelse kan vi nu bestemme kapitalens vækstrate:

$$(6) \quad ap' = \frac{am}{v} \cdot \frac{v}{c+v} \quad (6') \quad a\pi = \frac{aY(1-w)}{K}$$

Denne vækstrate er derfor afhængig af udviklingen i akkumulationsraten, i nettoproduktet, i lønkvoten og i den eksisterende kapitalstocks størrelse: med denne vækstrate for kapitalen er også forbundet ændringer af såvel de tekniske gennemsnitsbetingelser, af forholdet mellem C og v , som af vækstraten i den værdiskabende potens, af arbejdsvolumen som af udbud og efterspørgselsforholdet.

Alt i alt gælder for samfundets overflade som totalitet og for de enkelte produktionssfærer, at forandringer i profitraten kun fremstilles i den statistiske begribelig form som ændring i kapitalrentabiliteten (som 4' udvikler). En sådan ændring har konsekvenser for kapitalvækstens rate (som det tydeligt kan ses af 6'); på den anden side kan denne forandring imidlertid også kompenseres gennem modgående ændring i akkumulationsraten.

1.3. Forholdet mellem profirate og kapitalrentabilitet.

Vi vil gå nærmere ind på denne sidstnævnte sammenhæng mellem profirate og kapitalrentabilitet og i den forbindelse også forsøge i vore overvejelser at indføre analoge udtryk for kapitalens organiske sammensætning i den borgerlige økonomi. For at kunne illustrere tager vi hul på nogle af resultaterne fra vores empiriske undersøgelse.

17. Akkumulationsraten er ikke lig den i den borgerlige statistik disponible investeringskvote, den måtte tværtimod skrives således:

$$I_{qu} = \frac{aY(1-w)}{K}$$

Ved hjælp af kapitalrentabiliteten kan vi naturligvis kun fremstille trends for forandringen i profitraten. Alligevel gælder det om at udvikle de forbindelser, der består mellem profitraten p' og kapitalrentabiliteten pi og som udtrykkes i det statistiske materiale. Da p' ikke er identisk med pi kan vi kun drage slutninger fra ændringer af pi til værdibevægelsen.

I det følgende tager vi den allerede udviklede relation op, i hvilken profitratens bevægelse reflekteres. Modsvarende den borgerlige teori om produktionsfaktorer bliver kapitalproduktiviteten i statistikken målt som forholdet mellem nettoproduktionsvolumet og bruttoanlægsformuen. Bruttoanlægsformuen er på ingen måde identisk med den konstante kapital. For det første er den målt i markedpriser, for det andet omfatter den ikke - som allerede vist - den cirkulerende del af den konstante kapital, men kun den fixe del. Nettoproduktionsvolumet er heller ikke identisk med summen af kapitalens variable del og merværdien, det indeholder desuden »afskrivning«, d.v.s. den brugte del af den konstante fixe kapital. De således problematiserede kendetegn for kapitalproduktiviteten bliver multipliceret med profitandelen af nettoproduktionsvolumet. Men da denne som sådan ikke påvises statistisk må man her inddrage hjælpestørrelser, nemlig lønomkostningernes andel af nettoproduktionsværdien (lønstykomkostninger), der subtraheres fra totalproduktionsværdien. Naturligvis er denne fremgangsmåde problematisk, da der her hverken skelnes mellem produktivt eller uproduktivt arbejde, eller mellem variabel kapital som kapitalindskud og som løn hhv. gage. De formler, som vi ovenfor har udviklet og her vil anvende, kan derfor kun illustrere profitratens bevægelse:

$$\pi = \frac{Y}{K} (1-w)$$

Når man nu beregner den således definerede profitrate, får man for 60'erne i Vest-tyskland følgende resultater, som vi allerede viser her førend den nøjere fremstilling i teksten:

År	Y/K	w	1-w	pi
1960	0,312	0,333	0,667	0,5416
1961	0,791	0,355	0,645	0,5102
1962	0,757	0,378	0,622	0,4709
1963	0,727	0,389	0,611	0,4442
1964	0,746	0,391	0,609	0,4543
1965	0,741	0,413	0,587	0,4350
1966	0,706	0,433	0,567	0,4003
1967	0,653	0,430	0,570	0,3722
1968	0,700	0,418	0,582	0,4074
1969	0,754	0,428	0,572	0,4313
1970	0,755	0,483	0,517	0,3903
1971	0,729	0,520	0,480	0,3499

Kilde: Egne beregninger, data fra DIW, Produktionsvolumen und -potential, Produktionsfaktoren der Industrie im Gebiet der Bundesrepublik Deutschland, Statistische Kennziffern, 12. Folge, Berlin, September 1972.

Det fremgår éntydigt af tabellen, at »profitrate« pi tendentielt falder for den vest-tyske industri i 60'erne. Vi vil ikke på dette sted gå ind på de problemer, det indeholder, m.h.t. den vesttyske kapitalismes udviklingsbetingelser; dette er forbeholdt den udførlige fremstilling nedenfor. Her drejer det sig kun om problemets *metodiske dimension*. »Profitraten« pi som det er dokumenteret i tabellen, er ikke identisk med profitraten p' sådan som Marx har bestemt den, men er kapitalrentabiliteten. Men i dens forandring må den omtrentlig kunne angive profitratens ændring. For selvom p' og pi ikke er lig med hinanden, så består der dog en forbindelse mellem dem, der udtrykkes som bevægelsens parallelitet. Allerede derfor er det muligt at anvende pi som indikator og illustration for ændring i profitraten p' og drage slutninger m.h.t. kapitalens akkumulationsbetingelser og kapitalanbringelse.

En større forklaringsværdi af disse resultater fra vores empiriske undersøgelser opnår vi dog, når vi yderligere dechifrerer kapitalrentabilitetens faktorer. Marx afleder profitratens historiske tendens i det væsentlige af forandringen i kapitalens organiske sammensætning. Derfor må vi finde endnu en indikator for ændringen i kapitalens tekniske og værdimæssige sammensætning over tid og gøre denne indikator anvendelig for formlen for kapitalrentabiliteten. Som indikator for kapitalens stigende sammensætning kan tages kapitalintensiveringen, der normal udtrykkes gennem kvotienten af bruttoanlægsformuen og anvendte arbejdstimer. Kapitalintensiteten er altså K/L , hvorved K betegner bruttoanlægsformue og L anvendte arbejdstimer.

På den anden side har man dog trenden for arbejdsproduktiviteten til rådighed ud fra de empiriske data. Den fremgår af udviklingen af nettoproduktionsvolumen i forhold til anvendte arbejdstimer (Y/L). Kapitalintensiteten og arbejdsproduktiviteten er beregnet i statistikken såvel for hver industrigren som for forarbejdende erhverv og for den samlede produktion. Kapitalproduktiviteten kan imidlertid i vores formel nu udtrykkes ved hjælp af kapitalintensitet og arbejdsproduktivitet; Kapitalproduktiviteten er ikke andet end kvotienten af begge størrelser. Det er altså

$$\frac{Y}{K} = \frac{\frac{Y}{L}}{\frac{K}{L}} \quad \left(= \frac{\text{arbejdsproduktivitet}}{\text{kapitalintensitet}} \right)$$

Kan profitraten p' på baggrund af værditeorien udtrykkes ved hjælp af merværdiraten og den organiske sammensætning, så kan på den anden side kapitalrentabiliteten pi fremstilles ved hjælp af

- a) arbejdsproduktivitet
- b) kapitalintensitet
- c) lønkvote

De to profitrater p' og pi kan nu under hensyntagen til den organiske sammensætning stilles op over for hinanden på følgende måde:

$$(7) \quad p' = \frac{m'}{1 + \frac{c}{v}} \quad (7') \quad \pi = \frac{\frac{Y}{L}(1-w)}{\frac{K}{L}}$$

Ved hjælp af opdelingen af kapitalproduktiviteten som en kvotienten af arbejdsproduktivitet og kapitalintensitet er dermed også faktorerne for kapitalproduktivitets udviklingstrend allerede forklaret. Det simple sagsforhold, der blev udtrykt i den oprindelige formel for profitraten p' - nemlig at profitraten falder, når kapitalstocken vokser hurtigere end nettoproduktionsvolumen og indkomstfordelingen forbliver konstant - kan nu også interpreteres kausalt. Efter formel (7') falder profitraten, når arbejdsproduktiviteten er stegt ved hjælp af en stigende kapitalintensivering, dog stiger arbejdsproduktiviteten langsommere end kapitalintensiteten og lønkvoten forbliver konstant. Med en stigende, uændret eller faldende kapitalrentabilitet pi - tre relevante tilfælde for den historiske udvikling i BRD siden 1950 - får man altså følgende tilfælde:

1. Profitraten pi stiger, når:

- a) arbejdsproduktiviteten - vokser hurtigere end
- b) kapitalintensiteten - og
- c) lønkvoten - forbliver konstant eller om muligt falder yderligere.

Dette tilfælde gælder kun for BRD fra 1950 til slutningen af 50'erne, da arbejdsproduktiviteten steg stejlt (stigende udnyttelse af den fixe kapital etc.) og kapitalintensiteten sammenligningsvis kun steg ringe. Følgeligt steg - som det senere vil blive behandlet - kapitalproduktiviteten,¹⁸ derudover faldt lønkvoten eller merværdien steg.

2. Profitraten pi forbliver konstant, når:

- a) arbejdsproduktiviteten - stiger ligeså hurtigt som
- b) kapitalintensiteten - og
- c) lønkvoten - forbliver konstant eller dens ændring kompenseres gennem modgående ændring af kapitalproduktiviteten.

Dette tilfælde gælder kun for BRD fra 1950 til slutningen af 50'erne, da 60'erne; men ikke længere end i tiden op til 1966/67, da arbejdsproduktiviteten i dette tidsrum falder lidt og lønkvoten stiger lidt (i sammenligning med den tidligere periode).¹⁹

18. jvf. også Winfred Vogt, Die Wachstumszyklen der westdeutschen Wirtschaft, Tübingen 1968.

19. jvf. RKW-Forschungsprojekt »Wirtschaftliche und soziale Aspekte des technischen Wandels in der Bundesrepublik Deutschland«, Dritter band: K.-H. Oppenländer u.a., Wirtschaftliche Auswirkungen des technischen Wandels in der Industrie, Frankfurt a.M. 1971, s. 154.

3. Profitraten p_i falder, når:

- a) arbejdsproduktiviteten ikke stiger så hurtigt som
- b) kapitalintensiteten - og
- c) lønkvoten - forbliver konstant eller stiger yderligere.

Dette tilfælde gælder for BRD fra begyndelsen af 60'erne til begyndelsen af 70'erne og varer - såvidt vides - endnu. For i dette tidsrum steg kapitalintensiteten i næsten alle industrigrene enormt ved konstant - eller faldende - vækstrate for arbejdsproduktiviteten og konstant eller stigende lønkvote.

Denne ovenstående fremstilling af kapitalrentabiliteten som udtryk for profitraten i dens indre tendenser skal i det andet afsnit tjene som indikator for kapitalvaloriseringen i enkelte faser af kapitalismen i BRD.

1.4. Værdidannelse og kapitalvalorisering under verdensmarkedsbetingelser.

Værdidannelse og kapitalreproduktion er hidtil blevet betragtet som om de kun fandt sted indenfor nationale rammer; begge fuldbyrdes imidlertid i verdensmarkedssammenhæng. Dette gælder i særlig grad for BRD: mere end 20% af den producerede vare kapital bliver regelmæssigt eksporteret; på samme måde er de for det indre marked producerede varer udsat for den udlandske konkurrence, verdensmarkedet. Derfor er det nødvendigt, at vi diskuterer de yderligere tilkomne metodiske problemer, der opstår for vores analyse af denne verdensmarkedssammenhæng. Svarende til vor hidtidige fremstilling begrænser vi os her til diskussionen af momenterne i værdidannelses- og kapitalvaloriseringsprocessen, således som vi allerede har udviklet dem. Vi vil først vende os mod værdidannelsesprocessen.

Ligesom en vares værdi måles gennem det arbejde, som samlet er indeholdt i den, som må være blevet forbrugt til de herskende tekniske gennemsnitsbetingelser, således er tilsvarende værdidannelsesprocessen i et land bestemt af det arbejde, der indgår i produktionsprocessen til de forhåndenværende tekniske gennemsnitsbetingelser. Denne samlede producerede værdimasse bliver igen produceret under bestemte distributionsforhold, nemlig det ubetalte arbejde i forhold til det betalte arbejde, profitmassen i forhold til lønmassen, akkumuleret og konsumeret del af profitten. Vi har derfor *to* spørgsmål at undersøge:

- 1) Hvilke momenter kan bestemme de samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser for en nations arbejde, formidlet over værdiproduktet, under verdensmarkedsbetingelser?
- 2) Hvilke momenter bestemmer under verdensmarkedsbetingelser det samlede værdiprodukts delingsforhold, i hvilket det til samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser forbrugte arbejde indeholdes?

Som vi vil fremstille i detaljer er fasen for øget akkumulation i den vesttyske kapitalisme i begyndelsen af 60'erne kendetegnet af to momenter:

- af hurtig og øget tilstrømning af ny arbejdskraft til den kapitalistiske produktionsproces på grundlag af i stor udstrækning uændrede tekniske betingelser for arbejdet;

- af en i sammenligning med de øvrige industrinationer høj udbytningsrate, der ikke havde sin årsag i en usædvanlig høj arbejdets produktivkraft.

Såsnart de samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser, under hvilke der arbejdes i de forhåndenværende brancher, sammenlignes med andre, overlegne produktionsbetingelser, som sætter de arbejdere, der bruger deres arbejdskraft under disse overlegne produktionsbetingelser, i stand til at fremstille de samme varer i massevis til lavere reproduktionsomkostninger, så ændres forudsætningerne for den (nu underlegne) nationale værdidannelsesproces. Den samme vares værdi bestemmes nu ikke længere af de hidtidig krævede arbejdskvanta, men af dem, der modsvarende er nødvendige for de overlegne samfundsmæssige betingelser: Bliver arbejdet i national ramme heller ikke forbrugt under de nu internationalt fremherskende samfundsmæssige gennemsnitsbetingelser, tæller det ikke længere som »gennemsnitsarbejde« og indgår ikke længere fuldt ud i værdidannelsesprocessen.

Dette forhold mellem værdidannende, samfundsmæssigt nødvendig arbejdstid og arbejdets fremherskende tekniske betingelser forklarer, hvorfor værdidannelsen, som i tiltagende grad formidles gennem den internationale sammenhæng, bliver formindsket i sin ekstensive størrelse netop i de industrinationer, der producerer til underlegne gennemsnitsbetingelser.

Den grad af international sammenhæng, som er udviklet siden den 2. verdenskrig, og som kan konkretiseres i den internationaliserede produktion, omfanget af direkte erhvervsinvesteringer, forøgelsen af verdenshandelen og udenrigshandelens bidrag til industrinationernes nationalprodukt etc., må have ført til, at arbejdets tekniske gennemsnitsbetingelser, der er internationalt fremherskende i de forhåndenværende brancher, tilsvarende også berører disse industrinationers værdiprodukt. For de mindre udviklede lande eller for lavt udviklede industrigrene indenfor industrinationerne giver verdensmarkedssammenhængen sig udslag i, at reproduktionsomkostningerne på de varer, der bliver kastet på markedet, ikke længere bliver bestemt af det genstandgjorte arbejde som de selv indeholder, men af reproduktionsomkostningerne på de varer, som optræder på verdensmarkedet som konkurrent, som bliver produceret under bedre gennemsnitsbetingelser og som udbydes i massevis. Det er i hvert fald tilstrækkeligt, at den blotte mulighed består for at billiggøre varens reproduktionsomkostninger og derigennem at devalorisere det arbejde, der er produceret af arbejdere til lavere gennemsnitsbetingelser.²⁰

Den yderst hurtige kapitaldannelse i Vesttyskland indtil begyndelsen af 60'erne, der indgik med et stadig voksende udenrigshandelsbidrag til BNP og en stigende andel af verdenshandlen, må følgelig også kunne føres tilbage til, at de tekniske

20. Således kan den andalusiske bonde godt udrette sit dagværk på samme tid som, lad os f.eks. sige, for 20 år siden, men vi må alligevel fastslå, at dette arbejde ikke udgør de samme værdikvanta som for 20 år siden (fordi nemlig de internationale gennemsnitsbetingelser i mellemtiden har sat sig igennem).

betingelser, under hvilke arbejdskraftene i produktionsprocessen i BRD blev indføjet, i international sammenligning må have været gode eller i det mindste må have holdt stand overfor konkurrencen. Imidlertid er det nødvendigt at anføre et yderligere forklaringsmoment på dette fænomen med hurtig voksende masse af forbrugt arbejde ved uændret teknisk basis, i det mindste i 50'erne, og med BRD's tiltagende betydning i verdenshandlen. For som det fremgår af følgende tabel, var (og er) arbejdsproduktiviteten i de enkelte lande (endnu) meget forskellige. Når alligevel lande med undergennemsnitlig arbejdsproduktivitet f.eks. kunne akkumulere overgennemsnitligt, må dette begrundes i høj udbytningsrate.

Bruttoværdidannelse til faktorudgifter pr. beskæftigede 1962-68 i den samlede forarbejdende industri.

	pr. år i tusind dollar		procent USA = 100	
	1962	1968	1962	1968
BRD	3.1	4.8	35	41
Frankrig	3.8	6.1	43	52
Italien	1.9	3.2	22	27
Holland	2.9	5.3	33	45
Belgien	2.8	4.4	32	38
EF	2.9	4.7	33	40
USA	8.8	11.7	100	100
Japan	1.7	3.3	9	28
England	2.7	3.4	31	29

(Taget fra: Bericht über die Wettbewerbsfähigkeit der Europäischen Gemeinschaft, Band 1, (o.0.), Nov. 1971, s. 2 III 20)

Der kan anføres yderligere statistiske oplysninger, der opdeler dette billede af *international forskellig arbejdsproduktivitet* i de brancher, som falder indenfor den internationale produktions område, hvad der dog ville føre for vidt her. Vi må imidlertid gå ud fra den let beviselige antagelse, at industrinationerne i de vigtigste verdensmarkedsbrancher (kemi, næringsmiddel, biler, maskinfremstilling og elektroindustri) endnu producerer til delvis betydeligt indbyrdes afvigende nationale gennemsnitsbetingelser for arbejdet (i den forbindelse kan vi ikke fremsætte noget definitivt udsagn om de tekniske gennemsnitsbetingelser, da internationale statistikker refererer til økonomiske størrelse, ikke til tekniske data!). I tilfældet den japanske kapital, hvor arbejdets produktivkraft åbenbart lå under USAs niveau i det mindste indtil slutningen af 60'erne og også under den vesttyske kapital, må den bestående internationale sammenhæng, indenfor hvilken den

japanske exportproduktion bevægede sig, have ført til, at det *arbejde*, der blev forbrugt i Japans eksportbrancher, *kun for en del var værdidannende*, da arbejdets gennemsnitsbetingelser blev ansat af USA og Vesteuropa. Den samtidigt forøgede akkumulation af den japanske kapital kan derfor frem for alt forklares ud fra udbytningen af de japanske arbejder. Ekstremt lave reallønninger muliggjorde - trods sammenligningsvis ringe produktivkraftudvikling af arbejdet - alligevel for den japanske kapital at producere tilstrækkeligt akkumulerbar merværdimasse, selvom den samlede værdidannelse pr. forbrugt arbejdsenhed måtte være lavere end i lande med højere arbejdsproduktivitet.²¹

Denne teoretiske sammenhæng mellem forbrugt arbejdstid, hvis gennemsnitsbetingelser i stor udstrækning er formidlet internationalt, værdidannelsesproces og akkumulerbar merværdimasse giver altså på grund af ekstremt høje udbytningsrater, som i tilfældet med den japanske kapital, også et yderligere forklaringsmoment for den relative gunstige udvikling af BRD-kapitalen i 50'erne.

Den sammenligningsvis hurtige kapitaldannelse i BRD, der fuldbyrdedes indtil begyndelsen af 60'erne på grundlag af en ikke mindre hurtig forøgelse af BFI, kan have haft sine væsentlige forudsætninger i følgende to momenter:

- Arbejdets gennemsnitsbetingelser, under hvilke arbejdskræfterne i BRD er blevet indføjet i produktionsprocessen, var i international sammenligning relative gode og modsvarede de gennemsnitsbetingelser, der var i de internationalt konkurrerende brancher. Den arbejdstid, der var ydet i de pågældende brancher kunne derfor i høj grad virke værdidannende, og enhver ansættelse af yderligere arbejdere (f.eks. udenlandske arbejdskræfter) kunne tilsvarende forhøje værdiproduktet.
- Arbejdets gennemsnitsbetingelser, der i stor udstrækning har bestået uændret i BRD lige indtil slutningen af 50'erne, var på ingen måde i international sammenligning (især ikke overfor USA og Storbritannien) så gunstige, at de uden videre alene kunne begrunde den hurtige forøgelse af nationalproduktet gennem nye ansatte arbejdere og forøget kapitalakkumulation. På basis af de hidtidige overvejelser er snarere følgende sammenhæng mulig: de lave (real) lønninger havde ikke blot som resultat en høj merværdi rate, men kom også til udtryk i (i international sammenligning) lavere kostpriser på varerne. Hvis salgsprisen på varen på verdensmarkedet derfor - under den forudsætning at de andre nationer kunne producere til bedre gennemsnitsbetingelser - lå under

21. I den forbindelse skal det fremhæves, at udbytningsratens højde ikke alene giver nok oplysning om kompensationsmulighederne for tilbagestående produktivkraft. Snarere kommer det an på de betingelser, hvorved udbytningsraten holdes høj: gennem produktion af relativ merværdi, dvs. gennem en høj arbejdets produktivkraft, der som konsekvens har et højt kapitalindskud, eller gennem produktion af absolut merværdi, dvs. gennem sammenligningsvis lave reallønninger, lang arbejdstid og høj arbejdsintensitet. Gennem begge metoder kan udbytningsraten ganske vist forøges eller dog i det mindste opretholdes; men kun den sidste metode sikrer en høj profitrate og med disponibel arbejdskraft også en særlig hurtig akkumulationsrate!

varens individuelle værdi (en del af det forbrugte arbejde indgik altså ikke som værdidannende i produktionsprocessen), så kunne kapitalisten alligevel p.gr.a. den lave kostpris og den høje merværdirate opnå en passende gennemsnitsprofit.²²

Muligheden for en national kapital at akkumulere hurtigere end andre industri-nationers kapitaler, der producerer til bedre gennemsnitsbetingelser for arbejdet, har altså som forudsætning en ekstrem høj udbytningsrate, på grund af hvilken kapitalen kan kompensere den relativt ringe arbejdsproduktivitet og opnå tilstrækkelig akkumulationsmasse. Denne betydning af fordelingsforholdet i nyværdien hhv. værdiproduktet for kapitalakkumuleringen gælder det yderligere om at præcisere, hvad vi vil gøre gennem en kort foregribelse af den anden udviklingsfase i BRDs kapital: Hvis BRDs kapital i 50'erne hurtig kunne akkumulere ved stigende national- hhv. værdiprodukt først og fremmest gennem *absolut* merværdiproduktion, så er der i 60'erne, som vi vil vise, spærret for den vesttyske kapital til ad denne vej at forøge akkumuleringen; kapitalen skal altså under disse betingelser hæve arbejdets produktivitet og gennem den *relative* merværdiproduktion opretholde profitraten og producere den nødvendige profitmasse til akkumuleringen (dette så meget mere som den absolutte arbejdsmasse nu er begrænset).

Efter at vi indtil nu har betragtet produktionen af vareværdier på verdensmarkedet ud fra aspektet vedrørende gennemsnitsbetingelser, kan vi nu gå over til at inddrage realiseringsbetingelserne for de producerede varer og udjævningen af den i produktionen indsatte kapital (profitrate) i vores overvejelser.

Foruden den gensidige sammenhæng mellem værdiproduktets omfang (hhv. nyværdien), fordelingsforholdet og profitraten i den kapitalistiske valoriserings- og akkumulationsproces under verdensmarkedsbetingelser, må nemlig et yderligere moment tages med i betragtning, som følger af nødvendigheden af selve reproduktionsprocessens kontinuitet og som også kan udgøre en begrænsning for værdidannelses- og valoriseringsprocessen. Arbejdets tekniske gennemsnitsbetingelser, der gælder i en branche og som bestemmer, i hvilken udstrækning

22. jvf. Karl Marx, *das Kapital* bd 3, Berlin (DDR) 1964, s. 881, da. bd. 3:4, s. 1123-24. »I konkurrencen, såvel mellem de enkelte kapitalister indbyrdes som i konkurrencen på verdensmarkedet, er det de givne og forudsatte størrelser af arbejdsløn, rente og jordrente, der indgår i kalkulationen som konstante og regulerende størrelser, konstant ikke i betydningen, at deres størrelser ikke ændres, men i den betydning, at deres størrelser er givne i hvert enkelt tilfælde og danner den konstante grænse for de bestandigt svingende markedspriser. F.eks. drejer det sig ved konkurrencen på verdensmarkedet udelukkende om, hvorvidt varen med den givne arbejdsløn, rentefod og jordrente kan sælges med fordel, dvs. hvorvidt en tilsvarende driftsherrevinst kan realiseres med de givne almindelige markedspriser eller derunder. Er arbejdslønnen og jordprisen lav, men kapitalrenten høj i et givet land, fordi den kapitalistiske produktionsmåde overhovedet ikke er udviklet, mens arbejdsløn og jordpris er nominelt høje, men kapitalrenten lav i et andet land, så vil kapitalisten i det ene land anvende forholdsvis mere arbejde og jord, i et andet land forholdsvis mere kapital. Disse faktorer indgår som bestemmende elementer i kalkulationen over, om en konkurrence mellem de to lande er mulig...«

det ydede arbejde overhovedet kan konstituere værdi, undergår - som allerede antydnet - selv en bestandig forandring. Produktivkraftudviklingen, der finder sted i de enkelte afdelinger og brancher, påvirker ikke blot varen arbejdskrafts værdi (og derigennem merværdiraten), men fremfor alt også den krævede proportionale fordeling i produktionsprocessen af det samlede tilrådighed stående samfundsmæssige arbejde.

Denne proportionale fordeling af det samfundsmæssige arbejde på de enkelte brancher sætter sig kriseagtigt igennem i den kapitalistiske form for reproduktionsproces, dels gennem devaloriseringsproces, gennem braklægning af produktiv kapital, dels gennem partiel overproduktion eller gennem partiel overakkumulation af kapital i de enkelte produktionsgrene, der alt sammen har frisættelse af arbejdskraft til følge. Således sætter værdiloven sig igennem i krisen eller fremtvinger gennem delvis afbrydelse af kontinuiteten i kapitalens reproduktion den eksisterende fordeling af arbejdet og dermed værdidannelsens betingelser.

Kapitalens *realiseringsvanskeligheder*, i hvilke disse processer slår ned, kan derfor reducere værdiproduktet i sin størrelse, selvom produktionen fuldbyrder sig i de forskellige industrigrene til gennemsnitsbetingelser. Den totalsamfundsmæssige reproduktionssammenhæng, under hvilken de enkelte kapitaler står og under hvilken de gensidigt er forbundet med hinanden, i en stofflig og værdimæssig afhængighed, kræver produktionens kontinuitet. Den er en forudsætning for enkeltkapitalernes reproduktion. Denne skitserede betydning af reproduktionssammenhængen for realiseringen og dermed for værdiproduktets størrelse bliver særligt relevant, når verdensmarkedssammenhængen bliver inddraget. Den relativt store del af BRD-kapitalen, som optræder i udenrigshandels sammenhænge, medfører bl.a., at omfanget af vesttysk kapitalers reproduktion forudsætter den internationale cirkulations kontinuitet og opretholdelsen af den internationale reproduktionssammenhæng. Den proportionale fordeling af arbejdet er påvirket deraf og er blevet til forudsætning for talrige branchers produktion. Omfanget af BRDs værdiprodukt ligesom omfanget af andre landes værdiprodukt, hvis nationale reproduktion på lignende måde indbefatter den internationale sammenhæng, er derfor ikke alene afhængig af de ovenfor antydede sammenhænge for arbejdets gennemsnitsbetingelser i international sammenligning, men også af muligheden for realisering på verdensmarkedet.

Når vi tidligere har fremstillet en national kapitalers muligheder for med lavere produktivitet alligevel at sikre værdidannelse, realisering og akkumulation i den internationale konkurrence (gennem en høj udbytningsrate), så er det samtidig også de momenter, gennem hvis *forandring* den nationale profitrate, akkumulationen og stillingen på verdensmarkedet (international konkurrencesituation) kan påvirkes negativt.

Foringelsen af valoriseringen kan f.eks. indtræde p.gr.a. reallønstigning, der er følge af skærpede lønkampe og/eller en stagnerende arbejdsvolume; dette især, hvis forøgelsen af arbejdsproduktiviteten (den relative merværdiproduktions middel) ligeledes udebliver! Forringelsen af valoriseringen kan imidlertid også indtræde, når man forsøger at øge arbejdets produktivkraft med stigende kapitaludlæg og deraf stigende kapitalintensitet.

Skematisk kan den her udviklede teoretiske *sammenhæng mellem værdidannelse og kapitalreproduktion* sammenfattes som følger:

De *gennemsnitsbetingelser* (der indbefatter en international sammenlignings-sammenhæng), under hvilke massen af arbejde forbruges, danner basis for værdiproduktets størrelse (nyværdien). Dette værdiprodukt bliver fremstillet under bestemte udbytningsforhold, af hvilke profit- og akkumulationsraten afhænger, der på den ene side formidlet over konkurrencen fører til produktivkraft stigning og derfor virker tilbage på arbejdets tekniske betingelser dvs. værdidannelsens basis, men på den anden side også bestemmer størrelsen af den i produktionsprocessen indgående arbejdsmasse; begge danner igen basis for værdidannelsesprocessen. Disse gensidige betingelser for værdiproduktet og profitraten afhænger alt i alt af de stofflige og værdimæssige proportioner i den kapitalistiske produktionsproces, der indbefatter den internationale sammenhæng.

Oversat af Henrik Søborg

KAPITALUDVIK- LING OG KVALI- FIKATIONSUD- VIKLING		DIETER OTTEN: KAPITALUDVIKLING OG KVALIFIKATIONSUDVIKLING
DIETER OTTEN		Om det logiske og historiske forhold mellem økonomisk-teknisk udvikling og uddannelse af arbejdsevnen. Dansk efterskrift af Mogens Andersen og Lauge Rasmussen
	BIDRAG TIL KRITIK AF DEN POLITISKE ØKONOMI	
FORLAGENE KURASJE/MODTRYK KØBENHAVN 1975		200 sider; 28,00 kr.

Metodiske/teoretiske problemer omkring analyser af profitratefaldet. Den nuværende krise og den politiske strategi.*

E. Altvater: Vi er blevet enige om at diskutere problemerne i tre faser: først vil vi gerne diskutere de metodiske problemer, der er forbundet med at foretage empiriske analyser på basis af de Marx'ske kategorier, dernæst havde vi i sinde at diskutere den nuværende krise og de problemer, der har med denne krise at gøre, og efter det skulle vi diskutere den nuværende krises politiske konsekvenser for arbejderklassen.

Jeg vil derfor begynde med en lille introduktion til de metodiske problemer, der er med at analysere akkumulationsprocessen og profitratens bevægelser.

Enhver marxist ved, at profitraten har en faldende tendens, men på et kvantitativt niveau er der ingen nødvendighed for profitraten til at falde. For hvis merværdiraten vokser, og hvis den organiske sammensætning stiger, så har profitraten ikke nogen kvantitativ tendens til fald. Derfor må problemet stilles kvalitativt, dvs. analysen må rette sig imod tendensen til fald i profitraten, imod akkumulationsprocessen og mod de strukturelle resultater af denne proces.

Jeg vil gerne give jer seks punkter, der omfatter disse strukturelle forandringer indenfor akkumulationsprocessen. Men jeg vil gerne understrege, at de er kvalitative forandringer og ikke kun kvantitative dimensioner, bestående af to eller tre tal, som er bragt sammen til et forhold, som man så kalder profitrate.

Det første punkt er, at der under akkumulationsprocessen finder strukturelle forandringer i kapitalen sted. Dette betyder, at kapitalens organiske sam-

* Diskussion mellem Paul Mattick og Elmar Altvater på Universitetscenter, den 19. februar 1975, redigeret efter båndudskrift.

mensætning selvfølgelig og nødvendigvis må stige, dvs. at den såkaldte konstante kapitalandel vokser i forhold til den såkaldte variable kapitalandel, hvilket betyder den kapitalandel, der lægges ud til arbejdskraft. Men det var kun et punkt. Et andet er, at under denne proces vokser den såkaldte faste kapitalandel, dvs. kapital, der bliver lagt ud til produktionsmidler. Dette er den første kvalitative forandring i kapitalens struktur. Det er en kvalitativ forandring, som har konsekvenser for mange andre forhold, der er relevante for analysen af akkumulationsprocessen.

Det andet strukturelle omslag er den strukturelle forandring i arbejdsdelingen særlig mellem de forskellige brancher i en samfundsøkonomi. I ved at i mange af de højt udviklede kapitalistiske lande har der siden anden verdenskrig været meget dybtgående ændringer i branchestrukturen. F.eks. kulindustriens nedgang, olieindustriens og den kemiske industris fremvækst osv. osv. jeg kunne give jer mange eksempler, men jeg tror, at de fleste af jer selv kan komme i tanke om mange eksempler på sådanne forandringer i et samfunds branchestruktur.

Der er et tredje punkt, der er relevant for vores problem. Der finder også strukturelle forskydninger sted mellem de produktive og uproduktive erhvervsgrupper. Det vil sige, at især den del af arbejdskraften, der arbejder i den uproduktive sfære, dvs. i distributionssektoren, eller på serviceområdet, i statssektoren som militær eller politi osv. - at denne del af arbejdskraften i de højt udviklede kapitalistiske samfund vokser i stadig tiltagende grad. Dette er et udtryk for den voksende merværdi, der bliver produceret af den produktive arbejdskraft, for det er klart, at hvis denne arbejdskraft, som er beskæftiget i de uproduktive sektorer, ikke producerer merværdi, så må de ernæres af dem, der producerer merværdi. Det er derfor og kun derfor at de kaldes uproduktive arbejdere. De betales af revenuet og ikke af udlagt kapital.

Det fjerde punkt i denne sammenhæng, er statens voksende betydning. Det er klart, at hvis den uproduktive sektor og den del af arbejdskraften, der er ansat af staten vokser, er det et andet udtryk for statens voksende betydning i de kapitalistiske samfund. Jeg vil ikke her forsøge at analysere, hvorfor statens betydning vokser i de kapitalistiske lande, dvs. hvorfor statsinterventionen får en tiltagende betydning og selvfølgelig også hvorfor statens direkte overtagelse af dele af økonomien får en større betydning, men kun understrege det faktum, at staten får en voksende betydning, i det perspektiv, at dette er en af de strukturelle kvalitative forandringer, der finder sted indenfor akkumulationsprocessen. Jeg vil gerne understrege at dette ikke kun er en kvantitativ proces, men også en kvalitativ proces, hvilket er den indfaldsvinkel jeg vil benytte, ved analyser af kapitalens akkumulationsproces.

Lad mig dernæst give jer det femte punkt, som efter min mening er relevant i denne forbindelse. Dette er kapitalens voksende koncentration og centralisering, som foregår i løbet af akkumulationsprocessen. I ved, at dette er et af de meget få punkter, hvor borgerlige økonomer indrømmer at Marx's analyser var korrekte selv i det 19. og 20. århundrede, for de siger at med hensyn til koncentration og

centralisering, så var Marx den første økonom, der analyserede dette fænomen, og han havde ret i sine analyser, de var gældende på hans tid, og de er gældende i dag. Jeg mener at koncentration og centralisering betyder at den enkelte kapital, eller de enkelte virksomheder, vokser i tiltagende grad i forhold til den totale kapitalmasse i et samfund, og at de også vokser absolut. Dette er et af de punkter, der giver os en nøgle til at løse problemet m.h.t. den faldende profitrate, som jeg indledte med.

Det sidste og sjette punkt under de kvalitative forandringer, der sker under kapitalens akkumulationsproces, er arbejderklassens stigende betydning. Arbejderklassens stigende betydning, medfører ikke uden videre at arbejderklassen optræder som en subjektiv revolutionær magt. Vi ved at i USA, i Vesttyskland, måske også i Danmark og andre lande, er arbejderklassen ikke under alle omstændigheder en revolutionær faktor, men ikke desto mindre vokser den kvantitativt og undergår under kapitalens akkumulationsproces strukturelle forandringer. Jeg sagde noget om forskydningen mellem produktivt og uproduktivt arbejde, men det er ikke den eneste forandring; det er alment kendt, og understreges også i den borgerlige sociologi, at der finder en forskydning sted således, at de egentlige arbejdere kommer til at spille en aftagende rolle i forhold til funktionærerne, osv. Jeg tror at disse forhold er relevante og nødvendige at inddrage, i en analyse af kapitalens akkumulationsproces.

Det fremgår heraf, at den faldende profitrate, som er et udtryk for det modsigelsesfulde i kapitalens akkumulationsproces, ikke kun er et kvantitativt forhold mellem merværdiraten og den organiske sammensætning, men at der under akkumulationsprocessen sker kvalitative forandringer, og at det er disse forandringer der er relevante og vigtige for forandringerne i profitratens størrelse osv.

Konsekvenserne af dette er, at hvis man vil analysere kapitalens akkumulationsproces, må man ikke blot analysere profitratens kvantitative side, men *også* beskrive og analysere alle de faktorer, jeg fremhævede som kvalitative forandringer i økonomien. Kun hvis man gør det, bliver man i stand til at analysere og forstå, hvorfor profitratens størrelse forandres under en given periode.

Så vidt så godt.

Det næste, jeg vil sige noget om, er at alt, hvad jeg hidtil har beskrevet, sker som en konsekvens af den kapitalistiske produktionsmådes lovmæssigheder. Disse lovmæssigheder må nødvendigvis analyseres kategorielt indenfor rammerne af det almene kapitalbegreb - eller på tysk: 'Kapital im allgemeinen'. Men på den anden side er den kapitalistiske produktionsmådes lovmæssigheder ikke kun love, der fungerer på niveauet kapital i almenhed, men de sættes reelt igennem af de mange enkeltkapitaler, de mange enkeltkapitalister og selvfølgelig af de mange arbejdere, - og selvfølgelig af klassekampen mellem de to klasser i samfundet.

Og derfor tvinges man til ikke kun at analysere disse processer på niveauet 'kapital i almenhed' men også på det kapitalistiske samfunds overflade.

Det betyder, at alle de processer, jeg beskrev, ikke kun er processer, der finder sted på analysens logiske plan, men også på det empiriske. De erfares af kapitalister og arbejdere under specifikke former, og selvfølgelig gennem deres specifikke bevidsthedsformer, - og selvfølgelig analyseres de af borgerlige videnskabsfolk ved hjælp af særlige kategorier, selvom disse kun er systematiseringer af de normale forestillinger, som kapitalister og arbejdere nærer, - men de erfares i særlige former, som *ikke* er identiske med kategorierne på niveauet 'kapital i almenhed'.

Og nu er spørgsmålet: Hvordan er forbindelsen mellem kapitalen i almenhed - eller lad mig sige et samfunds væsenkategorier - og de empiriske kategorier på den anden side. Der må nødvendigvis være en forbindelse, for hvis der ikke var det, ville det være ensbetydende med en temmelig latterlig arbejdsdeling mellem marxistiske og borgerlige videnskabsfolk.

Jeg vil gerne her nævne en artikel som er skrevet af nogle tyske marxister i et nyt tidsskrift, »Die Gesellschaft«*, hvori de påpeger, at man indenfor rammerne af de Marx'ske kategorier udelukkende kan beskrive den såkaldte 'strukturelle historie' i et samfund, hvorimod den borgerlige videnskab, på den anden side, udelukkende er i stand til at beskrive processerne i 'hændelsernes historie'. De kalder det henholdsvis »Strukturgeschichte« og »Ereignisgeschichte«. De siger altså, at den marxistiske videnskab er inkompetent til at analysere 'hændelsernes historie', og den borgerlige videnskab ude af stand til at analysere den strukturelle historie.

Men hvis der ikke i nogen af disse videnskaber er en forbindelse mellem strukturel historie og hændeshistorie, så har man etableret en arbejdsdeling, fordi den borgerlige videnskab er adækvat til empirisk forskning og den marxistiske til strukturel historie, og begge komplementerer altså hinanden. Derved bliver der altså ikke mulighed for gensidig kritik, eller for det, som Marx kalder »kritik af den politiske økonomi«. Det vil jeg godt fremhæve, for der *må* være en forbindelse mellem kategorierne på niveauet 'kapital i almenhed' og de kategorier, der anvendes til at analysere overfladen i et givet samfund.

Hvis man ser på et givet samfund, så ser man selvfølgelig på en totalitet af et samfund. Denne samfundstotalitet består af tre niveauer: Det første er kapitalen i almenhed, som består af alle de love for produktionen, som kan analyseres indenfor logiske, kategorielle rammer.

På den anden side har man kapitalen i almenhed's - eller væsnets nødvendige overflade i et givet samfund, som man må analysere ved hjælp af kategorier, der betegner de former, som samfundets udviklingslove kommer til udtryk i; - Lovene om den faldende profitrate kommer f.eks. ikke til udtryk som en faldende profitrate på samfundets overflade, men måske i form af en øget kapitalkoncen-

* Altvater henviser til:

F. Eberle og Eike Hennig: Anmerkungen zum Verhältnis von Theorie und Empirie, i: Gesellschaft, Beiträge zur Marxschen Theorie 2, ed. suhrkamp nr. 731, s. 7-110.

tration etc. etc. Og så er der det tredje niveau, det man kunne kalde den historiske overflade, hvilket henfører til, at alle disse historiske hændelser udspiller sig på samfundets overflade, dvs. de hændelser man kan læse om i avisen osv. osv.

Problemet består i at kombinere disse niveauer. Det er det metodiske problem i en marxistisk analyse af et givet samfund, for hvis man ikke er i stand til at kombinere disse niveauer, og lave en hel og integreret analyse af disse niveauer, så kan man enten kun forklare en produktionsmådes logiske lovmæssigheder, - og det er selvfølgelig meget godt - og nødvendigt; det er i hvert fald efter min mening det første trin. Men på den anden side, - hvis man vil komme frem til at kunne formulere strategiske resultater af en sådan analyse, så må man gå videre; man må analysere de empiriske data, - samfundets empiriske overflade.

Hvis man på den anden side kun er empirist, dvs. hvis man kun analyserer de empiriske data, som udsendes af de statistiske kontorer osv. så er man ikke i stand til at erkende det, som ligger bagved disse data, disse datas bevægelseslove, så forstår man ikke andet end nogle overfladiske strukturer *mellem* disse data og er ikke i stand til at indføje dem i en integreret analyse af det borgerlige samfund.

Man står altså med forskellige analyseniveauer, dvs. kapitalen i almenhed på den ene side, det borgerlige samfunds nødvendige overflade på den anden side, og endelig de historiske hændelser, der udspiller sig på denne overflade. Det betyder at man har empiriske data - empiriske erfaringer - udtrykt i nogle kategorier, som er nogle andre end kategorierne på niveauet kapital i almenhed.

Lad mig give jer et eksempel. På niveauet kapital i almenhed taler man om kapitalens akkumulation. Men på den empiriske overflade finder man ikke noget data for akkumulationen - man finder data for kapitalinvesteringer, og det er ikke det samme, hverken empirisk eller kategorielt.

Derfor er man nødt til at stille de to spørgsmål. Det første spørgsmål lyder: Hvordan opstår de empiriske kategorier, - eller hvordan udledes de af de centrale kategorier indenfor kapital i almenhed? Dvs. hvorledes kan man aflede sammenhængen mellem kategorier som investering og akkumulation? Dvs. de empiriske kategoriers udledning af kapitalen i almenhed.

Det andet spørgsmål lyder: Hvad indicerer empiriske kategorier, eller hvad *illustrerer* de i det mindste? Hvis jeg har data over investeringernes bevægelser, over investeringsprocesserne i et givet samfund - lad os sige i Danmark - så må jeg spørge mig selv, hvad en sådan talrække indicerer med hensyn til akkumulationsprocessen. Eller er disse data måske kun illustrationer til en given akkumulationsproces? Og hvis jeg formulerer spørgsmålet sådan, så må jeg i det næste trin overveje, hvordan man ud fra disse empiriske data i deres proces, så at sige kan udlede en proces, *ikke* af data, men af kategorielle forhold på niveauet kapital i almenhed.

Hvis jeg altså vil analysere profittens bevægelser i et hvilket som helst samfund, så må jeg først konstatere, at det er umuligt at finde profittens ud-

trykt i de borgerlige statistiske data. Det er umuligt, og derfor er enhver måling af profitraten i sit direkte udtryk umulig. Men på den anden side er der muligheden for at profitraten måske udtrykker sig i et andet forhold på den empiriske overflade, måske i kapitalrentabiliteten, som de borgerlige videnskabsfolk og økonomer beregner, - jeg må altså stille spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt at denne kapitalrentabilitets bevægelser over tid kan være en indikator for profitratens bevægelser over tid. Det vil sige at de altså ikke er identiske, men deres bevægelser åbner mulighed for at sige, at hvis kapitalrentabiliteten falder så må profitraten nødvendigvis også falde. Ikke desto mindre er de ikke identiske.

Dette er en del af de problemer, som det er vigtigt at diskutere, hvis man vil analysere, - ikke kun kapitalen i almenhed på det logiske plan, men også videre kapitaludviklingen, som den foregår historisk. Den logiske og historiske analyse af kapitaludviklingen er ikke den samme, men problemet og det man må kræve er, at de ikke falder fra hinanden, men sammenføres. De må nødvendigvis kobles sammen, det vil jeg gerne understrege her. Jeg mener det er muligt at føje dem sammen, jeg kan give eksempler på at det kunne være muligt, men der er selvfølgelig et stort arbejde der skal gøres med at løse alle de problemer, som dette involverer.

Jeg tror jeg bør slutte her med disse spørgsmål og problemer, og give plads til lidt diskussion, og efter diskussionen tror jeg det er bedre at fortsætte med den nuværende krise, og alle de problemer *den* rejser.

P. Mattick: Marx forsøgte at forklare kapitalismens udviklingstendenser. Han baserede hele sin analyse på arbejdsværditeorien, og udarbejdede i det første bind af Kapitalen, og i det andet bind, som blev skrevet før det første, en slags model, til at illustrere de indre modsigelser i den kapitalistiske udvikling, som udspringer af kapitalens udbytning af arbejdskraften. Denne udviklingslinie, dvs. Marx's model, som er kendt som kapitalens stigende organiske sammensætning og dennes konsekvens: loven om profitratens faldende tendens, var selvfølgelig en total abstraktion fra virkeligheden, for såvidt som virkeligheden tilhøyles i markedsrelationerne. Det var et abstrakt system, hvori der kun eksisterer to klasser: kapitalister og arbejdere, hvor hele udviklingen er baseret på totalkapitalens udvikling og hvor merværdiraten holdes konstant.

Hvis man går ud fra at arbejdets produktivkraft stiger ligesom under alle tidligere produktionsmåder, blot i forstørret målestok, noget der udtrykker sig ved at mindre arbejdskraft ved hjælp af den teknologiske udvikling kan producere flere genstande, - så ser man, ved at overføre dette princip på den kapitalistiske produktionsmåde, en tiltagende modsætning mellem den konstante og den variable kapitaldel. Fordi profitraten bestemmes i forhold til hele kapitalen, og ikke kun i forhold til den variable kapitaldel (den bestemmer udelukkende merværdiraten) må profitraten nødvendigvis falde under den kapitalistiske udvikling henimod dens endelige udslættelse. Marx pointerede selvfølgelig i slutningen af denne forklaring, at tendensen udelukkende er en abstraktion, som i virkeligheden

modvirkes af mange andre kræfter, der forhindrer denne lov i at sætte sig igennem rent. Han understregede, at på trods af det faktum, at de modvirkende tendenser fungerer imod tendensen - noget som må overvejes i forbindelse med kapitalens reale udvikling - så må de indbyggede, immanente modsigelser i kapitalismen, på grund af den kapitalistiske produktionsmåde, i tidens løb komme til udtryk, og få profitraten til at falde, ikke kun i abstrakt forstand som det beskrives i Kapitalen, men med visse modifikationer også i virkeligheden. Dette udviklings-skema, der siger at profitraten nødvendigvis må falde i takt med den stigende organiske sammensætning, er imidlertid kun plausibelt, hvis man forbliver på det abstraktionsniveau, som Marx har valgt. Hvis man bringer realiteterne ind i billedet, så vil værdiloven selvfølgelig ikke fungere på den måde, som den bliver skildret i Marx's system.

Problemet er, hvad det er, der er det væsentlige når man beskæftiger sig med den faldende profitrate i det lange løb, hvis den på kort sigt, og måske et langt stykke tid fremover, vil blive modvirket af kræfter som så at sige vil sætte denne lov til side. I den socialistiske bevægelse har man længe påpeget - her er Rosa Luxembourg et eksempel - at denne lov om profitratens fald er temmelig meningsløs, fordi den ikke har nogen større betydning end håbet om at solen vil holde op med at skinne en dag. Det er en proces, som ligger alt for langt ude i fremtiden, for kapitalismen vil altid være i stand til at overvinde den faldende profitrate ved hjælp af modforholdsregler, som får arbejdets produktivkraft til at stige tilstrækkeligt, og dermed får merværdiraten til at stige tilstrækkeligt til at modvirke, kompensere for og ophæve profitratens tendens til fald. Man skal altså ikke lægge alt for megen vægt på dette aspekt af den Marx'ske teori.

Sagen er simpelthen den, at Marx i dette abstrakte system for kapitalismens udviklingstendenser, som munder ud i den faldende profitrate, ikke kun forsøgte at forklare kapitalakkumulationens generelle udviklingstendenser, men også havde i sinde at etablere en kriseteori. Han gik ikke ud fra, at der i denne akkumulationsproces ville være en konstant profitrate. Han var selvfølgelig fuldstændig klar over, at merværdiraten nødvendigvis må stige under akkumulationsprocessen, på grund af den stigende organiske sammensætning, og hvis merværdiraten vokser tilstrækkeligt, dvs. hvis arbejdets produktivkraft stiger nok, til at gennem merværdimassen at kompensere for profitratens tendens til fald, så vil profitraten selvfølgelig ikke falde i virkeligheden. Men han påpegede på meget abstrakt vis, at hvis man sætter en specifik kapital til et hundrede, med en bestemt organisk sammensætning og sammenligner den med en anden kapital på et hundrede, med en højere organisk sammensætning, så vil man på denne abstrakte baggrund opdage, at den laveste organiske sammensætning afkaster en højere profitrate end den højere organiske sammensætning. Det vil i en forstand sige, at profitraten nødvendigvis må falde hele tiden, så længe kapitalens organiske sammensætning stiger, men man kan kun påvise dette hvis man ikke indtager hele kapitalen men kun et aspekt af den, i dette tilfælde en kapital med gennemsnitlig sammensætning, - så kan man demonstrere, at der på grund af den højere organiske sammensætning må opstå en lavere profitrate. Men for-

di merværdimassen kan vokse hurtigere end profitraten falder, vil man aldrig kunne vise denne lov, som kan udledes teoretisk, som et empirisk faktum i virkeligheden.

Dette betyder, at profitratens immanente tendens til fald, som ikke kan løsrives fra den kapitalistiske udvikling, er latent under betingelser, hvor merværdiraten kan hæves tilstrækkeligt til at øge kapitalens afkast, at den altså da eksisterer kun som en mulighed og ikke som en realitet.

Det vil altså med andre ord sige - for ikke at gøre dette her for langt - at så længe som kapitalen akkumulerer tilstrækkeligt, hvis dens ekspansionsrate er stor nok, kan man aldrig afdække en tendens til en faldende profirate i virkeligheden. Selve det faktum, at kapitalen akkumulerer får dens organiske sammensætning til at stige, og fordi den gør det får den samtidig arbejdets produktivkraft til at stige, - hvis denne stiger nok, vil den selvfølgelig kompensere for profitratens immanente tendens til fald, og disse teoretiske overvejelser vil således ikke være synlige i den kapitalistiske virkelighed.

Det vil sige, at man udelukkende kan demonstrere profiratedaldet under betingelser, hvor merværdiraten ikke længere kan stige tilstrækkeligt til at fortsætte kapitalens akkumulation, hvor arbejdets produktivkraft i forhold til kapitalens størrelse, ikke er tilstrækkelig høj til at skabe en profitmasse, som kan fortsætte akkumulationsprocessen. I det øjeblik hvor akkumulationen holder op, hvor arbejdets produktivkraft ikke længere kan stige og derfor stikker en kæp i hjulet for en accellerende akkumulations krav, - i det øjeblik må profitraten falde.

Det vil altså sige, at profiratedaldet kun kommer til udtryk i depressionen, - kun viser sig i virkeligheden i en krisesituation. Kun under sådanne betingelser kan man også empirisk vise, at profitraten falder.

Man kan altså finde ud af, - hvad jo også er rigtigt - at nedgangsperioden og krisen er karakteriseret ved at kapitalens profirate faktisk falder, og det til en grad, hvor mange kapitaler går fallit, hvor mange kapitaler værdiformindskes; til en grad hvor hele samfundet er ved at gå i opløsning. Således vil profitratens fald kun vise sig i virkeligheden i krisens reale gennemslag og kan altså ikke konstateres i nogen akkumulationsproces, selvom det er en immanent lovmæssighed, der skyldes kapital - arbejde forholdet.

Det vil sige, at det ikke er muligt, f.eks. ved hjælp af borgerlige data under den proces, hvor akkumulationen stadig fortsætter, at finde ud af i hvilken grad arbejdets produktivkraft allerede falder under ekspansionsprocessen, for på den måde at antyde en faldende profirate. Profitraten må falde i virkeligheden før den kan konstateres på markedsniveauet. Selvom faldet altså er en realitet længe før, p.g.a. at produktiviteten ikke stiger hurtigt nok, til at møde akkumulationens krav, må dette faktum først erfares i form af sine konsekvenser i form af en real nedgang i markedsøkonomien, før man virkelig kan vise at profitraten falder i virkeligheden.

Det vil sige at borgerskabet ikke kun mangler det statistiske apparat til at finde ud af, om arbejdets produktivkraft stiger tilstrækkeligt til at imødekomme de krav, en accelleret akkumulation på global målestok stiller. Der kan altså

ikke findes data, der viser dette på verdensplan, noget der ville svare nogenlunde til begrebet »totalkapitalen«. Disse data kan ikke fremskaffes, selv ikke af borgerlige økonomer, fordi de ikke går til selve produktions sfæren. Da de ikke bygger på arbejdsværdiloven har de hverken midler eller noget statistisk apparat til at finde ud af forholdet mellem totalprofitten i verdensøkonomien i forhold til behovene for en udvidet akkumulation på ethvert tidspunkt. Dette er den eneste objektive baggrund for en kapitalistisk opgang og ekspansion. Og fordi de ikke har disse data, som ikke er indsamlet, og som heller ikke kunne findes, hvis økonomerne forsøgte, vil krisen altid overraske kapitalisterne, ligesom den overrasker alle andre, som noget der pludselig falder ned fra himlen, noget der overhovedet ikke var tegn på var i vente, noget som ikke tidligere var synligt som en tendens.

Fra et marxistisk synspunkt kan man f.eks. sige, at selve det faktum at prosperiteten accelererer meget hurtigt, at kreditmekanismerne udvides meget hurtigt, viser at højdepunktet måske allerede er præget af formindskede profitter i produktionen. Således at akkumulationens højdepunkt, allerede er et tegn på at krisen nærmer sig. Men dette er kun muligt fordi man har denne marxistiske teori i baghovedet, og kan gå ud fra at kreditudvidelsen, og denne hektiske aktivitet kan have en anden årsag; der er altså i det mindste for marxister en vis mulighed for at konkludere at disse sidste hektiske stadier i et boom, er kendetegnet ved at bag ved al denne aktivitet er profitraten allerede i et alvorligt misforhold til de profitter, der kræves for at udvide totalkapitalen. Det vil altså sige at akkumulationens kulmination er det bedste tegn på at krisen nærmer sig. Det betyder at i det mindste marxister med deres teori - selvom de heller ikke har nogen empiriske data og heller ikke mulighed for at få nogen til at bevise at kapitalens stigende organiske sammensætning automatisk medfører en faldende profitrate - alligevel har mulighed for at benytte visse erfaringer i markedsøkonomien som en indikator på, i hvilken retning kapitalismen vil bevæge sig. Og dog kan man aldrig opnå fuld sikkerhed for at ens spekulationer er korrekte. For kriserne i det kapitalistiske samfund er ikke kun forårsaget af de modsigelser, som stammer fra den stigende organiske sammensætning og den faldende profitrate, der er mange andre modsigelser i kapitalismen.

I Kapitalens tre bind kan man læse om de mange krisemuligheder; kriser, der fremkommer p.g.a. vanskelighederne i cirkulationsprocessen, kriser, der udspringer allerede af varens metamorfoser. Der er alle mulige slags kriser, også politiske, som f.eks. borgerkrigen i USA eller andre ydre forhold, som f.eks. guldfundene i Californien - og mange andre forhold kan have en afgørende indvirkning på kapitalismens øjeblikkelige udvikling. Der er altså mange ekspansionsmuligheder lige så vel som regressionsmuligheder i den kapitalistiske økonomi, som er uafhængige af den kapitalistiske udviklings immanente love, dvs. uafhængige af profitratens faldende tendens. Dette vil altså sige, at den krise, som udvikles i den marx'ske teori kun vedrører den krise, som ikke er forårsaget af nogen ydre forhold, som ikke skyldes nogen disproportionaliteter, der opstår indenfor den kapitalistiske økonomi, men som stammer direkte fra for-

holdet mellem kapital og arbejde i produktionen. Dvs. en krise der udgør fra den modkapital og arbejde i produktionen. Dvs. en krise der udgår fra den modsigelse, at kapitalens ekspansion er en ekspansion på basis af en voksende mer-værdi, der tilfalder arbejderklassen, og den værdi, den må skabe, for at udvide kapitalen.

Den faldende profitrater, og kriserne, som er et resultat heraf, er iflg. Marx's overakkumulationsteori, den krise, som er specifik for det kapitalistiske system, og immanent i det. Det er en krise, som kapitalismen ikke kan undgå, selvom man måske kan skaffe sig af med disproportionaliteterne indenfor det kapitalistiske system, ved at organisere kapitalismen på en eller anden måde, frembringe et bedre forhold mellem udbud og efterspørgsel, alle disse ting som måske kunne opnås indenfor kapitalismen. Men den grundlæggende modsigelse mellem kapital og arbejde, som bestemmer kapitalens ekspansion, som en ren ekspansion uden hensyn til alle andre sociale behov, - denne grundlæggende krise kan aldrig overvindes indenfor kapitalismens rammer, og derfor er denne overakkumulationsteori, denne teori om modsigelsen mellem profitraten og kapitalens akkumulationsbehov noget, som marxister skal holde fast ved og insistere på; det er det vigtigste aspekt med hensyn til krisemekanismerne.

Angående spørgsmålet om det er muligt at anvende data, som er indsamlet af den borgerlige økonomi og de statistiske kontorer, vil jeg gerne først sige følgende:

Det er sandt at Marx's teori om akkumulationen er baseret på en abstraktion, dvs. den ser bort fra bytterelationerne og de problemer, der knytter sig hertil, og som viser sig på markedet på overfladen. Den forudsætter f.eks. at der ikke er nogen realiseringsproblemer, at arbejderne altid får deres arbejdskrafts fulde værdi, den forudsætter så at sige de bedst mulige betingelser under kapitalismen, og under selv de bedste og mest ideelle ekspansionsmuligheder under kapitalismen må profitraten falde under alle omstændigheder; systemet må under alle omstændigheder bryde sammen før eller senere, og sammenbrudstendenser vil komme til udtryk i tilbagevendende kriser, som igen og igen tvinger kapitalisterne til at genoprette en tabt rentabilitet, til at fortsætte ekspansionsprocessen.

Den borgerlige teori er også en abstraktion, dvs. den abstraherer fra produktionsrelationerne. Sagen er, at hvis man ser bort fra produktionsforholdene, fra modsætningerne mellem kapital og arbejde og fra ekspansionstvungen, som er nødvendig for en gunstig kapitalistisk udvikling, hvis man udelukkende begrænser sig til markedsrelationerne og ser bort fra produktionen, så har man ikke nogen mulighed for at forstå i hvilken retning og hvordan dette system fungerer, hvad de data, man kan finde, betyder i virkeligheden. Mens det f.eks. er muligt at gøre sig overvejelser om markedsrelationerne *via* produktionsforholdene, dvs. hvis man gør som marxisterne gør, som starter med produktionen, så kan man ved hjælp af dette i en vis grad nå til en forståelse for hændelserne i cirkulationen, for det der sker på markedets overflade. Men hvis man begrænser sig til kun at arbejde med markedets overfladefænomener, og dermed ser helt bort fra produktionen, så er man ude af stand til at forstå

selv det, som man *forsøger* at forstå: det kapitalistiske samfunds fremtrædelser på overfladen. Det er korrekt, at det kapitalistiske samfund i løbet af de sidste 50 til 100 år har udviklet enorme mængder af økonomisk statistik, af data som har at gøre med kapitalismens udvikling. Selvfølgelig har de borgerlige kategorier overhovedet ikke noget at gøre med de værdikategorier, som den marxistiske teori opererer med. Sammenligninger mellem dem begge er en praktisk umulighed, fordi de nødvendige data ikke kan findes.

Jeg vil gerne understrege for det første, at det eksisterende statistiske materiale ikke kun er ukorrekt, eller snarere ekstremt vagt og måske for det meste direkte forkert, men at det kun er folk, som læser aviser og tidsskrifter, hvor statistikkerne optræder sort på hvidt på tryk, som er meget imponerede af dette og betragter det som en slags virkelighed. Statistikerne selv, som sammenholder statistikkerne, de ved bedre, de er indbyrdes uenige om, hvorvidt deres metoder har nogen validitet eller ej. Og de største kritikere af de borgerlige statistikker er statistikerne selv, som altid forsøger at vise, at gårdagens statistikker og metoder ikke er anvendelige til det, der var hensigten. Det vil altså sige, at al statistik er fuldstændig upålidelig, og samtidig har den visse grundlæggende fejl og mangler. Hvis disse grundlæggende fejl så bare førtes videre hele tiden så kunne man måske, selvom man har de forkerte kvantitative udtryk for forholdet mellem et år og det næste, alligevel se en tendens i udviklingen. Men så forandres statistikkens metoder hvert tiende eller endda hvert femte år, og pludselig har man et kaos af forskellige metodologiske tilgange i en bestemt tidsperiode, som på ingen måde kan arbejdes sammen til et helt system. Kun fordi man har en dårlig hukommelse går man ud fra, at hvad statistikerne fortæller en skete i løbet af de sidste 50 år, faktisk fandt sted. Hvis man kunne huske, så ville man se, at hvad statistikerne siger, altid er forkert - det betyder aldrig noget.

Men sagen er, at selv hvis de var meningsfyldte og korrekte, enten kvantitativt eller til at fremstille en tendens, selv under de bedste omstændigheder, ville det eneste man havde være et udtryk for en allerede overstået situation. Statistiker er altid historiske - de fortæller altid noget, der skete i fortiden, de er ude af stand til indenfor den kapitalistiske struktur, at fortælle hvad der skal ske i fremtiden. Fordi kriserne vil bryde ud uventet, og fuldstændig uden hensyn til fortidens tendenser, hvis proportionerne mellem profitterne og akkumulationens behov er således at produktionen ikke kan fortsætte. Dette betyder at den, som et udtryk for fortiden, selv i heldigste fald, er uanvendelig til selv meget begrænsede forehavender, f.eks. til meget kortsigtede prognoser. I de sidste 50 år har der eksisteret institutter for konjunkturforskning, - og der er f.eks. bøger, som siger, at alle de forudsigelser, som nogensinde er produceret af statistikere, ved at projicere fortidens statistikker ind i fremtiden, at alle konjunkturprognoserne har vist sig at være forkerte. Og fordi det er fejlagtigt kan selv borgerskabet ikke bruge sit eget empiriske materiale. Det hele er klart - det kapitalistiske system er ikke modtagelig for nogen fornuftig forståelse af, hvad der foregår; fordi det er et kapitalistisk system, kan man ikke fatte det empirisk og der kan ikke frem-

skaffes nogen statistikker, hvormed man kan operationalisere nogen udviklingstendens.

Fordi systemet er et kapitalistisk system, opstår dets kriser ud af betingelser, som ligger udenfor såvel borgerskabets som marxisternes kontrol og viden. Derimod kan vi, som har den marx'ske teori, på en eller anden måde ved hjælp af denne teori, forstå de tendenser, der er virksomme, hvorimod borgerskabet er fuldstændig ude af stand til at forstå noget som helst af, hvad der foregår i deres eget samfund.

Derfor er hele denne læggen vægt på at gøre marxismen empirisk, ved at bruge borgerlige statistikker, et sisyfosarbejde, det er et formålsløst arbejde, - hvad der er nødvendigt er, ved hjælp af *vore* kategorier betragte virkeligheden - ikke for at producere et paper, et eller andet stort værk, som viser hvordan profitraten udvikler sig, - men hvad vi bør gøre er følgende: fordi vi kender til kapitalismens indre modsigelser kan vi næsten intuitivt bedømme hvornår en krise når det punkt, hvor den øjensynlig ikke særlig hurtigt kan overvinde sine egne vanskeligheder. Således kan vi f.eks. forudsige en krisens sandsynlige varighed, - ganske vist er det kun en sandsynlighed, men alligevel så har vi da i det mindste mulighed for at operere med sandsynligheder, noget som borgerskabet overhovedet ikke har.

Vi kan f.eks. nu gå ud fra - fordi krisen *er* der - at fordi reaktionerne på krisen er begrænsede p.g.a. specifikke historiske omstændigheder, som vi vil komme ind på senere, så vil krisen sandsynligvis uddybes. Men at sige dette med sikkerhed, eller at basere dette på Marx' faldende profitrater, eller på nogen empiriske statistikker er en umulighed. Det forbliver som en rimelig antagelse. Men det er en fornuftig antagelse som leder os til at arbejde i en bestemt retning; ved at gå ud fra at krisen vil uddybes, går vi ud fra at kampen mellem kapital og arbejde vil skærpes osv.

Det vil altså sige at det empiriske aspekt ved marxismen, er den reale udvikling og *ikke* den statistiske.

Altvater: Måske skulle jeg forsøge at komme med et svar. Der er mange punkter, hvor jeg er uenig. Jeg vil nævne nogle af dem, ikke dem alle fordi det ville betyde at jeg måtte holde endnu en forelæsning på ca. en halv time, derfor vil jeg koncentrere mig om måske to eller tre punkter.

Det første drejer sig om virkeligheden. Hvad er virkelighed? Selvfølgelig er der ikke nogen der ville sige, at det, man finder i statistiske bøger osv. er virkelighed. Men hvordan fanger man virkeligheden i produktionsprocessen, i fabrikken eller virksomheden, eller det man ser arbejderne konsumere på gaden osv. Det er selvfølgelig en slags virkelighed, og jeg tror, at det er et meget vanskeligt problem at sammenfatte denne virkelighed på et niveau, som omfatter hele samfundet, og ikke kun den enkelte hændelse, altså indenfor de kategorielle rammer, som man arbejder med. Og man arbejder med et særligt kategorielt apparat ikke kun for at forstå samfundet, men for at 'gætte' de tendenser, dette samfund udvikler sig efter - ikke for at lave forudsigelser af statistisk art. Det er meget vigtigt

for alle, og især for arbejderklassen og dens organisationer, at vide, om de kapitalistiske samfund på verdensmarkedet vil blive i stand til at klare et nyt boom efter den nuværende krise, ligesom det i 50'erne og i 60'erne. Eller om de kapitalistiske samfund ikke er i stand til at indlede et sådant boom, og derfor vil blive rystet af strukturelle kriser, vil blive rystet af en permanent arbejdsløshedsprocent på måske 5, 6 eller mer, vil blive rystet af skærpede modsætninger mellem kapitalister og arbejderklasse, modsigelser mellem de socialistiske og de kapitalistiske lande, mellem de såkaldte underudviklede og de udviklede lande osv.

Jeg vil ikke komme med nogen spådomme, men jeg må vide hvad der vil ske for at blive i stand til at udvikle en strategi for arbejderklassen, eller lad mig sige: hvad der sandsynligvis vil ske i den nære fremtid. Jeg kan altså ikke vide om den vesttyske kapitals profitrater i 1977 vil være på 5% eller på 25%, men jeg kan vide, og jeg må nødvendigvis vide, om profitraten er stor nok til at holde akkumulationsprocessen i gang, og dermed til at inddrage hele arbejdskraften i produktionsprocessen, eller om dette ikke er muligt. Og derfor forsøger jeg at finde ud af, hvad der sker med den kapitalistiske økonomi.

Og for at finde ud af hvad der konkret foregår med den kapitalistiske økonomi i en historisk fase, dvs. i 70'erne, må jeg forske i denne kapitalistiske udviklingsfase, måske koncentreret omkring et specifikt land, måske koncentreret omkring at få analysen til at omfatte hele verdensmarkedet. Og så er det ikke tilstrækkeligt at sige, at det kapitalistiske samfund er et samfund, der altid producerer cykliske kriser, - selvfølgelig, det ved jeg, og jeg er enig med dig når du siger, at disse kriser er resultatet af overakkumulation af kapital, - det er de selvfølgelig. Jeg ved at den nuværende krise i sidste instans er et resultat af overakkumulation, men det er nødvendigt for mig at vide, om kapitalismen vil være i stand til at overvinde denne krise og fortsætte med en ny akkumulationsproces, med et nyt boom. Det er det problem, jeg står overfor, og derfor må jeg *også* se på de empiriske data, ikke fordi jeg tror på dem, på at de er korrekte, jeg kender alle de problemer, du opregner, problemer som også de borgerlige statistikere kender til, - det er ikke det, der er problemet. Sagen drejer sig om at finde ud af hvad der sker med kapitalismen i denne specifikke historiske situation, hvad der er dens sandsynlige udvikling, og perspektiverne deri, for at finde ud af, hvad der må gøres, hvad det er for en situation, arbejderklassen og dens organisationer står overfor. Det var det ene punkt, jeg ville understrege.

Og nu det andet, - det hænger selvfølgelig sammen med det første, men er alligevel noget andet.

Kammerat Mattick siger, at profitraten kun kommer til udtryk i depressionen - jeg er enig i, at profitraten viser sig, når den falder, og akkumulationen går i stå, men problemet er hvad der er virkelighed under kapitalismen; er krisen den eneste virkelighed under kapitalismen, hvor alle produktionsmådens lovmæssigheder kommer frem på overfladen, hvor man kan erfare dem direkte - det er selvfølgelig et problem.

Erfarer arbejderklassen f.eks. ikke kapitalismens modsigelser i en fase med boom? Måske erfarer den modsætningerne indenfor arbejdsprocessen og på

fabriksniveau, dvs. under alle kapitalistens forsøg på at intensivere arbejdet, på at forandre arbejdsbetingelserne ved stigende produktivitet. Men kapitalismens modsigelser kan bedst erfares af arbejderklassen når den smides ud fra sit arbejde, dvs. i krisen. Da viser virkeligheden selv sin modsætningsfulde karakter og afslører at den ikke er i stand til at opfylde menneskenes behov, noget som den synes at være i stand til under opgangsfasen. OK, det er det ene forhold.

Men den anden side er, at det ikke kun er krisen, som er den reale virkelighed i kapitalismen, for den kapitalistiske udvikling forløber i form af den industrielle cyklus, og kan ikke foregå på anden vis. Alt dette følger af samfundets struktur, som på typisk vis undersøges af Marx.

Marx taler i denne sammenhæng først om produktionens love, lovene for udviklingen i produktionsprocessen - akkumulationsprocessen. Alle de berømte kapitler i første og tredje bind af Kapitalen bærer titlerne 'den generelle lov om kapitalens akkumulation'. Men i de samme kapitler finder man ud af, at lovene, fordi de er modsigelsesfyldte, kun er tendenser i dette samfund. Paul Mattick understregede også dette forhold, og det er jeg fuldstændig enig med ham i. Det vil altså sige, at modsigelserne indenfor systemet deformerer dets lovmæssigheder til udviklingstendenser; derfor kaldes det berømte kapitel i tredje bind: loven om profitratens *tendens* til fald. Men på den anden side kommer disse modsætninger, som er karakteristiske for systemet, til udtryk i selve udviklingsprocessen. De kommer til udtryk i cyklisk form. Denne cykliske form er karakteristisk for tendenserne i det kapitalistiske samfund, og det vil sige, at såvel booms som kriser er karakteristiske for kapitalistiske samfund.

Hvis Paul Mattick taler om at profitraten kun kommer til udtryk i krisen, så ligger der her en fejl, efter min mening, fordi profitratens tendentielle fald må nødvendigvis også have en cyklisk form, det må komme til udtryk både i et boom og i en kriseperiode; ellers er der en fejl, for så må man sige, at kun krisen er virkelighed og ikke boomet. Man må altså også være i stand til at vise den voksende profitrate i boomet ligesom den faldende rate i kriseperioden.

Jeg er selvfølgelig enig med dig, hvis du siger at både arbejderklassens og borgerskabets *erfaring* af kapitalismens modsigelsesfyldte karakter går lettere, og er tættere på i krisen, det er klart. Men for en marxist, som beskæftiger sig med virkeligheden i en særlig periode af kapitalakkumulationen, er det nødvendigt at analysere profitraten både i boomet og under krisen. Det vil jeg gerne understrege.

Jeg sagde, at det ikke er muligt at opspore profitraten empirisk i de borgerlige statistikker, men det skyldes ikke den borgerlige statistiks fejl og mangler; det skyldes det principielle faktum, at profitraten ligesom værdibegreber ikke viser sig på samfundets overflade. Og fordi kun det, som viser sig på overfladen kan måles af den borgerlige statistik, så er det umuligt at de forhold, som ikke kommer frem på samfundets overflade kan beregnes og registreres af de statistiske kontorer. Følgelig viser profitraten og værdi-kategorierne sig ikke på overflade og kan derfor ikke måles; det er den principielle årsag, for man kan ikke vise

kategorier som er bundet til Marx's kategorielle niveau: kapital i almenhed, i en empirisk analyse.

Man kan altså ikke vise værdibevægelserne, men er kun i stand til at måle dem som priser, - og det er en anden sag, som involverer hele transformationsproblemet, og alle de tilfældige bevægelser, som data'erne foretager osv. osv. Man kan ikke udelukke alle disse tilfældige bevægelser, de indgår i målingerne og derfor er disse data problematiske. Jeg er derfor enig med Paul Mattick hvis han advarer mod at bruge disse data, men efter min mening, og det er det centrale, er det en meget problematisk position at påstå at profitraten kun kommer til udtryk i nedgangsperioden. Den *må* vise sig også i andre faser af den industrielle cyklus. Ellers får man det problem at kun skærpelsen af modsigelserne i det borgerlige samfund er virkelighed indenfor ens begrebsapparat. Hvis man siger at kun i krisen, altså i den situation, hvor modsætningerne skærpes, viser profitraten og andre kategorier sig, så reducerer man sin argumentation, en reduktion af samfundets modsigelser til selve kriseformen. Man bliver derved ikke i stand til at lægge nogen strategi for arbejderklassen i perioder, hvor disse modsigelser ikke er så skærpede, at de er en typisk krise, som kan erfares umiddelbart. Derfor tror jeg også at der er et politisk problem i det. Det var det jeg forsøgte at understrege, og måske ville det være meget godt og nyttigt at diskutere disse problemer her.

Mattick: Man kan ikke have en reelt faldende profitrate i en periode med boom. For boomet er overhovedet kun muligt på grund af kapitalens ekspansion. Det betyder tillægsinvesteringer, ekstra konstant og ekstra variabel kapital, hvilket betyder at profitraten må være stor nok til at gøre investeringer mulige. Det vil altså sige, at selve eksistensen af en akkumulationsproces og et boom, - og akkumulation og boom er identiske, for uden akkumulation har man hverken boom eller depression, - viser, at der ikke er nogen faldende profitrate under boomet. Profitratens tendens til fald går i to retninger, på den ene side får den den konstante kapital til at vokse i forhold til den variable, og som en konsekvens heraf har totalkapitalens profitrate en tendens til at falde; på den anden side får det arbejdets produktivkraft til at stige i selv samme proces, og får merværdiraten til at stige for at kompensere for dette fald.

Hvis denne modsigelse mellem den voksende merværdirate og den stigende organiske sammensætning udvikles langt nok, så kommer der selvfølgelig et punkt, hvor det bliver åbenlyst i virkeligheden, at det er umuligt at fortsætte akkumulationsprocessen, fordi profitterne ikke er der til at gøre det muligt. På dette punkt, sætter depressionen og krisen ind og indikerer en faldende profitrate og viser den i virkeligheden. Og dernæst anvendes denne krise igen af kapitalisterne til at genoprette de tidligere betingelser, men på en højere ekspanderende organisk sammensætning af kapitalen, på basis af en *endnu* større stigning i arbejdets produktivkraft, der skabes ved hjælp af ekstra teknologisk udvikling og en reorganisering af den kapitalistiske struktur gennem værdiformindskelse af kapitalen osv. Kriseperioden rekonstruerer således kapitalen på en sådan måde, at den organiske sammensætning sænkes fra dens meget

høje niveau, hvor det ikke længere var muligt at skabe profitter til videre ekspansion.

Ved at sænke kapitalens organiske sammensætning på den ene side, og ved at øge udbytningen af arbejdskraften på den anden side, opstår der i krisesituationen - selvfølgelig formidlet af sociale kampe osv. - en mulighed for at skabe en kapitalstruktur, hvor arbejdets produktivitet endnu en gang korresponderer med kapitalens videre ekspansion og endnu en gang åbner op for en stigning i den organiske sammensætning, som kapitalens akkumulation indebærer, - altså betingelserne for et boom. Således er den faldende profitrate så at sige en indikator for tabet af og genskabelsen af den kapitalistiske profitabilitet, for fortsættelse af den kapitalistiske akkumulationsproces.

Disse ting erfarer arbejderklassen selvfølgelig direkte på sin egen krop. Arbejderklassen beskæftiger sig selvfølgelig ikke med økonomi, faktisk så er den ikke interesseret i økonomi af nogen art. Marx siger at arbejderne er ligeglade med den politiske økonomi, når de forsøger at kæmpe for højere lønninger og for bedre arbejdsforhold i det borgerlige samfund. De kæmper på basis af den politiske økonomi, imod kapitalens politiske økonomi, men når alt kommer til alt består den revolutionære tendens i marxismen i at forsøge at ophæve ikke kun det kapitalistiske system, men samtidig med det selve den politiske økonomi. Det vil altså sige, at arbejderklassen, som vil afskaffe *både* det borgerlige samfund og dets politiske økonomi, af den grund allerede nu *ikke* er interesseret i de akademiske spørgsmål, som bliver bragt frem af den politiske økonomi eller af *kritikken* af den politiske økonomi.

Og hvis de under udviklingsprocessen får brug for en ren og skær systematik til at udvikle deres egen klassekampsstrategi, så vil de se, at strategien allerede er givet i og med de betingelser, de selv kæmper under. F.eks. er der under boomet selvfølgelig mulighed for at sætte den proletariske politiske økonomi ind mod den borgerlige, dvs. at kæmpe om fordelingen af det samfundsmæssige værdiprodukt mellem kapitalister og arbejdere, at kæmpe for bedre levevilkår, for lighed i det kapitalistiske samfund. I en nedgangsperiode, afgør selve denne nedgang selvfølgelig arbejderklassens strategi; de vil forsøge at holde sig i live, at opretholde deres lønninger, at beholde deres levestandard under arbejdsløshed, de vil på en eller anden måde forsøge at tvinge kapitalisterne til at garantere deres fortsatte eksistens. Og alt dette er meget sandsynligt simpelthen på basis af de givne betingelser, og ingen indsigt i nogen økonomiske love ville ændre klassekampens nødvendige krav, hverken under en ekspanderende kapitalisme eller under en, der er i tilbagegang.

Betingelserne selv, og ikke teorien om disse betingelser, ikke deres empiri og statistik, men kun betingelserne selv, bestemmer massernes bevidsthed og afgør deres mulighed for at arbejde i den ene eller den anden retning.

Så hele det her forsøg på at finde ud af - ved lad os sige de næste tyve års forskning - om profitraten nu også falder i virkeligheden, hvornår dette fald vil føre til en rigtig dyb krise, så man kan sige: om ti år, - vi må forberede arbejderklassen, for vi har fundet ud af at om ti år vil profitraten falde, og man må

udarbejde en strategi til om ti år, når profitraten falder - alt dette er det rene lort, og det rene nonsens.

Arbejderklassen har ikke brug for en økonomisk teori, men *økonomerne* har brug for den.

Altvater: Hvorfor skriver du dine bøger?

Mattick: Hvorfor jeg skriver om økonomi? Jeg kan kun sige, at jeg har en *hobby*, jeg er f.eks. nysgerrig, og tilfældigvis så havde jeg tid mens jeg var arbejdsløs til at tænke over ikke kun marxisterne men også de borgerlige økonomer, og undres over alt det vrøvl, de producerer. Men selv uden den teoretiske viden, som jeg har fået eller ikke fået, - selv uden den, ville jeg udmærket godt vide hvad der skulle gøres i kapitalismens ekspansionsperiode, for det, som jeg kunne gøre, ville ligge lige for, og jeg ville ikke kunne overskride visse grænser, og jeg ville vide, at jeg ville vide, at jeg ville gøre noget *andet* i en depression. Jeg ville kunne påpege overfor arbejderklassen at dette ikke kun er en midlertidig situation, men at den vil komme igen og igen og blive værre og værre, og at man derfor ligeså godt kan se at skaffe sig af med dette elendige kapitalistiske system, for at undgå sådanne situationer. Og hvis arbejderklassen ikke ud fra sin egen livssituation kan fatte det, kan erfare det, dvs. hvis teorien ikke griber masserne ud fra deres egen situation, så kan den kun bruges på biblioteket eller i RUC-bogladen.

Ifølge Marx - og de empiriske fakta har bekræftet hans opfattelse - kan man ikke under en ekspanderende kapitalisme, en kapitalisme som kan udfolde sig og erobre verdensmarkedet, så længe den har objektive muligheder for videre ekspansion, forvente en proletarisk revolution. Man kan kun forvente en proletarisk revolution i forbindelse med kriser, nedgange, når kapitalismen enten midlertidigt eller permanent er ude af stand til at udvikle samfundets produktivkræfter videre. For marxister er det klart, hvilket også de faktiske begivenheder har bevist, at en hvilken som helst form for revolutionær bevægelse, som nødvendigvis må være en bevægelse indenfor arbejderklassen, kun kan opstå i krisesituationen. Det betyder at marxismen i sig selv er en kriseteori og ikke en teori om den kapitalistiske ekspansion.

Ligesom man f.eks. ikke historisk kan overvinde kapitalismen så længe den selv er i stand til at ekspandere mere, sådan kan man også kun virkelig nå arbejderklassen med en eller anden slags strategisk teori i selve krisesituationen. Det er meget simpelt: hvis man under en højkonjunktur fortæller en arbejder at fordi dette system er underlagt krisecyklen, så vil det før eller siden endnu en gang blive tvunget til at sende store masser af arbejdsløse ud på gaderne, så vil han måske være enig eller måske uenig, men det vil ikke få nogen øjeblikkelig indvirkning på hans aktiviteter, så længe han kan blive ved med at arbejde og eksistere indenfor det kapitalistiske samfund. Man har selvfølgelig det teoretiske bevis for at der vil komme en ny krise, at der endnu en gang vil komme stor arbejdsløshed, men denne teoretiske forklaring har kun en meget lille indvirkning

på arbejderklassen som klasse, eller for den sags skyld på hele befolkningen. Men hvis krisen virkelig slår ned, og hvis man pludselig har en arbejdsløshedsprocent på 16 eller 18, dvs. når de empiriske fakta viser at ens teoretiske overvejelser var korrekte, så vil arbejderne måske *huske* at en eller anden tidligere har fortalt ham at systemet er underlagt kriserne, at systemet endnu en gang vil avle arbejdsløshed, og han vil nu indse, at den mand, som fortalte ham dette, havde ret. Men også uden denne opdagelse, uden at tænke tilbage på denne teori, som blev lagt foran ham, vil han erfare arbejdsløsheden empirisk, direkte ved at *være* arbejdsløs. Og fuldstændig uden hensyn til om nogen allerede på forhånd havde teorien *før* det reale faktum - fakta alene afgør udfaldet, kun fakta vil bestemme hans handlinger. Det betyder at teoriens vigtighed er blevet totalt overvurderet i arbejderbevægelsen især efter Lenin.

Marx, som betragtede sig selv som en *videnskabsmand*, som arbejdede, ikke så meget som en revolutionær, for som revolutionær arbejdede han blandt arbejderne i Første Internationale, hvor han talte et andet sprog. Men da han skrev *Kapitalen*, gjorde han det ikke kun ud fra et revolutionært standpunkt, men samtidig også som en borgerlig videnskabsmand, som forsøgte at finde ud af kapitalismens udviklingslove.

Men selv uden nogen form for teori, ud af betingelserne selv - og det har overhovedet ikke noget at gøre med spontanisme - men der vil ud af betingelserne selv - og det kan bevises empirisk ved hjælp af den historiske udvikling i det 20. århundrede - fremvokse bevægelser og ideer til at reagere på den øjeblikkelige nødvendighed, som selvfølgelig på forhånd kan teoretisk erkendes, men som teori er meningsløs medmindre den verificeres af den faktiske udvikling. Men den faktiske udvikling er tilstrækkelig til at bestemme folkets handlinger, og fordi revolutionen må gennemføres af folkets *masser* og ikke af nogle få økonomer, så bliver der kun et formål tilbage for økonomerne, nemlig at de kan sige: *vi* er teoretikerne, vi vidste på forhånd, hvad der ville ske, og nu er det sket. Og fordi vi vidste det hele på forhånd og fortalte jer det, så skal i lytte til os. Ligesom vi lavede teorien *førend* krisen, vil vi nu lave den teori, der *fører ud* af krisen. Og det er en meget farlig overenskomst, for lige pludselig begynder teoretikerne, de folk som har en forudfattet ide, at forsøge på at handle i stedet for arbejderklassen; de vil forsøge at indprente den deres egne videnskabelige begreber, at give den en strategi. Og indtil nu har vi kun set at denne intelligens, som giver arbejderklassen dens strategier, altid kun har givet arbejderklassen en strategi, der var i intelligensen som en social gruppe's egen specifikke interesse. Af den grund er det nødvendigt for arbejderklassen helt uafhængig af det videnskabelige 'establishment', hvadenten dette er marxistisk eller ikke-marxistisk, at udvikle deres egne begreber, ligegyldigt hvor primitive de er, om de faktiske forhold, om hvordan man skal gå videre for at overvinde deres elendige forhold, enten umiddelbart eller i fremtiden ved at forandre samfundet. Men når virkeligheden selv så at sige bliver til ide, - ifølge Marx - kun da vil virkeligheden og ideen udgøre en helhed, og først da vil den gribe masserne. Indtil da er det hele kun intellektuelle øvelser, som selvfølgelig er meget interes-

sante, men som set i forbindelse med forandringen af samfundet er fuldstændig meningsløse.

Man behøver bare at tage f.eks. det tidsskrift, som Altvater lige talte om, 'Gesellschaft' eller sådan noget, og se på det for at vide, at den slags teoretisering, den slags forsøg på at finde ud af om der nu også virkelig sker en transformation fra værdi til pris, eller fra pris til værdi, og om der nu også virkelig er en mulighed for at klare sig uden det Marx'ske værdibegreb....alle disse problemer har overhovedet ingen interesse, er uden betydning og uden mening for både den kapitalistiske virkelighed, og klassekampens virkelighed. De er fuldstændig formålsløse akademiske øvelser, og derfor bør man som revolutionær overhovedet ikke beskæftige sig med dem. Hvis man er revolutionær skal man ikke lægge hovedvægten på teorien, men på *handling*. Og ved det menes, at man skal gå sammen med arbejderne, og fungere på *deres* præmisser, og ikke lade ens egne præmisser afgøre *deres* handlinger.

Spørger: Jeg vil gerne spørge Elmar Altvater, hvordan en empirisk analyse af akkumulationsprocessen, dvs. en analyse, som ved hjælp af empiri viser profitratens mest betydningsfulde bevægelser, - hvordan en sådan analyse kan hjælpe arbejderklassen til at organisere sig.

Altvater: Jeg tror ikke, at det er så simpelt, at hvis man bare analyserer profitraten, og finder ud af, at den falder, så har man automatisk den revolutionære løsning for arbejderklassen, - det mener jeg ikke. Problemet må stilles på den anden måde. Det er nødvendigt at finde ud af nogle historiske tendenser i det samfund, man lever i og kæmper i. Og det er nødvendigt for så vidt at *uden* dette - og der er jeg enig med Paul Mattick - vil der være spontane kampe. Men problemet er, hvad man skal gøre i disse spontane kampe, hvad skal være målet, - hvad der er et realistisk mål, hvilke illusioner bliver eventuelt produceret under kampene osv. osv. hvordan man finder ud af, hvad man skal gøre efter man har indledt en kamp.

Derfor er det nødvendigt at vide noget om klasserelationerne, og forholdet mellem klasserne er ikke et tal, hvor man siger f.eks.: to millioner arbejdere og to tusinde kapitalister, men det er et forhold som udvikler sig. Derfor siger jeg at det er nødvendigt at analysere kapitalismens udviklingslove, - i første omgang selvfølgelig på et meget abstrakt niveau. Men på den anden side er samfundets udviklingslove heller ikke noget, der udelukkende foregår inde i Marx's hovede, eller i Lenins hovede, eller i Rosa Luxemburgs hovede, i Mattick's hovede eller i *mit* hovede. De foregår i selve virkeligheden, så derfor - hvis man er af den opfattelse, - og det er jeg - at teori er nødvendig for arbejderbevægelsen - så er det også nødvendigt at analysere disse udviklingslove i en meget konkret historisk fase.

Jeg tror, at den position, Paul Mattick kører frem er meget farlig, fordi den på den ene side kun fører frem til muligheden af spontane kampe - arbejderklassen styres af omstændighederne og ikke af analysen af betingelserne for omstændig-

hederne. Men når arbejderne drager erfaringer af de spontane kampe *betyder* det, at de har nogle kategorier, hvor indenfor de gør deres erfaringer, de *tænker* når de drager erfaringer og drager konklusioner på det, og de kan godt drage disse konklusioner uden nogen teori, men i så fald kan disse konklusioner være meget, meget dårlige og meget farlige og uden noget perspektiv. For at konkludere på erfaringer er det nødvendigt at have en teori, derfor tror jeg ikke, at dit arbejde med at skrive bøger er meningsløst, eller kun en hobby, - jeg synes de er bedre end du lige sagde, og mere nyttige end du gør dem til i denne diskussion. På grund af denne opfattelse af forholdet mellem arbejderklassens erfaringer, dens praksis på den ene side, og teorien på den anden, som i de borgerlige samfund, for det meste findes indenfor visse lag evt. også i arbejderklassen, på grund af denne nødvendighed af en dialektisk sammenhæng mellem begge dele, er det nødvendigt ikke kun at analysere kapitalen i almenheds abstrakte system i logiske termer, men at gå videre og analysere den historiske udvikling i bestemte kapitalistiske samfund, på det kapitalistiske verdensmarked - at finde en vej fra den logiske analyse af kapitalen i almenhed til den historiske analyse af det konkret givne historiske kapitalistiske samfund.

Spørger: Mit spørgsmål til Altvater lyder: tror du at den nuværende krise er et vendepunkt til en lang regressiv periode, eller er det kun en cyklisk krise indenfor den eksisterende ekspansive periode?

Altvater: Jeg tror, at man kan karakterisere den kapitalistiske udvikling efter anden verdenskrig som en lang bølge med ekspansive træk, som Mandel gør det. Og jeg tror også at dette eksempel viser loven om profitratens tendens til fald's voldsomhed. På den anden side kan vi finde ud af, at profitraten stiger i boomet, og falder under krisen. Men sagen er, at efter at have overvundet krisen gennem kapitalakkumulation, så vil der i den nye cyklus ikke være mulighed for at få profitraten op på den størrelsesorden, den havde før krisen. Derfor har man gennem mange mange kriser, formidlet profitratens tendentielle fald. Men det betyder ikke at denne faldende profitrate vil nå til et nulpunkt, hvor kapitalismen automatisk vil bryde sammen, det er ikke korrekt. Men enten vil kapitalismen blive tilintetgjort af arbejderklassens revolutionære kraft - og ikke af den faldende profitrate, her er jeg fuldstændig enig med Mattick, - eller også vil kapitalismen frembringe sådanne omstændigheder og betingelser for sin akkumulationsproces, at profitraten vil stige vedvarende til et sådant niveau, at en ny langvarig akkumulationsproces bliver mulig.

Jeg tror at en af betingelserne for den høje profitrate efter anden verdenskrig og den langvarige boom-periode, for det første var den verdensomspændende krise i 29 og årene derefter. For det andet, fascismen i Tyskland og i andre lande, hvorunder udbytningsraten blev drevet op til så højt et niveau, at kapitalen kunne og blev tvunget til at akkumulere. Og for det tredje den anden verdenskrig, hvorunder kapital blev tilintetgjort, og udbytningsraten steg vedvarende, og hvor profitraten derfor, efter afslutningen af anden verdenskrig og efter rekonstruktionen

af produktionens almene forudsætninger som f.eks. reparation af den ødelagte infrastruktur, var tilstrækkelig stor til, at en ny akkumulationsproces kunne begynde. Arbejdernes integration i produktionsprocessen, dvs. integrationen af alle de arbejdsløse var et af de midler hvorved det var muligt at udvide værdiproduktionen og merværdiproduktionen.

Men alt dette er hovedsagelig karakteristisk for Vesteuropa. Og ikke for USA. Men på den anden side havde USA et fortrin m.h.t. arbejdets produktivitet, og det betyder, at USA, selvom lønningerne i 50'erne var højere end i Vesteuropa, på grund af sit teknologiske førerskab på verdensmarkedet, som skyldtes den højere arbejdsproduktivitet, kunne udveksle sine produkter på verdensmarkedet til meget gode priser og til meget gode profiler.

De vesteuropæiske lande befandt sig i en opgangsperiode på grund af den høje udbytningsrate, og havde derfor en høj profitrate, og USA stod meget stærkt på grund af det teknologiske førerskab og den høje arbejdsproduktivitet; dette var årsagerne til de kapitalistiske landes gunstige bytteposition på verdensmarkedet og derfor havde de en meget høj profitrate.

Men disse betingelser, som jeg ville anse for værende gældende i 50'erne og i første halvdel af 60'erne smuldrede mere og mere, ligesom udbytningsraten blev modvirket af kapitalens stigende organiske sammensætning i de vesteuropæiske lande. Men den stigende organiske sammensætning var et resultat af arbejdets stigende produktivitet i de vesteuropæiske lande, især i Vesttyskland men også i Japan, og det betød, at USA's lederskab m.h.t. arbejdsproduktivitet også smuldrede. Og dette havde som konsekvens, at betingelserne for den høje profitrate både i USA og i Vesteuropa smuldrede.

Jeg tror at dette er hovedårsagen til, at det kapitalistiske verdensmarked fra midten af 60'erne producerer den ene krise efter den anden. Først i form af valutakriser, men efterhånden også produktionskriser. Således har vi nu en situation, hvor vi uden tvivl kan sige at kapitalismen i verdensskala kastes ind i en overakkumulationskrise. Det er derfor jeg tror, at der ikke bliver nogen mulighed for kapitalismen at gå ud af denne krise med et nyt boom, som kan integrere alle de arbejdsløse, som det var tilfældet i 50'erne og i 60'erne. Jeg tror ikke, at denne krise er kapitalismens sidste, for jeg kan ikke se nogen revolutionær bevægelse i de højt udviklede kapitalistiske lande, som vil være i stand til at gennemføre revolutionen indenfor de næste par år, - der er selvfølgelig et revolutionært potentiale, men ingen stærk revolutionær bevægelse.

Men jeg tror også at den periode med kapitalistisk velstand i 50'erne og 60'erne er borte. Jeg tror hverken at kapitalisterne eller den kapitalistiske stat er i stand til at genoprette denne tilstand med ekspanderende kapitalisme, det kan ikke lade sig gøre. Men hvad er konsekvenserne af dette? For det første er det en mulighed at kapitalismen vil blive præget af højere arbejdsløshedsprocenter end før. Men det betyder flere sociale og politiske konflikter for det borgerlige samfund, det betyder også erfaringer for arbejderklassen i flere lande og det vil sige mulighed for fremvækst af klassebevidsthed og klasseorganisationer.

Men på den anden side kan det også komme til at betyde at kapitalistklassen og den borgerlige stat vil skabe betingelserne for en ny ekspansiv kapitalisme. Men jeg kan ikke forestille mig at dette skulle kunne lade sig gøre uden det der i Italien kaldes 'involuzione della democrazia', dvs. det modsatte af en udvikling af de demokratiske strukturer, dvs. transformationen af staten til en autoritær stat. Og det forandrer også de politiske omstændigheder omkring klassekampen og organiseringen af arbejderne. Og det er derfor det er så vigtigt at analysere krisen i dag, for at finde ud af, og vide, hvad der vil ske, eller sandsynligvis vil ske, - og for at finde ud af hvilke alternativer der er for klassebevægelsen, derfor understreger jeg de teoretiske analysers betydning og vigtighed, og derfor kan jeg ikke være enig med Paul Mattick, når han kun understreger de faktiske betingelsers betydning for arbejderklassens bevidsthed. Efter min mening bestemmes bevidstheden ikke automatisk af de virkelige forhold men bestemmelsen sker gennem teoretisk udarbejdede kategorier. Der er vi uenige. Indtil videre.

Mattick: I 1929 skrev jeg en pjece, som hed: Krisen er permanent. Det var den selvfølgelig ikke. Men jeg var ikke den eneste, for ligegyldig hvilken slags teori man havde, selv hvis man var en borgerlig teoretiker, så følte man på det tidspunkt at krisen var permanent. Hvad enten man var hr. Bucharin fra bolchevikkerne, eller fru Moskowska fra Socialdemokraterne, så følte man, at dette var kapitalismens sidste krise. Og selv filosoferne, som Spengler, skrev om Vestens undergang og mente at det var forbi med det kapitalistiske system. Men så så vi, at efter et stykke tid, var det muligt for borgerskabet, fordi der ikke kom nogen revolution, på en eller anden måde at konsolidere sig under krisen, at finde en eller anden måde at overvinde krisen på.

I bund og grund kan en krise kun overvindes på to måder, - altså en kapitalistisk krise, som dækkes af begrebet overakkumulation. Enten ved en tilstrækkelig sænkning af kapitalens organiske sammensætning, som hæver profitraten for de fremherskende kapitalister, eller ved en tilstrækkelig stigning i arbejdsproduktiviteten, som kan forøge den profitmasse, der er nødvendig for kapitalens videre ekspansion. Der er kun de to muligheder, som selvfølgelig antager mange karakteristika indenfor markedsforholdene, men som alle kan føres tilbage til dette fundamentale forhold. Krisens funktion, som gennemførtes både økonomisk og politisk, var at sænke kapitalens organiske sammensætning og hæve arbejdsproduktiviteten. Politisk via fascismen og økonomisk gennem 'New Deal', og det indebar en situation der var meget anderledes end den i det 19. århundrede.

I det 19. århundrede blev alle kriser så at sige 'løst' ved at man lod deflationsprocesserne få frit løb til på et rent økonomisk niveau at ødelægge tillægskapitaler, til at sænke arbejdernes indkomster, til at hæve arbejdsproduktiviteten via store arbejdsløshedsmasser osv. Men i 29'krisen, som var meget dybere og som omfattede hele verden, var disse metoder fra det 19. århundrede ikke længere effektive. Da borgerskabet selv var ude af stand til at overvinde denne krise-

situation var det nødvendigt for den borgerlige stat at træde ind i billedet og forsøge at overvinde krisen ved hjælp af statslige interventioner, dvs. ved hjælp af en udvidelse af kreditpolitikken, som var et forsøg på at fremme produktionen, ikke på grund af profitterne, men kun for at mindske arbejdsløsheden, på basis af opbyggelsen af en stor statslig gæld. På den måde håbede de, at det som tiden gik, ved at forhindre at krisen uddybedes, ville blive muligt for kapitalen gennem sine egne mekanismer at udvikle betingelserne og enden til videre ekspansion.

Men på en eller anden måde slog det fejl. Både i Tyskland og i USA. I 1937 var der f.eks. i USA stadig omkring 8-9 millioner arbejdsløse på trods af alt det offentligt igangsatte arbejde, som byggede på non-profitabel produktion. Og det var først 2. verdenskrig som muliggjorde en overvindelse af den kapitalistiske krise, som så at sige varede fra 1929 til 1939.

Det vil altså sige at ved - ikke at akkumulere kapital - men ved at ødelægge kapital var det muligt på verdensplan at sænke den organiske sammensætning i en sådan grad, at det efter afslutningen på krigen var muligt at bruge den kraftige teknologiske udvikling, der var sket under krigen, i produktionen til kapitalistiske formål. Og denne kombination af en lavere organisk sammensætning af totalkapitalen med en på verdensplan meget højere arbejdsproduktivitet og meget lavt indkomstniveau for størstedelen af verdensbefolkningen, gjorde det muligt at gå ind i et nyt opsving hvor det var muligt, at skabe de profitter, der var nødvendige for en kapitaludvidelse på verdensplan, som selvfølgelig ramte forskellige lande i forskellig grad, men som ikke desto mindre fik betydning for hele verdensøkonomien.

Men selv da var det ikke helt muligt at skaffe sig af med al statslig intervention, for selv indenfor dette generelle opsving, var der situationer hvor økonomien fluktuerede og nogen gange nåede et farligt punkt med tilbagetrækning, hvor det var nødvendigt med fortsat statslig intervention for at understøtte det kapitalistiske systems autonome mekanismer, til selv at arbejde sig ud af krisen. Og via denne kombination af autonome mekanismer til at overvinde krisen plus statslig intervention, hvor dette var nødvendigt, var det muligt at skabe en tilstand med velstand i omkring 25 år, noget der aldrig er set før i verden. Og alle de mennesker som f.eks. i 1929 havde troet at nu var enden der, at det var kapitalismens dødskrise, nåede nu efter kapitalismens enorme succes, efter den enorme kapitaldestruktion, til det modsatte standpunkt: at kapitalismen måske for evigt har fundet en kriseløsning, har fundet en måde at overvinde sine kriser på.

Og alle teorierne om at kapitalismens modsætninger ikke længere fungerer indenfor den kapitalistiske markedsøkonomi, på grund af mulighederne for at stabilisere systemet og endda give det en progressiv udvikling ved den rette statslige intervention, denne ide var fremherskende indtil den endnu en gang blev rendt over ende, endnu en gang blev ødelagt af krisen, som brød ud på trods af al statslig intervention, og på grund af at kapitalismens autonome mekanismer imellemtiden havde udtømt sig selv.

Og nu befinder vi os i en situation, hvor man kunne sige, at det ser ud som om vi har en krise, som borgerskabet ikke længere er i stand til at overvinde. Netop af den grund fortalte jeg først hele denne historie, fordi vi i 1929 havde den samme holdning. Vi følte at dette var den afsluttende krise, og når man ser på den nuværende krise, kan man også forestille sig, at dette på en eller anden måde udgør kapitalismens endeligt, - de vil aldrig være i stand til at redde sig ud af dette roderi, det hele er alt for kompliceret og gået alt for langt til at man kan gentage en ekspansionsproces i verdensomfang.

Man må imidlertid huske på dette: Hvad betyder en endelig eller en afsluttende krise? Det kan kun betyde at en situation med tiltagende elendige vilkår for større og større dele af befolkningen vil skabe en bevidst udvikling, eller vil skabe holdninger, der er parate til at gå *imod* systemet og parate til at angribe selve systemet. Man behøver ikke nogen revolutionær teori til det, for man vil simpelthen forsøge at sikre sine levevilkår under den forværrede kapitalistiske økonomi, i nedgangsperioden. Her har man nået en objektiv grænse for kapitalismen, fordi den for at overvinde sin krise under alle omstændigheder, *må* forringe arbejderens muligheder for at opretholde deres levestandard. De *må* skærpe udbytningen, dvs. borgerskabets reaktion på arbejderklassens angreb, - hvis der kommer et sådant angreb - vil bestemme hvordan den nære fremtid *politisk* vil tage sig ud. Og da de ikke er i stand til at reagere økonomisk, kan de selvfølgelig - da de for at komme over krisen nødvendigvis *må* undertrykke arbejderne - kun bruge politiske midler. Den verdensomspændende inflation er - eller var i det mindste fra begyndelsen - kun et instrument til at få arbejderklassen, og stort set hele befolkningen, for så vidt som de ikke var kapitalister, til at betale for den ikke-profitable produktion, til at betale for formindskelsen i totalprofitens størrelse, som skyldtes udgifter, som ikke kunne akkumuleres i tillægskapital.

Det vil sige, at hvad de ikke kunne få ud af arbejderne i selve produktionssfæren, ved at reducere lønningerne, ved at forlænge arbejdstiden osv. forsøgte de at få i cirkulationssfæren, ved at hæve priserne mere end lønningerne. Hele denne proces med at reducere arbejderens levevilkår for at hæve profitterne tvang hver enkelt kapitalistisk stat til også at gå ind i denne inflatoriske proces, for at hævde sig i konkurrencen med andre kapitalistiske stater, for at eksportere mere og importere mindre. Hele denne inflatoriske proces, for at hævde sig i konkurrencen med andre kapitalistiske stater, for at eksportere mere og importere mindre. Hele denne inflatoriske proces viser den nuværende profittates utilstrækkelighed til at indlede en videre kapitaludvidelse og til at overvinde depressionen.

Hele denne inflation er selvfølgelig selv et tveægget sværd; efter et stykke tid rammer den også borgerskabet selv. Den gør det umuligt at beregne, - den gør verdensmarkedet til et sandt kaos, den skaber situationer hvor folk bliver meget urolige, fordi lige så snart man opnår noget som kan kaldes profitter, taber man dem igen på grund af sociale uroligheder i samfundet, strejker osv.

Den bliver et instrument, som det er umuligt at kontrollere; fordi den er international og fungerer via konkurrencen vil den også ramme alle lande. Inflationens udbredelse er kun et andet udtryk for udbredelsen af den almene krise, som kapitalismen befinder sig i. Hvis arbejderklassen ikke desto mindre, på grund af de omstændigheder, den befinder sig i, ikke af historien bliver presset til at engagere sig i kampe, som vil afslutte dette system, så er der ingen anden mulighed end at den underkaster sig kapitalismen og så vil borgerskabet finde en måde den kan genoprette akkumulationsprocessen på. - Enten gennem fascisme eller en 3. verdenskrig, - men på en eller anden måde forbundet med og i sammenhæng med dets egen struktur. Det må det gøre, for ellers går det fra en nedgang til en endnu værre situation. For et statisk samfund under kapitalismen sygner ikke bare hen, det er et regressivt, et nedadgåendssamfund.

Med uddybningen af krisen, vil vi stå overfor muligheden enten af alle slags spontane oprør blandt arbejderne - fordi der for tiden *ikke* eksisterer nogen organisation som kan organisere en eller anden slags modstand mod kapitalismen, men kun organisationer som vil opretholde status quo. Arbejderklassen bliver nødt til, hvis den overhovedet vil handle, at handle spontant ud fra sine egne betingelser og forandre hele situationen.

Og det betyder, hvis man stadig tror på begrebet 'revolutionær forandring', så er ens eneste mulighed for at holde fast ved dette begreb, at man så at sige går ud fra muligheden af en spontan rejsning i arbejderklassen imod kapitalens diktat.

Hvis man ikke tror på den slags spontane muligheder, så må man logisk indrømme, at borgerskabet vil finde en udvej, på dets egen maner. Dvs. man vil få nye fascistiske systemer over hele verden. Selvfølgelig kan dette være en udviklingsproces, som alt efter klassesituationen i hvert enkelt specifikt land, vil sprede sig, men i nogen lande har man allerede et fascistisk system og har haft det længe, så det er kun i visse af de dominerende kapitalistiske lande, at der stadig er et valg mellem et udtalt fascistisk system og en slags formalistisk demokrati, som med andre midler forsøger at gøre de samme ting. Og disse andre midler falder f.eks. under begrebet 'indkomstpolitik'. Hvis f.eks. inflationsprocessen ikke virker længere, hvis den hele tiden er en hæmsko for borgerskabet selv, så må man tilbage til en eller anden slags national overenskomst om bytteforholdet, til en eller anden slags faste udvekslingsforhold. Man må finde en vej ud af denne internationale konkurrence som allerede sønderriver det kapitalistiske system. Og den eneste måde er at stoppe inflationsprocessen. Og selvfølgelig er inflationen ikke en national proces, der falder ned fra himlen, men simpelthen borgerskabets bevidste politik til at løse nogle af dets problemer på dets egen maner. De kan også løse dem på andre måder, som de løste dem i det 19. århundrede ved hjælp af deflatoriske midler, og de forsøger nu, fordi inflationen tenderer at nå et galloperende stade, at løbe væk fra deres kontrol, at stoppe hele udviklingen og det er her at indkomstpolitikken kommer ind.

Det betyder statslige direktiver, - ikke for profitterne, for profitterne *skal* skabes for at det kapitalistiske system skal kunne fortsætte - men udelukkende for lønningerne, dvs. kontrol af lønningerne, og forsøg på at holde dem der, hvor de

ikke udgør en fare for skabelsen af den mængde profit, som gør det muligt at fortsætte kapitaludvidelsen. Det vil sige at indkomspolitikken er begyndelsen til et nyt angreb på arbejderklassen i internationalt format, i forsøget på at overvinde de problemer, kapitalismen i dag befinder sig i.

Oversat fra engelsk af Lotte Holm

**Eugen Pasukanis:
ALMEN RETSLÆRE OG
MARXISME.**

Hermed udgives én af de betydeligste bidrag til udviklingen af den marxistiske retsopfattelse. Om bogen skriver Karl Korsch: »Den er fra begyndelsen til enden et med nærmest pedantisk nøjagtighed gennemført forsøg på en strengt 'ortodoks' anvendelse af den materialistiske betragtningsmåde på retsvidenskabens særlige felt...«.

17,50 kr; 120 sider.

SKATTERNE.

Til en politøkonomisk bestemmelse af statsapparatet.

Jens Henning Rasmussen

Det følgende bidrag til bestemmelsen af den borgerlige stat tager sit udgangspunkt i problemet omkring finansieringen af de statslige udgifter. På denne baggrund forsøger artiklen dels at gøre op med nogle af de senere bidrag på området (Schmiede, Cogoy) og dels at foretage en politøkonomisk bestemmelse af skatterne: som ekspropriation af merværdi sætter disse staten i stand til at reproducere sig selv. Endelig gennemføres en diskussion af statens deltagelse i arbejdskraftens reproduktion, hvor der indføres en modifikation af det klassiske lønarbejdsbegreb, begrundet i statsliggørelsen af den materielle reproduktion.

Det følgende forsøg på at bestemme skatterne sigter primært mod en præcisering af de forskellige former, hvorigennem staten overhovedet bliver i stand til at etablere og reproducere sig selv. Omfangsmæssigt vil det her kun dreje sig om selve de formidlinger som konstituerer statsapparatet som led i den samfundsmæssige værdicirkulation. D.v.s. der er ikke tale om en diskussion af de forskellige postkeynesianske manipulationsteorier og deres anvendelse, men mere alment om hvorledes staten

overhovedet kan betragtes ud fra den kapitalistiske produktionsproces og den heri konstituerede logik.

Arbejdstesen heri er at kritikken af 'statsinterventionismen' ikke umiddelbart kan begynde med at behandle de vulgærøkonomiske teser i deres totalitet. En sådan fremgangsmåde vil i hvert fald indebære stor fare for at argumentere på vulgærøkonomiens egne præmisser, idet man er tvunget til at acceptere dennes kategoriale apparat som værende uden problemer. Diskussionen her er altså ment som forsøg på at oparbejde nogle grundlæggende begreber omkring skatter og statskøb for på den ene side at lokalisere disse som værdiformer i forhold til den almene kapitalanalyse og på den anden side herigennem at nå frem til nogle almene værdiformsbestemte karaktertræk ved staten.¹

Statsapparatet og det statslige arbejde.

Som gren i den samfundsmæssige arbejdsdeling er det arbejde som ydes i statsapparatet som alt andet underlagt de samme almene materielle bestemmelser. D.v.s. vi kan ligesom i analysen af arbejdsprocessen skelne mellem statsligt arbejde, statslige arbejdsmidler og statslige arbejdsgenstande. Når vi her spørger efter hvad der giver disse bestemmelser prædikatet statsligt kan vi imidlertid ikke benytte os af en ren materiel betragtning, da en sådan vil vise, at arbejdsdelingen er spaltet op i uendeligt mange arbejdsarter. Det, som vi må betragte, er den samfundsmæssige form, som er arbejdets særlige historiske bestemmelse under kapitalistiske produktionsforhold.

Det specifikke ved den kapitalistiske produktionsmåde er at arbejdets og produktivkræfternes samfundsmæssige karakter ikke er resultat af en umiddelbar og bevidst menneskelig kontrol. Samfundsmæssiggørelsen er yderliggjort og selvstændiggjort i værdiloven eller værdiforms- og kapitallogikken. D.v.s. samfundsmæssiggørelsen sætter sig formmæssigt igennem som sin egen modsætning så at sige: gennem en privatisering og selvstændiggørelse af mennesket, hvor samfundsmæssigheden bliver formidlet gennem vareudvekslingen og ækvivalentbytting. Det vareproducerende arbejde som en dobbeltkarakter af konkret-nyttigt og abstrakt samfundsmæssigt arbejde, af brugsværdiskabende og værdisættende

1. Selvom det ikke kan udvikles nærmere her er dette vendt mod den fremgangsmåde, som især er blevet benyttet i diskussionen omkring den almene form- eller væsensbestemmelse af staten. I disse forsøg har man i de metodiske overvejelser omkring anknætningspunkt til den almene kapitalanalyse på forhånd defineret staten som ekstern i forhold til de rene værdiformer. Resultatet af dette er blevet, at man har forladt udgangspunktet i produktionsprocessen og den materielt bundne udbytningsproces til fordel for en ydre og formal betragtning af juridisk/ideologiske individbestemmelser i cirkulationssfæren. Overfor dette må udgangspunktet fastholdes som en betragtning af staten i dens materielle gestalt som statsapparat - en betragtning som netop ikke er værdiformseksktern, idet staten kun kan eksistere for så vidt dens reproduktion er værdiformsformidlet.

arbejde er den grundlæggende bestemmelse af arbejde i kapitalismen. Bestemmelsen af det statslige arbejde må derfor være en bestemmelse i forhold til det vareproducerende arbejde.

Arbejdet i statsapparatet er en ophævelse af denne samfundsmæssigheds formæssige formidling, idet det ikke resulterer i varer, men kun i konkretnyttige brugsgenstande eller 'brugstjenester'. D.v.s. statsarbejdet er hverken vare- eller værdiproducerende og har på en vis måde negeret arbejdets dobbeltkarakter. Statsapparatets særlige bestemmelse i den samfundsmæssige arbejdsdeling er altså at være ophævelsen af den vareformsbestemte samfundsmæssighed til en umiddelbar samfundsmæssighed, hvor arbejdsresultatets konkret-nyttige funktion i den samfundsmæssige reproduktion er bestemmende.

For at undgå misforståelser er det her vigtigt at fastholde, at denne ophævelse af vareformslogikken som arbejdsrationalitet i statsapparatet er en ophævelse på kapitalens eget grundlag. D.v.s. der er ikke tale om, at denne umiddelbare samfundsmæssiggjorte arbejdsrationalitet er identisk med en socialistisk organisering af artslevet, således som nogle revisionistiske statsopfattelser antager. Ganske vist er vareformsformidlingen ophævet indenfor statsapparatet og brugsværdien den statslige arbejdsrationalitet, men idet brugsværdien altid er bestemt gennem et samfundsmæssigt artikuleret behov og fordi det behovsartikulerende samfund er kapitalistisk er statsapparatet altså værdilovs- eller kapitalbestemt. D.v.s. værdiloven og kapitallogikken sætter sig altså formidlet igennem, idet den bestemmer arten af konkret-nyttigt arbejde.²

At statsapparatet eksisterer i et samfund, hvor vareproduktionen og -cirkulationen som resultat af kapitallogikken har totaliseret sig som nødvendige former for stofskiftet, betyder at det som gren i den samfundsmæssige arbejdsdeling ikke forholder sig ydre og selvstændiggjort i forhold til de andre grene. M.h.t. såvel det arbejde som konstituerer de statslige aktiviteter som dets materielle betingelser er statsapparatet helt og holdent henvist til vareformsformidlingen for at reproducere sig selv.

Selv om det statslige arbejde ikke resulterer i varer er staten alligevel henvist til at købe arbejdskraft, idet reproduktionen af statsarbejderne foregår udenfor staten. D.v.s. statsarbejderen er lønarbejder, idet han ved at sælge sin arbejdskraft til staten modtager penge og med disse som revenue tilegner sig sine reproduktionsmidler i formen V-P-V.³

2. Det er selvfølgelig klart at denne gennemsætning af kapitalens interesser i statsapparatet ikke er friktionsfri. Jvf. bl.a. diskussionen hos Flatow/Huisken: »Den borgerlige stats afledningsproblem« Kurasje 9 & 10. H. Gerstenberger: »Klassenantagonismus, Konkurrenz und Statsfunktionen«, Gesellschaft nr. 3. En af de konkret-nyttige arbejdsarter, som klarest viser det statslige arbejdes kapitalaffirmative karakter, er det arbejde, som har penge som genstand: lige fra kildeskattedirektoratet, det statslige lønningssystem til de parlamentariske spekulanter.
3. Vi ser her bort fra de særlige kontrakt- og ansættelsesforhold indenfor statsapparatet, idet disse blot må betragtes som modifikationer af den almene lønarbejderbestemmelse.

De materielle forudsætninger for statsarbejdet tilegnes helt på samme måde igennem varecirkulationen. D.v.s. arbejdsbetingelserne produceres som varer og sælges til staten, hvorved denne produktion af statsapparatets bestanddele altså er kapitalistisk i formen $P-V \frac{ak}{pm}$.. pr .. $V'-P'$, og hvor statens køb altså er realisationen af varens værdi.

For statsapparatet derimod tager disse udvekslinger sig helt anderledes ud end for den produktive kapital. Hverken arbejdskraften eller arbejdsbetingelserne købes for at producere varer, men brugsgenstande til umiddelbart reproduktivt konsum. Hvad der altså for lønarbejderen tager sig ud som $V-P$ og for leverandøren som $V'-P'$ er for staten starten på bevægelsen $P-V \frac{ak}{pm}$.../arbejde .. brugsværdi.

Disse skematiske formuleringer af statsapparatets cirkulationsformidlinger kan hjælpe os til at præcisere de polit-økonomiske formbestemmelser af staten. I statsdiskussionen har der nemlig eksisteret en del uklarhed om, hvori statens uproduktive karakter består. Når der f.eks. tales om 'den statslige sektor af økonomien' synes det ikke helt klart om denne sektor dækker det, som her er kaldt statsapparatet, eller om den også omfatter den produktion, hvis varer ender i statsapparatet. Hos Schmiede har denne uklarhed ført til at alle de produktionsled i vareproduktionen, hvis produkt gennem cirkulationen kan henføres til staten, subsumeres bestemmelsen: uproduktiv. Herved går Schmiede så langt i kritikken af den keynesianske 'multiplikatoreffekt', at han ender i den diamentralt modsatte tese: at de alle er uproduktive, og at eksempelvis bageren, som sælger brød til de statslige lønarbejdere og de produktive lønarbejdere, »beskæftiger produktive og uproduktive arbejdere ved siden af hinanden eller sågar i den samme person«. ⁴

Dette er ud fra den foreløbige betragtning (vi vender senere tilbage til Gesamtkapitalperspektivet) klart forkert. Hvis vi bestemmer det produktive arbejde som det arbejde, der resulterer i varer indeholdende værdi og merværdi, er det klart, at det kun er selve det statslige arbejde, som er uproduktivt. Selvom Schmiede har fuldstændig ret, når han bestemmer at der »I denne kæde af videre bytteakter (som altså ender i statsapparatet, J.H.R.) ikke skabes nogen værdi, eller bedre ingen nyværdi«, så berettiger det ikke til at fradømme de produktionsprocesser, som er involverede, deres produktive karakter. De kapitaler, som leverer de materielle arbejdsbetingelser til statsapparatet og reproduktionsmidlerne til de statslige lønarbejdere, er produktive, idet de producerer varer med værdi og merværdi. D.v.s. Schmiedes bager er om han så også udelukkende solgte brød til de statslige lønarbejdere en produktiv og akkumulerende enkeltkapitalist.

4. R. Schmiede: »Grundprobleme der Marx'schen Akkumulations- und Krisentheorie«, Frankfurt 1973, s. 49.

Statsapparatet tilegner sig altså sine bestanddele gennem varecirkulationen, hvilket nødvendigvis betyder en ækvivalerende værdibevægelse den modsatte vej. Men da statsapparatet overhovedet ikke producerer varer eller værdi, vil staten være ude af stand til at reproducere sin egen eksistens; den vil foretage køb uden salg, hvilken betyder en akkumulation af ikkerealiserbare kostpriser. D.v.s. der må foregå en distribution af det produktive arbejdes værdiprodukt, hvorved en del af dette tilfalder staten. Eller m.a.o.: statsapparatet må finansieres.

Hermed kommer vi til en anden afgørende uklarhed i statsdiskussionen. Blandt andre bestemmer både Schmiede og Cogoy denne finansiering gennem en formal analogislutning fra cirkulationsarbejdet og cirkulationskapitalen til statsapparatet, idet de begge er uproduktive.⁵ Denne analogislutning er - omend den i al sin abstrakthed måske er korrekt - uheldig for den politøkonomiske formbestemmelse af staten. Ved at foretage en blot og bar tilbageføring af cirkulationskapitalen og statsapparatet til den produktive kapitalens værdiprodukt udviskes forskellene mellem disse, idet man nemlig undlader den modsatte bevægelse: at rekonstruere de specifikke distributionsformer, hvorigennem denne finansiering realt finder sted. Vi skal i det følgende forsøge dette.

Skatterne

Finansieringen af statsapparatet antager forskellige former: seddel- og møntudstedelse, statslån og skatter (direkte og indirekte). Vi vil her holde seddel- og møntudstedelsen og statslånene udenfor og koncentrere os om bestemmelsen af skatterne.

Helt alment giver det sig af statsarbejdets uproduktive karakter at skatterne som bevægelsesform for værdi nødvendigvis er ikkeækvivalentlogiske. Skatterne er på en vis måde analogt med lånekapitalens bevægelsesformer ikke egentlige metamorfoser, men »juridiske transaktioner«, P-P.⁶ Men mens lånekapitalens bevægelse af Marx betegnes som en specifik form for »betinget afhændelse af penge eller varer«⁷, må skatterne betegnes som en ubetinget afhændelse, eller ren ekspropriation. En pengesums forvandling til skat, P-P, er en ren ensidig værdibevægelse, hvis begrundelse ikke findes i den ækvivalentformidlede kapitallogik, men ligesom jordrenten udspringer af juridiske magtforhold. D.v.s. også her udgør staten en negation af det kapitalistiske samfunds specifikke former, idet skatterne som ekspropriation er ren og uformidlet udbytning i førkapitalistisk form, mens den kapitalistiske udbytning er ækvivalentbytteformidlet.

5. Schmiede, op.cit., M. Cogoy: »Værditeori og statsudgifter« politiske arbejdstekster nr. 5.

6. Jvf. Kapitalen III, kap. 21: »Den rentebærende kapital«.

7. Kapitalen III, MEW s. 360/Rho.s.454. »Betinget afhændelse« betyder at udlånet P-P blot er et midlertidigt juridisk ejendomsskifte, idet den udlånte kapital må vende tilbage i overensstemmelse med kontrakten. Dette er også tilfældet for statslånene, men ikke for skatterne.

Men denne almene form, skatterne som ikke-ækvivalentlogisk værdibevægelse, siger intet i sig selv om bestemmelsen af den værdi, som den formidler. Spørgsmålet er nemlig hvorledes skatterne forholder sig til den kapitalistiske produktionsproces, hvor værdien overhovedet sættes. En udbredt opfattelse i teoridiskussionen er her, at skatterne er en ekspropriation af merværdien, men dette bliver intetsteds forklaret. Problemet er nemlig, at det på det kapitalistiske samfunds overflade tager sig ud som om skatterne hovedsageligt betales af arbejderklassen ud af dets revenue. Den forkortede argumentation, som mange steder føres på dette punkt, synes altså på den ene side at være i direkte modstrid med virkeligheden og betyder på den anden side, at en præcis kritik af statsapparatet og af den senkapitalistiske politiske økonomi ikke er mulig.

I bestemmelsen af skatterne kan vi her skelne mellem direkte og indirekte skatter, d.v.s. mellem revenuebeskatning og varebeskatning. Vi vil tage udgangspunkt i varebeskatningen, dels fordi denne klarest viser skatternes bestemmelse og dels fordi denne historisk kommer før revenuebeskatningen.

Varebeskatningen.

Den kapitalistisk producerede vare kan værdimæssigt dechifreres til $c+v+m$, konstant kapital, variabel kapital og merværdi. Kostprisen ($c+v$) betegner her dels den overførte værdi fra produktionsmidlerne og dels den del af den nytilsatte værdi, som erstatter udlægget til arbejdskraft. Merværdien er her den del af den nytilsatte værdi, som ligger ud over arbejdskraftens værdi, d.v.s. den værdidel, som genstandsgøres af merarbejdet.

D.v.s. produktionen af værdien og merværdien finder sted i produktionsprocessen i den produktive kapitalens regi og er afsluttet hermed. Herefter træder varen (eller den totale varemasse, som værdimæssigt kan indeles på samme måde) ind i cirkulationsfæren. Her foregår realiseringen af varen og indeholdt i denne distributionen af varens værdi. Imidlertid kan vi her forudsætte, at kostprisen, udlægget til produktionsmidler og arbejdskraft, allerede er betalt, således at denne del blot vender tilbage til den produktive kapital. Distributionen vil derfor kun omfatte merværdien.

Fra den marx'ske analyse ved vi, at denne distribution er formidlet over den almene profirate, hvorved den ikke-produktive handelskapital får del i merværdien gennem gennemsnitsprofiten. Gennem denne primære distribution må den produktive kapital altså give afkald på en del af merværdien og idet den må sælge varen under dens egentlige værdi dele med handelskapitalen. Ud af denne gennemsnitsprofit foregår der derefter en yderligere fordeling af merværdien, idet den enkelte kapital såfremt den opererer med lånt kapital må betale rente til pengekapitalen. Denne kan vi for så vidt vi følger den marx'ske fremstilling kalde den sekundære distribution. Forskellen er her at den primære - gennemsnitsprofitfordelingen - er en uundgåelig og blindt virkende distribution for de aktive kapitaler⁸, mens den sekundære - lånerenten - er specifikt bestemt og for så vidt ikke nødvendigvis for de enkelte kapitaler.

Da vi forudsætter kostprisen betalt og ude af billedet er det klart, at varebeskatningen kun kan angå merværdien og dens distribution. Videre er det klart, at den som beskatning af varer kun kan angå selve realiseringen af varen eller feltet for den primære profitfordeling; lånerenten betales først efter varens realisation og har intet med denne at gøre, men med profitten i pengeform.

Med en lettere omskrivning af Marx kan vi sige, at det er en ren indbildning, at skatter lagt på varer kun er et tillæg, en nominel forhøjelse af prisen på varerne ud over deres værdi.⁹ På overfladen og i de agerende individers bevidsthed tager det sig ganske vist ud som om vareskatterne kun er mulige at betale for den enkelte kapitalist ved at sælge varen over dens værdi, således at varens pris forhøjes med et nominalbeløb, som statsapparatet indkasserer. Men på nøjagtig samme måde som med handelsprofitten er vareskatten kun mulig ved, at varen allerede fra sin produktion indeholder denne værdidel; ellers må man sige, at der skabes værdi i cirkulationen, hvad der ville være en opgivelse af arbejdsværditeorien. Vareskatten er kun mulig ved, at varebesidderen i salget giver afkald på en del af merværdien ved at dele med statsapparatet. Skatten er altså blot en forvandlings- og distributionsform for merværdi.

Som forvandlingsform for merværdi er skatten at betragte som en slags rente, 'statsrente'. D.v.s. mens gennemsnitsprofitten kun etablerer sig som tendens gennem konkurrencen er skatten ligesom renten en fast og fremtrædende størrelse. De forskellige forhold omkring skatteudskrivningen er her ligegyldige; indtil videre må vi blot konstatere, at statsapparatet gennem sin samfundsmæssige suverænitæt dikterer 'statsrenten' overfor kapitalerne. Dette betyder, at vareskatten allerede på forhånd vil optræde for de agerende kapitaler som en nødvendig omkostning ved vareproduktionen¹⁰. Hvis vi her forudsætter en ens beskatning på alle varearter og på alle cirkulationsled frem til det definitive salg (hvorefter varen altså konsumeres som brugsværdi), betyder dette, at en del af merværdien antager karakter af kostpris for den kapitalistiske produktion: For overhovedet at fungere som kapital bliver det altså nødvendigt, at udbytningen af arbejdskraften allerede har et vist omfang, idet statsapparatet gennem sin samfundsmæssige suverænitæt på forhånd så at sige har sat sig på en del af udbytningsresultatet. I forhold til en given udbytningsgrad af arbejdskraften, d.v.s. en given merværdirate, betyder skatten altså her en modifikation af gennemsnitsprofitraten, hvorved den mindskes. Eller mere præcist: Den del af den totale samfundsmæssige merværdimasse eksproprieres af statsapparatet, således at den del som de konkurrerende kapitaler har til deling mindskes, hvad der betyder skærpet konkurrence og sænket akkumulationsrate.

8. Vi ser her bort fra monopolet, hvor en kapital midlertidig kan sætte sig ud over gennemsnitsprofitkonstitutionen.

9. Jvf. Kapitalen III, MEW s. 293/Rho. s. 370: »Det er kun Schein at den merkantile profit er et blot og bart tillæg, en nominel forhøjelse af varenes pris over deres værdi«.

10. Jvf. Kapitalen III, MEW 890/Rho. 1134: »I rente o.s.v. indgår de påståede fordelingsformer som bestemmende produktionsmomenter i prisen«.

Hvis vareskatterne ikke er ens, men falder forskelligt på forskellige varearter, betyder det en ændring af de konkurrencebetingelser, hvorpå proftrateudligningen finder sted. En luksusvarebeskatning f.eks. vil betyde at statsapparatet især eksproprierer denne branches udbytningsresultat, hvad der i proftrateudligningen som proces betragtet vil vise sig i en kapitalvandring over i andre brancher. På lignende måde vil en højere beskatning i detailhandlen være befordrende for en kapitalbevægelse mod produktionssfæren og engroshandlen. Og toldafgifterne vil overfor de ekstranationale kapitaler betyde en kostprisforøgelse i forhold til deres reale kostpris, d.v.s. en restriktion overfor udenlandsk konkurrence.

Vareskatterne er altså en del af den merværdimasse, som den produktive kapital har tappet af arbejdskraften, d.v.s. statsapparatet eksisterer på basis af en udbytning af arbejderklassen. Hermed konstitueres staten som direkte modsætning til arbejderklassen på kapitalens side. Om end staten gennem tilegnelsen af merværdi også står i modsætning til kapitalen er dens deltagelse i udbytningen af arbejderklassen det basale. Modsætningsforholdet mellem stat og kapital omkring merværdien adskiller sig på en vis måde ikke fra modsætningsforholdet mellem de forskellige kapitaler i konkurrencen - overfor arbejderklassen udgør de en fælles front. D.v.s. hvis vi betragter skatten som den grund - eller elementarform, hvoraf staten overhovedet udspringer, så er statens klassekarakter allerede givet med denne.

At statsapparatet som følge af sin samfundsmæssige suverænitæt er i stand til at ekspropriere merværdi betyder imidlertid ikke, at den er hævet over kapitalen. Varebeskatningen - og beskatningen overhovedet - er underlagt grænserne for profitabiliteten i den kapitalistiske produktionsproces. Kapitalen er og bliver den kapitalistiske produktionsmådes subjekt, idet det kun er for så vidt der overhovedet eksisterer kapitalistisk udbytning, at merværdiekspropriationen er mulig for staten.

Revenuebeskatningen.

Forvandlingen af de 'indirekte' skatter til 'direkte' skatter er en formforvandling som Marx betegner som værende en »yderlighed, ligegyldighed og tilfældighed i forhold til den kapitalistiske produktionsproces«. ¹¹ D.v.s. i sin grundlæggende bestemmelse er også revenuebeskatningen blot en distributionsform for merværdi. M.h.t. beskatningen af kapitalistens revenue er dette helt klart, men problemet bliver at forklare beskatningen af arbejdslønnen, som især i senkapitalismen er blevet et fremherskende fænomen. For at komme sagen nærmere bliver vi her nødt til at præcisere bestemmelserne: arbejdskraftens værdi, arbejdslønnen og den variable kapital.

11. »Resultater af den umiddelbare produktionsproces«, Modtryk s. 116.

Arbejdskraftens værdi er som værdien af enhver anden vare bestemt gennem den mængde samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, som medgår til dens produktion eller reproduktion. Produktionen af arbejdskraften som vare er imidlertid intet andet end reproduktionen af dens besidder, arbejderen, som menneske. Det afgørende er nu, at denne mængde samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, som konstituerer arbejdskraftens værdi, ikke er et arbejde som umiddelbart har arbejderen som genstand, men kun hans reproduktionsmidler. D.v.s. når det er bestemt, at arbejderen sælger sin arbejdskraft som vare og for den mængde penge som herved modtages køber sine reproduktionsmidler, altså V-P-V, ligger der heri, at det samfundsmæssige arbejde, som konstituerer arbejdskraftens værdi, er det arbejde som resulterer i de varer arbejderen køber. D.v.s. arbejdskraftens værdi opløser sig altid i værdien af de varer, som udgør arbejderens reproduktion.

Heri ligger, at arbejdskraftens reproduktion er dobbeltbestemt som materiel eller brugsværdimæssig reproduktion og værdimæssig reproduktion. Den materielle reproduktion er selve arbejderens naturlige livsproces, mens den værdimæssige reproduktion betegner dennes specifikke historiske formformidling som lønarbejde under kapitalistiske produktionsforhold.

Eftersom værdibestemmelsen af arbejdskraften altid opløser sig i vareværdier, hvor reproduktionen er ækvivalentbytteformidlet som P-V¹², giver det sig selv, at skatterne som ensidig ekspropriation ikke kan indgå i arbejdskraftens værdi. Som ikke-ækvivalentlogisk værdibevægelse er skatterne simpelthen uforenelige med begrebet arbejdskraftens værdi. Problemet er nu at bestemme arbejdslønnen, idet vi medreflekterer revenuebeskatningen.

I den almene analyse af den politiske økonomi i den kapitalistiske produktionsmåde forudsætter Marx, at varerne udveksles til deres værdi, at deres pris blot udtrykker deres værdi. Således forudsættes det, at arbejdskraftens pris er lig dens værdi, hvad der betyder, at arbejdskraftens værdi, arbejdslønnen og den variable kapital tenderer mod at være synonyme i *Das Kapital*. Men på samme måde som andre varers priser viser sig at kunne afvige fra deres værdi i markedspriserne er dette også tilfældet med varen arbejdskraft. Allerførst betyder løncyklen, at prisen periodisk vil overstige værdien. I forbindelse med revenuebeskatningen får vi imidlertid en anderledes og mere permanent afvigelse mellem værdi og pris.

Skematisk kan vi opstille bestemmelserne således: arbejdskraftens værdi + merværdi = arbejdskraftens pris, og/eller real arbejdsløn + skat = nominal arbejdsløn.¹³

12. At sige at arbejdskraftens værdi altid opløser sig i værdien af varer er faktisk en ren tautologi på den marx'ske værditeoris grundlag. Hvis man mente, at dette ikke var tilfældet, men at også ikkevareformsformidlet reproduktion talte med måtte man for det første sige at arbejde kan sætte værdi uden at resultere i varer og for det andet måtte man totalisere denne mystiske værdisættende aktivitet til at omfatte hele den menneskelige livsproces. At det alligevel er nødvendigt at understrege vil vise sig, når vi kommer til bestemmelsen af statsapparatets deltagelse i arbejderens materielle reproduktionsproces.

D.v.s. beskattningen af arbejdslønnen er blot en ydre og formel formforandring af varebeskattningen - altså blot en distributionsform for merværdi. Den mulighed, som ligger i værdi-prisforholdet, for at værdiens reale (»oversatte«) prisudtryk kan afvige fra dets nominelle, bliver med revenuebeskattningen til en konstant afvigelse mellem på den ene side arbejdskraftens værdi og denne prisudtryk som real (disponibel) arbejdsløn og på den anden side den formale eller nominelle arbejdsløn.

Denne adskillelse betyder altså, at en del af merværdien har antaget arbejdslønnens skikkelse. Skatten er blot et skjult og mystificeret tillæg af merværdi til arbejdslønnen, hvorigennem lønarbejderen bliver bærer af dennes distribution til statsapparatet¹⁴.

For kapitalen, som er udbytningsens varetager, betyder denne overfladiske formforvandling af skatterne imidlertid, at staten bliver mere fast i sin merværdiekspropriation. Idet nemlig revenuebeskattningen betyder, at en del af merværdien indgår i arbejdskraftens nominelle pris, har den samtidig antaget den variable kapitalens skikkelse. Hvor vi ved varebeskattningen ganske vist kunne se, at 'statsrenten' fik karakter af kostpris, forblev den reale sammenhæng dog klar: den reale kostpris ($c + v$) forblev uændret og skatten berørte kun merværdiens realisation og distribution. Ved revenuebeskattningen derimod synes den egentlige kostpris at ændre sig fra ($c + v$) til ($c + (v + \Delta v)$), idet arbejdslønnens nominelle størrelse nu udtrykker arbejdskraftens værdi plus en del af merværdien. D.v.s. det forhold, at staten sætter sig på en del af den kapitalistiske udbytning, ændres nu fra at angå cirkulationssfæren eller det allerede genstandsgjorte merarbejde til at gøre sig gældende i selve produktionsprocessen. Staten har med beskattningen af arbejdslønnen sat sine krav igennem i forbindelse med selve det produktive konsum af varen arbejdskraft eller med selve udbytningsakten. Mens altså varebeskattningen ikke umiddelbart antastede kapitalen i den umiddelbare produktionsproces, men først i dens videre reproduktionsproces, betyder revenuebeskattningen, at staten bliver bestemmende moment i selve produktionsprocessen gennem en afgift på konsumet af varen arbejdskraft.

At revenuebeskattningen betyder, at den aktive kapital må lægge en del merværdi til den reale arbejdsløn, betyder imidlertid, at den statslige ekspropriation

13. For at undgå misforståelser skal det her anføres, at begreberne »real arbejdsløn« og »nominal arbejdsløn« ikke svarer til den sædvanlige brug. Når der her siges real arbejdsløn, så menes der den reale arbejdsløn som udtryk for det kvantum af det almene ækivalent som lønarbejderen disponerer over og som i en samfundsmæssig gennemsnitsbetragtning ækivalerer med arbejdskraftens værdi. Skatterne indgår altså ikke heri.

14. I forhold til den diskussion, som går omkring statsformen som udspringende af varebyttets forskellige karaktermaskebestemmelser er revenuebeskattningen temmelig interessant, idet den nemlig betyder at den juridisk-politiske bestemmelse af individet som 'statsborger' kompletteres med den politøkonomiske bestemmelse 'skatteyder'. Som det har vist sig i senkapitalismens Danmark har dette bl.a. fundet udtryk i et særligt parti, hvor kapitalen mobiliserer 'skatteyderne' til at sætte deres 'borgerinteresser' ind mod statsapparatets kapitaltangerende ekspropriation af merværdi.

ikke berører alle kapitaler lige. Det vil her især blive de kapitaler, som producerer med en lav organisk sammensætning, d.v.s. med en lav udviklingsgrad af arbejdets produktivkraft og et overgennemsnitligt forbrug af arbejdskraft, der kommer til at betale 'statsrenten'. D.v.s. ikke nok med at skatterne betyder en mindskelse af den samfundsmæssige merværdimasse, som tjener de konkurrerende kapitalers akkumulation, men samtidig accelereres tendenserne mod koncentration, centralisation, udvikling af produktivkræfterne etc., idet de undergennemsnitlige kapitalers konkurrenceevne forringes mest gennem kostprisforøgelsen.

At revenuebeskatningen på overfladen får det til at se ud som om staten har trængt kapitalen tilbage i deres indbyrdes slagsmål om udbytningsresultatet er imidlertid blot Schein. Kapitalen er og bliver udbytningens herre og staten hans ildesete tjener. Det grundlæggende klasseforhold mellem kapital og lønarbejde, modsætningen mellem det døde og det levende arbejde og spaltningen af arbejdsdagen i nødvendigt arbejde og merarbejde forrykkes ikke en tødel af de forskellige forskydninger mellem statsapparatets og kapitalens andel af merværdien.¹⁵

Statsapparatet og den samfundsmæssige reproduktion.

Skatterne er altså en ensidig ekspropriation af merværdi, som sætter statsapparatet i stand til at reproducere sig selv. Denne bestemmelse er det konstituerende, når vi taler om staten som faux frais, og det statslige arbejdes ikke-vareproducerende karakter er det konstituerende for bestemmelsen uproduktiv. Skematisk kan vi nu forsøge gennem en totalbetragtning af statsapparatets cirkulationsformidling at præcisere omfanget af disse bestemmelser.

Som led i den samfundsmæssige værdicirkulation udtrykker statsapparatet to bevægelser:

- 1) $P - P$, (merværdiens forvandling til skat og distribution til statskassen)
- 2) $P - V$ ^{ak}_{pm} (statsapparatets køb af sine materielle bestanddele hvorved den sættes i stand at deltage i den konkret-stofflige samfundsmæssige reproduktion.)

Dette værdikredsløb udgør altså statsapparatets umiddelbare politøkonomiske eksistens. Betraget som totalitet er dette kredsløb i sig selv konstitueret som tendentielt faldende fra hinanden. Der er ingen umiddelbar kausalforbindelse mellem merværdiekspropriationen og de statslige køb. For det første ligger der en mulighed for udskydelse af skatterne i statslånene. For det andet må vi her alment antage,

15. Jvf. også Marx's kritik af MacCulloch, som mente at den samfundsmæssige merværdimasse ville stige uden at arbejdskraftens værdi ændredes, hvis man afskaffede revenuebeskatningen: »Afskaffelsen af sådanne skatter ændrer absolut intet ved det kvantum merværdi, som den industrielle kapitalist i første omgang udpumper af arbejderen. Det ændrer kun den proportion, hvori han stikker merværdien i lommen eller må dele den med trediemand.« Kapitalen I, MEW 544, Rho 739, note 10. Se endvidere polemikken mod Carey s. 587/792, hvor Marx pointerer det fejlagtige i at betragte skatterne som en del af den reale arbejds løn.

at statsapparatet i sine køb har adgang til de samme kreditter, som de forskellige kapitaler yder hinanden. En præcisering af de modsigelser og grænser som ligger i disse kan ikke gives her, men må oparbejdes i forbindelse med den kapitalistiske akkumulations cykliske bevægelse, penge- og kreditmarkeds-cyklen og verdensmarkedsbevægelserne.¹⁶

Ud fra disse bestemmelser bliver det muligt at præcisere nogle af uklarhederne omkring forholdet mellem kapital og stat. Som vi så i forbindelse med Schmiede kan man ikke sige, at produktionen af de varer, som statsapparatet køber, er uproduktiv. Det er ikke produktionen af disse varer, der er uproduktiv, men deres konsumtion i statsapparatet.

At der er forskel på produktion og konsumtion af samme genstand udgår imidlertid fuldstændig af den betragtning, som ikke tager hensyn til de to værdibevægelser forskellighed og samtidig subsumerer de statsleverende kapitaler under statsapparatet. Dette er eksempelvis tilfældet i Cogoy's modelbetragtning.

Cogoy's argumentation er at fordi produktionen af statsapparatet på en vis måde kan siges at være finansieret af merværdien, og fordi produktet falder ud af værdi-cirkulationen, er de forskellige statsleverende kapitaler uproduktive for totalkapitalen. Den afgørende fejl er imidlertid, at den tresektormodel som Cogoy benytter lige netop ikke angår de statsleverende kapitaler, men handelskapitalen. De værdimæssige reduktioner omkring modellens reproduktion er blot en omskrivning af, at den produktive kapital gennem afståelse fra en del af merværdien muliggør den ikkevareproducerende handelskapitals eksistens, og at dette gennem en mindskelse af gennemsnitsprofitraten sænker den produktive kapitalers akkumulationsrate. Kun selve statsapparatet og den første værdibevægelse, skatterne, lader sig diskutere på denne måde.

Den anden bevægelse, de statslige køb, adskiller sig på ingen måde fra ethvert andet ækvivalentbytte. D.v.s. det er afgørende fejlagtigt at slutte fra cirkulationsarbejdet og det statslige arbejde til de statsleverende kapitaler. Disse er ikke uproduktive, men finansierer sig selv gennem egen værdiproduktion. D.v.s. når altså en enkeltkapital ved at sælge til statsapparatet realiserer varen og den merværdi, som hans arbejdere har sat, kan dette kun betyde, at han forøger den samfundsmæssige totalkapitalers merværdimasse og indgår forskelsløst med de andre kapitaler i profitrateudligningen som produktiv kapital.¹⁷

Et andet problem, som har vist sig specielt i forbindelse med uddannelsesdiskussionen, er forholdet omkring statsapparatet og arbejdskraftens reproduktion. Det vigtige er her at fastholde det statslige arbejdes konkret-nyttige karakter på den

16. En begyndende problematisering af disse findes i Altwater m.fl.: »Inflation und Krise der Kapitalverwertung« Prokla 17/18, specielt afsnit 6.

17. Det afgørende diskussionspunkt omkring keynesianismen kan altså aldrig blive om de statsleverende kapitaler er produktive eller uproduktive. De er klart produktive. Problemet er så, om de befinder sig over eller under det samfundsmæssigt gennemsnitlige produktivitetniveau, og på hvilken måde en bevidst statslig opretholdelse af dem påvirker akkumulationsprocessen.

ene side og arbejdskraftsreproduktionens dobbeltkarakter af brugsværdimæssig og værdimæssig reproduktion på den anden.

Hos Schmiede kommer ukklarheden omkring dette frem på følgende måde: »Uddannelse: den hører til den samfundsmæssige variable kapital for så vidt angår gennemsnitsuddannelsen og sådanne specielle kvalifikationer, hvis resultat indgår i den materielle produktionsproces. Thi disse udgifter går som uddannelsesomkostninger ind i værdien af varen arbejdskraft.«¹⁸

Hele forvirringen omkring dette består i, at man vil forsøge at presse hele det senkapitalistiske statsapparats uddannelsesfunktion ned i følgende marx'ske bestemmelse: »For at modificere den almenmenneskelige natur således, at den opnår dygtighed og færdighed i en bestemt uddannelse eller opdragelse, som igen koster en større eller mindre sum af vareækvivalenter. Alt efter arbejdskraftens mere eller mindre formidlede karakter er dens uddannelsesomkostninger forskellige. Disse oplæringsomkostninger, som er forsvindende små for den almindelige arbejdskraft, går altså ind i kredsen af de værdier, som udgives til dens produktion.«¹⁹

Fejlslutningen går som følger: Marx siger her, at uddannelsesomkostninger indgår i arbejdskraftens værdi, den senkapitalistiske uddannelsessektor er en omkostning, ergo indgår udgifterne til statsapparatets uddannelsessektor i arbejdskraftens værdi.

Overfor dette må vi fastholde begrebernes indhold og præcisere det senkapitalistiske statsapparat i forhold til den historiske sammenhæng, som de marx'ske bestemmelser er udtryk for. Allerførst må det være helt klart, at når Marx her taler om »uddannelse eller opdragelse, der [...] koster en større eller mindre sum af vareækvivalenter«, så er dette blot det teoretiske udtryk for en historisk situation, hvor uddannelse foregik i privatskoler og frembragtes som tjenester i vareform. I det senkapitalistiske statsapparat derimod har uddannelsesproduktionen afkastet sin vareformsformidling. Dette udspringer af det statslige arbejdes bestemmelse. Den umulige modsigelse det er at sige, at statsarbejdere er uproduktive på den ene side, og at de alligevel reproducerer arbejdskraften værdimæssigt på den anden, udspringer altså af en fuldstændig negligering af uddannelsens historiske statsliggørelse og en manglende begrebsafklaring.

Statsapparatets deltagelse i arbejdskraftens reproduktion er en umiddelbar deltagelse i arbejderens konkret-stoflige produktion af sig selv som menneske. Arbejderens forhold til statsapparatet er her et umiddelbart og ikke-vareformsformidlet konsum af konkrete 'brugstjenester'. Dette betyder imidlertid, at reproduktionens dobbeltkarakter af brugsværdimæssig og værdimæssig reproduktion

18. Schmiede, op. cit. s. 37. Helt den samme opfattelse ses også hos Hisken: »Uddannelsesøkonomi og uddannelseskrisen i Vesttyskland« RUC-forlag 1973, s. 61 og 75-92. Et forsøg på at bestemme det særlige fænomen, at høj uddannelse synes at betyde stor værdi, idet det betyder høj løn, ses hos O. Marquardt: »En kommentar til den såkaldte reduktionsproblematik og dens betydning for den marx'ske arbejdsværditeori.« Fagtryk 2, Århus 1975.

19. Kapitalen I, MEW s. 186, Rho. s. 288.

af arbejdskraften tendentielt har udviklet sig til en modsigelse i senkapitalismen. Statsliggørelsen af den materielle reproduktion betyder nemlig, at forskellige dele af denne unddrager sig den værdimæssige reproduktion, d.v.s. ikke indgår som konstituerende elementer i arbejdskraftens værdi. Eller sagt på en anden måde betyder dette, at det klassiske lønarbejderbegreb som værende besiddelsesløs og helt og holdent henvist til varecirkulationen for at opretholde sin eksistens tendentielt er under opløsning under de senkapitalistiske forhold. Men dette må ikke misforstås. Det er selvsagt ikke muligt, at denne opløsning gennem statsliggørelse af arbejderens reproduktion vil udfolde sig ud over visse grænser, som sættes gennem kapitalforholdet. Det helt basale produktionsgrundlag for enhver produktionsmåde: levnedsmiddelproduktionen, vil ikke kunne afkaste sin vareformsformidling uden samtidig at betyde en ophævelse af lønarbejderbegrebet og dermed af kapitalforholdets materielle basis.

En anden årsag til lønarbejderbegrebets modifikation i senkapitalismen er den særlige værdibevægelse P - P, subventionen eller statsstøtten, som ellers ikke skal behandles nærmere her. Herigennem muliggøres det individer at opretholde den basale vareformsformidlede reproduktion uden at yde deres arbejdskraft som ækvivalent. For en videre diskussion er denne modifikation særdeles vigtig for præciseringen af de forskellige modvirkende og modificerende tendenser overfor akkumulationskrisens klassiske gennemslag.

Som vi har set udtrykker arbejderens forhold til det senkapitalistiske statsapparat sig dobbelt:

1. polit-økonomisk som bærer af merværdien fra den kapitalistiske udbytningsproces til statsapparatet gennem revenuebeskatningen, og
2. konkret-stoffligt som modtager af statslige produktionsydelse.

Afgørende vigtigt er her, at der ikke eksisterer noget som helst nødvendigt forhold mellem disse. På det kapitalistiske samfunds overflade og i reformismens ideologiske opfattelse af staten tager det sig imidlertid ud som om de to forhold hører uløseligt sammen. Den reformistiske lønkamps fixering af nominallønnen resulterer i den Scheinforestilling, at forholdet mellem arbejder og stat er ækvivalentbyttelogisk, som en lige udveksling af skat og tjenester. De to bestemmelser er, som de fremtræder på overfladen, det materielle eller polit-økonomiske udgangspunkt for den socialdemokratiske statsideologi. Gennem betalingen af skatter har arbejderklassen købt sig medejerskab af 'den neutrale stat', som herefter som 'socialstat' skal forbedre arbejderens reproduktion.

Men alene gennem det ovenstående giver det sig at denne skat-tjenestelogik er fejlagtig. For det første kan man på ingen måde kalde en suveræn ekspropriation af merværdi og en påtvungen modtagelse af statsydelse for et varebytte. Og for det andet eksisterer der ingen nødvendig sammenhæng mellem revenuebeskatning og statsydelse. Revenuebeskatningen kan som distributionsform for merværdi forvandles til varebeskatning eller helt udsættes gennem statslån, og omvendt kan revenuebeskatningen stadig formidle merværdidistributionen uden at statsapparatet overhovedet deltager i arbejderklassens artsreproduktion. Forestillingen om en

sammenhæng mellem disse to sider kan kun resultere i en integrationslogisk parti-strategi, som gennem det politiske rivegilde skal søge at sikre en 'socialt afbalance-ret og ansvarlig statsraison'.

Den bærerrolle, som arbejderen tvinges i med revenuebeskatningen, betyder altså en svækkelse af klassekampsmulighederne i senkapitalismen for så vidt som det grundlæggende udbytningsforhold mystificeres. Idet realarbejds løn og nominalarbejds løn falder fra hinanden med skattens mellemkomst bliver de perspektiver som måtte eksistere i en militant lønkamp forpurret. Den reformistiske arbejderbevægelse opfatter her lønkampen som en ren og skær nominallønskamp, hvor skatterne blot udgør en 'solidarisk' omfordeling af arbejderklassens samlede konsum. Hermed er en slags kageteori bragt på bane, hvor real arbejds løn og skatter afvejes kompensatorisk mod hinanden. Heroverfor må spørgsmålet være om ikke arbejderklassen må undgå enhver inddragelse i slagsmålet mellem statsapparatet og kapital omkring merværdien og i stedet koncentrere sig om forsvaret og forbedringen af den menneskelige artsproduktion.

»INFRASTRUKTUR« OG KAPITAL VALORISERING.*

Kritik af D. Lämples »Staten og de almene produktionsbetingelser«.

Marc Fester

I den marxistiske diskussion om de almene produktionsbetingelsers rolle i »forholdet mellem politik og økonomi«¹ har der i det væsentlige været tre standpunkter:

1. De almene produktionsbetingelser er samfundsmæssigt benyttede betingelser og kan *derfor* ikke fremstilles i vareform, altså privat.
2. De almene produktionsbetingelser er bestemt som statsligt formidlede produktionsbetingelser, uafhængigt af særegenheder ved brugen af dem.
3. De almene produktionsbetingelser er brugsværdier, der konsumeres i fællesskab og på samme tid i forskellige produktionsprocesser. Det særlige ved brugen af dem betinger bestemte samfundsmæssige former, bestemte værdicirkulationsformer resp. en statsliggørelse af dem.

* Oversat fra: ARCH+, nr. 23, 6. årg. (1974), s. 55-71.

1. Dieter Lämple: Staten og de almene produktionsbetingelser, København 1973. Citeret som DL.

Det uholdbare i det første standpunkt vil vi eftervise. Det andet standpunkt som Projekt Klassenanalyse (PKA) er repræsentant for, er diskussionsgenstand i vores efterskrift.** Den tredje position er den, som Marx skitserer i 'Grundrisse' og som Lápplé i princippet også repræsenterer, hvilk et dog er uklart på grund af en række fundamentale fejl i hans fremstilling. Gennem en kritik af Lápplé forsøger vi at rekonstruere begrebsbestemmelsen og at afklare spørgsmålet om en kapitalisering af de almene produktionsbetingelser samt grundene til deres statsliggørelse.

Lápplés bog »Staten og de almene produktionsbetingelser« behandler ikke én, men to genstande; staten og de almene produktionsbetingelser. Vi afgrænser her kritikken til bogens anden del, altså fremstillingen af de almene produktionsbetingelsers begreb og spørgsmålet om deres kapitalisering, resp. grundene til statsliggørelsen.²

Vores fremstilling er derfor tredelt:

Del I om de almene produktionsbetingelsers begreb

Del II om formen for værdiens cirkulationsmåde ved kapitalistisk drevne almene produktionsbetingelser

Del III om grænser for deres kapitalisering og grundene til en statsliggørelse af de almene produktionsbetingelser.

I. Om de almene produktionsbetingelsers begreb

1 Lápplés afvisning af et »infrastrukturbegreb« eller af et omfattende begreb for de almene betingelser for den økonomiske reproduktionsproces.

Kernen i Lápplés kritik af den borgerlige infrastrukturteori, især Jochimsens (se DL s. 63) er påstanden om en »problematiske subsumering« af *funktionelt* vidt forskellige »produktionsbetingelser« under *ét* omfattende begreb. Heroverfor insisterer Lápplé på at differentiere mellem

- »almene produktionsbetingelser«
- »arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser« og
- »almene ydre betingelser for produktionsmåden« (f.eks. »justits- og militærvæsen«, DL s. 68)

** Dette efterskrift er ikke medtaget her.

2. Denne begrænsning er mulig, fordi Lápplé kun betragter overgangen til den borgerlige stats økonomiske funktioner som et *historisk* problem i stedet for at udvikle de statsfunktioner, som først bliver nødvendige under kapitaludviklingen, som en *formmæssig mulighed*, der er indeholdt i denne stats »almene begreb«. Hans statsafledning er ikke forudsætning for hans fremstilling af de almene produktionsbetingelser, ligesom den heller ikke fortsættes i denne fremstilling.

Herved undgår han, at »de almene produktionsbetingelsers begreb ... bliver slået sammen med alle mulige andre statsfunktioner« (DL s. 73) Han kritiserer især - bl.a. vendt mod PKA³ - »at man forveksler eller ligestiller frembringelsen af almene produktionsbetingelser ... og statens frembringelse og opretholdelse af de almene ydre betingelser for den kapitalistiske produktionsmåde.«

Men herved går Läßple let henover, at forskellen på de almene produktionsbetingelser og arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser er af en anden kvalitet end forskellen mellem disse to og statens 'overhøjhedsfunktioner'. De »almene ydre betingelser« er nødvendigvis *altid* statslige institutioner eller retsinstitutter, ikke produkter og tjenester, som i sig også ville kunne fremstilles af kapitalen som varer. Läßple undlader at udarbejde fællestrækkene ved de to første »almene betingelser«; undlader det endda i funktionel forstand: de er begge elementer i samfundets økonomiske reproduktionsproces, og går således enten *direkte* ind i produktionen som produktionsmidler eller *formidlet* over arbejdskraftens brugsværdi, hvorfor de er »nødvendige« produkter eller tjenester.⁴ - For det andet undlader Läßple at bestemme de almene produktionsbetingelsers fælles *almene* karakter og arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser *som sådan*. Hvis der findes en fælles almen karakter for begge - hvilket Läßple næppe vil bestride ud fra sin bestemmelse af de almene *produktionsbetingelsers* almene karakter - er det ikke til at indse, hvorfor de almene produktionsbetingelser og arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser ikke kan sammenfattes under *ét* begreb - det være sig de *almene* betingelser for samfundets økonomiske reproduktionsproces eller netop »infrastrukturen«.⁵ - Det drejer sig derfor om at bestemme det »almene« i forbindelse med disse almene betingelser i et begreb, som gælder både for de almene produktionsbetingelser og for arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser.

3. Se DL s. 85 samt Projekt Klassenanalyse: Zur Kritik der 'Sozialstaatsillusion', i: Sozialistische Politik, 14/15; her er PKA talsmænd for den første af de tre anførte positioner. Øjensynligt påvirket af Läßples kritik går de derimod over til en blandingsform mellem position to og tre i deres Materialien zur Klassenstruktur in der BRD, I. Teil, Berlin 1973, s. 112f.
4. Med denne formulering udelukkes ikke-reproduktive varer og tjenester, der hverken indgår i arbejderklassens nødvendige konsumtion eller er produktionsmidler (afdeling III), fordi de ikke er betingelser eller forudsætninger for produktion og reproduktion.
5. Med hensyn til den manglende skelnen mellem disse to taler Läßple om (s. 70) »den farlige ideologiske funktion i dette tilsyneladende klasseneutrale begreb 'infrastruktur'.« Men »infrastrukturens« tilsyneladende klasseneutralitet kan dog ikke (for så vidt som den stammer fra andet end statens tilsyneladende klasseneutralitet i det hele taget) ophæves begrebsligt af en funktionel skelnen mellem arbejdskraftens reproduktionsbetingelser og produktionsbetingelserne. At begribe arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser som alene arbejderne og ikke også kapitalens reproduktionsbetingelser ville faktisk være ideologi.

2. Til en begrebsbestemmelse af den almene karakter af de almene betingelser for den økonomiske reproduktion: funktions- eller formbestemmelse?

Tese: Kriteriet for 'det almene' i de almene produktionsbetingelser samt i arbejdskraftens almene reproduktionsbetingelser skal ikke søges i deres »funktion i den samfundsmæssige produktionsproces«⁶, men i det særlige ved deres form. En formbestemmelse af 'det almene' kan dog ikke foretages ved at ophæve statslig eller privat ejendom til kriterium. Alternativet er dog ikke en funktional bestemmelse, men en formbestemmelse, der baseres på brugsværdiens konsumtionsmåde. De almene betingelser adskiller sig fra de særlige ved at de »konsumeres i fælleskab af mange«⁷.

Läpple afviser i første omgang en »formbestemmelse« af de almene produktionsbetingelser med følgende *negative definition*: »Bestemmelsen af de almene produktionsbetingelser .. har intet at gøre med spørgsmålet om, hvem der fremstiller dem, resp. hvem der finansierer deres fremstilling eller hvem der driver dem.«⁸ (Når fremstillingen eller driften af varer eller tjenester, der i og for sig kunne foregå privatkapitalistisk, foregår i den kapitalistiske stats regi, har vi - her kun helt alment - at gøre med et udtryk for modsigelsen mellem den kapitalistiske produktions private og samfundsmæssige karakter. Med et begreb om de almene produktionsbetingelser, der på forhånd identificerer 'alment' med 'statsligt fremstillet', begrænser man sig til kun at forstå *resultatet*, men ikke den måde, hvorpå denne modsigelse gør sig gældende, ligesom man også undgår spørgsmålet om brugsværdien her bliver et formbestemmende moment og i givet fald hvordan). Det er således nødvendigt først at udvikle et *begreb* om de almene betingelser for den økonomiske reproduktionsproces, *som ikke er specifikt for kapitalismen*, og som baseres på *det særlige i brugen* af disse varer eller tjenester. Det særlige i brugen kan enten ligge i deres funktion (hvem og hvortil, dvs. hvilke produktions- eller konsumtionsprocesser de indgår i) eller i brugens form, »konsumtionsmåden«.

Det *positive* kriterium, som Läpple angiver, baseres - og som vi skal vise med urette - på funktionen: »Bestemmelsen, at være almene produktionsbetingelser, følger ene og alene af deres funktion i den samfundsmæssige

6. DL s. 74. Se også s. 103ff.

7. K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Frankfurt, u.å. s. 431.

8. DL s. 74. - Denne negative definition er det afgørende fremskridt i Läpples analyse. Den gennembryder den borgerlige identitet mellem »kollektive goder« og statsligt tilvejebragte goder, og går i stedet ud fra et begreb, der baseres på *det særlige i forbruget*, hvorefter man undersøger, hvilken specifik økonomisk form disse almene produktionsbetingelser antager i den borgerlige produktionsmåde. På grund af en række uklarheder er Läpple dog, som vi skal vise, ikke i stand til at gennemføre denne fremstilling.

produktionsproces«. ⁹ Et rent funktionelt begreb om den almene karakter ville kun kunne bygge på, at der findes klasser af varer og tjenester, som konsumeres »alment« dvs. af *alle* kapitaler. Läßple udvikler faktisk ikke et sådant begreb. Men orienteringen mod et funktionelt begrebs *omfang* spiller alligevel en vigtig rolle i hans fremstilling. - Det funktionelle begreb om »infrastruktur« sammenfatter alle de varer og tjenester, der tilfredsstiller kriteriet om, at en brugsværdiklasse (ikke den *samme* brugsværdi) konsumeres af alle, under ét begreb. Men det ville end ikke harmonere med positivistiske anvendelighedskriterier. Et sådant begreb ville nemlig ikke alene omfatte den samlede energiproduktion, transport- og kommunikationsvæsenet, vandforsyningen, forskningssektoren, uddannelses- og sundhedsvæsenet, boligsektoren, kreditvæsenet, men også store dele af næringsmiddel- og forbrugsvarerproduktionen. Da dette åbenlyst ikke er meningen, når man taler om »infrastruktur«, må man indføre flere hjælpeskriterier, der især udelukker forbrugsvarer: lang levetid, stort nødvendigt og udeleligt kapitalminimum osv. Hvis vi begrænser det funktionelt bestemte begrebs omfang ved kun at betragte almene *produktions* betingelser, bliver resultatet et begrebsomfang der er præcis det samme som Läßples: elektroenergiproduktion, transport- og kommunikationsvæsen samt vandforsyning.

Et marxistisk begreb om »det almene« i den økonomiske reproduktions almene betingelser må knyttes til den særlige forbrugsform for de således bestemte varer og tjenester. Kriteriet for »det almene« ved disse almene betingelser er virksomheders eller individers **kollektive konsumering** af dem. Produktionens og reproduktionens almene betingelser tilfredsstiller »individets *samfundsmæssigt* satte behov, dvs. de behov, som man ikke konsumerer som enkeltindivid i samfundet, men i *fællesskab med andre* ... - hvis *konsumtionsmåde ifølge sagens natur* er samfundsmæssig ...« ¹⁰ Den almene produktionsbetingelse »forbruges af forskellige kapitaler (resp. virksomheder, M.F.) *på samme tid* som en *fælles betingelse* for deres produktion og cirkulation.« ¹¹

9. DL s. 74. Han fortsætter: »Dvs. at de almene produktionsbetingelser bliver almene ved, at de ikke er indeholdt i en særlig produktionsproces, men netop fungerer 'som forbindelsesled mellem en masse særlige kapitalers produktionsprocesser' (Grundrisse, s. 613)« Marx' formulering er dog slet ikke »ene og alene« en funktionsbestemmelse. Kun udtrykket »forbindelsesled« er baseret på en funktion (kort forinden taler Marx alment om »fælles betingelse«), og endda i forbindelse med ganske *bestemte* almene arbejdsmidler, nemlig en del af »transport- og kommunikationsmidlerne«.

10. Grundrisse, s. 431, de to sidste fremhævelser ved MF.

11. *ibid.* s. 613, fremh. MF.

3. Lämples rekonstruktion af omfanget af det funktionelle begreb om de almene reproduktionsbetingelser ved hjælp af heteronome formbestemmelser.

Tese: Som erstatning for en funktionel bestemmelse af de almene materielle produktionsbetingelsers begreb udvikler Lämple tre (eller mere nøjagtigt fem) forskellige form bestemmelser af de almene produktionsbetingelsers »almene« karakter. Tilsammen muliggør disse en rekonstruktion af det begrebsomfang, som et funktionelt begreb ville omfatte. En af de tre formbestemmelser er faktisk Marx' bestemmelse af de almene produktionsbetingelser.

3.1. Forveksling af de middelbare og de almene arbejdsmidler

Tese: Med den første af de tre bestemmelser af de almene arbejdsmidler identificerer Lämple forskellen mellem umiddelbare arbejdsmidler og arbejdsmidler, som kun indgår indirekte i produktionsprocessen, som forskellen mellem særlige og almene arbejdsmidler.

Lämple begynder sin egentlige undersøgelse af de almene materielle produktionsbetingelser (s. 76 ff.) med et referat af Marx' skelnen mellem de arbejdsmidler, som *umiddelbart* indvirker på arbejdsstanden, og arbejdsmidler »i videre forstand« som »ikke direkte indgår i den (produktionsprocessen, MF)«¹². Sidstnævnte er »kun teknologiske betingelser for processens gennemførelse«¹³ f.eks. »arbejdsbygninger, kanaler, veje« eller »jernbaner, bygninger, landbrugsforbedringer, afvanding«¹⁴ samt det, der fungerer som »alment arbejdsmiddel af denne type«, jorden. I sin alt for hurtige generalisering overser Lämple, at når Marx her taler om »almene arbejdsmidler« er det i betydningen *middelbare* arbejdsmidler, eller endnu snævrere: i betydningen middelbare, ikke »gennem arbejde formidlede arbejdsmidler«. Det modsatte af »almen« er her ikke »særlige« men derimod »umiddelbar«. Marx' dobbelte sprogbrug er øjensynlig kilden til Lämples forkerte identifikation af de to begrebspar. De kun middelbare, der »ikke indgår direkte«, forveksler Lämple med »ikke indeholdt i den særlige produktionsproces« - som altså forbruges af forskellige virksomheder »på samme tid som en fælles betingelse for deres produktion« (se DL. s. 94f.).

Man kan ikke udlede noget bestemmelsesmoment for det almene arbejdsmiddel i egentlig forstand ud fra en betragtning af det middelbare arbejdsmiddel.

12. Se DL s. 78; se også Marx: Das Kapital, MEW 23, s. 195/da. 1:2, s. 306.

13. Grundrisse, s. 582.

14. Das Kapital, MEW 23, s. 195/da. 1:2, s. 306.

3.2. »Sammenfald af produktion og konsumtion«

Tese: Det andet bestemmelsesmoment for de almene produktionsbetingelsers almene karakter - »sammenfald af produktion og konsumtion« - bygger på en generalisering af bestemmelsen af tjenester; dette moment ser bort fra forskellen mellem tjenesternes og arbejdsmidlernes konsumtionsmåde, og den forkerte generalisering fordrejes til et bestemmelsesmoment, der er specifikt for de almene produktionsbetingelser. Herved bliver det muligt for Läßple at rekonstruere det funktionelle begrebs fulde omfang og tilsyneladende at kunne subsumere såvel almene arbejdsmidler som hele transportindustrien og elektronenergiproduktionen under et enkelt kriterium.

Når Läßple formulerer det 'rumlige og tidsmæssige sammenfald i produktion og konsumtion' af de almene produktionsbetingelsers '*nytteeffekt*' som et kriterium for en »almen bestemmelse« er han fuldt og helt i overensstemmelse med de borgerlige infrastrukturteoretikere.¹⁵ Jochimsen/Gustafsson angiver f.eks. som kriterium for infrastrukturelle ydelser, at »produktion og forbrug af disse ydelser falder rumligt og tidsmæssigt sammen«.¹⁶ Som altid henholder Läßple sig også her til Marx, nemlig Marx' bestemmelse af transporttjenesternes konsumtionsform¹⁷, dog i en temmelig »fri« interpretation. Marx taler ganske vist om kommunikations- og transportmidler (eller en del deraf) som almene betingelser for den samfundsmæssige produktionsproces¹⁸, men under ingen omstændigheder om, at transporttjenesternes egenart, eller *tjenesternes* egenart overhovedet, netop skulle være sammenfaldet af produktion og konsumtion, heller ikke om dette som en egenart ved de almene produktionsbetingelser og slet ikke ved de almene *materielle* produktionsbetingelser, som Läßple begrænser sin undersøgelse til.¹⁹

15. Se DL s. 99. Läßple foretager dog en indskrænkning i forbindelse med elektroenergiproduktionen: »Heri skulle en rumlig adskillelse, som i tilfældet med produktion af elektricitet, og en ubetydelig tidsmæssig adskillelse af nytteeffektens produktion og konsumtion være inkluderet.«

16. R. Jochimsen/K. Gustafssons artikel »Infrastruktur« i: Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung, Hannover 1970, s. 1322.

17. Das Kapital, MEW 24, s. 60f./da. 2:1, s. 71.

18. Das Kapital, MEW 23, s. 404f./da. 1:3, s. 561 f. og Grundrisse s. 612 f.

19. Den omstændighed, at Marx behandler *tjenester* i sammenhæng med forskellen på produktivt og uproduktivt arbejde (se Marx: Resultater af den umiddelbare produktionsproces, Aarhus 1974, s. 117 og Theorien über den Mehrwert, MEW 26.1, s. 377f.) har udløst en vis begrebsforvirring. Det specifikke ved tjenesten er, at den må konsumeres og/eller sælges som en aktivitet. Bestemmelserne sælges om aktivitet og konsumeres som aktivitet dækker dog ikke det samme. Et arbejde, der genstandsgøres i et selvstændigt produkt, og som dermed ikke er en tjeneste efter konsumtionsmåden (se Resultater ... s. 120 og MEW 26.1 s. 381) kan sælges som en tjeneste (f.eks. en kogekones arbejde). Bestemmelsen af tjenesten kan ikke subsumeres under bestemmelsen af det uproduktive arbejde, afgrænset fra det produktive. Produktivt og uproduktivt arbejde kan begge sælges som tjenester. - Ved at begrænse sin undersøgelse til de almene *materielle* produktionsbetingelser (DL s. 73 og 74) overser Läßple, at tjenesterne

Vi finder den samme fejl hos både Läpple og Jochimsen/Gustafsson. På den ene side abstraherer de fra tjenesters og arbejdsmidlers forskellige konsumtionsmåder og på den anden side udnævner de den herved fremkomne »bestemmelse« til de almene produktionsbetingelsers særlige egenart.²⁰ Med hensyn til tjenerne er den *enes* produktion samtidig den *andens* konsumtionsgenstand. Konsumtionen af arbejdsmidlerne er *samtidig* den enes produktion, og denne falder rumligt og tidsmæssigt sammen med *driften* af dem. Tjenesternes »nytteeffekt« er identisk med deres brugsværdi, men denne er ikke genstandsgjort i et selvstændigt produkt. - Eftersom arbejdsmidlerne ikke bruges op under deres produktive konsumtion, selv om de hver gang indgår som helhed i produktionen, kan man også tale om arbejdsmidlernes »nytteeffekt« med hensyn til den »ydelse«, som de afgiver hver gang. Denne er forskellig fra deres brugsværdi, og den genstandsgøres i andre, nye produkter.

For tjenesternes vedkommende falder produktion og konsumtion *sammen*, for arbejdsmidlerne *går de op i ét*. Sammenblandingen af disse fører til et virkeligt »alment« kriterium, bare ikke til et kriterium for det almene ved de almene produktionsbetingelser.²¹ Det er indlysende, at hverken Jochimsen/Gustafsson eller Läpple kan have *ment* et kriterium, der ophøjer omkring 2/3 af den samlede produktion til almene produktionsbetingelser. De må således med »produktion af ydelser« resp. produktion have tænkt på noget andet end man sædvanligvis mener.

I Jochimsen/Gustafssons tilfælde er sammenblandingen let at opløse. Lad os eksempelvis se på en vej: den bliver produceret, før den kan konsumeres. Hvordan kan man nu sige, at »produktion og konsumtion af ydelsen« falder sammen? De må åbenbart mene, at staten eksempelvis overlader »konsumtionen af ydelserne« til tilfældige konsumenter. Denne *overdragelse* er statens »produktion af ydelser«. Det, som rumligt og tidsmæssigt falder sammen med »konsumtionen af ydelsen«, er altså ikke produktionen, men *driften* af det almene arbejdsmiddel. Denne »produktion af ydelser«, som foregår i en overdragelsesproces, ville Jochimsen/Gustafsson muligvis kalde »en tjeneste«. Men det er faktisk en proces, som hverken producerer ydelser eller udgør en aktivitet, der kan konsumeres som sådan (en tjeneste); det er derimod en proces, der udelukkende tildeler en dispositionsret. Når man ikke betragter det juridisk, men økonomisk, er der således tale om et *udlån*.

ikke omfatter forskellen mellem materielle og immaterielle (re)produktionsgoder, da de ikke selv *er* hverken materielle eller immaterielle - selv om de forårsager materielle forandringer (f.eks. transporttjenesterne) eller immaterielle forandringer (læreraktiviteten f.eks.) - i og med at de ikke producerer *brugsting*. Läpple inddrager ikke, at tjenester kan være almene produktionsbetingelser.

20. Med hensyn til elektroenergiproduktion begår Läpple flere fejl, men mere herom senere.

21. Tjenester og arbejdsmidler (samt langvarige konsumvarer) er de eneste brugsværdier, som kan konsumeres af forskellige virksomheder eller individer på samme tid. For det første muliggøres den passive konsumtion af en aktivitet et fælles, simultant konsum. For det andet er denne konsumtionsmåde kun mulig i forbindelse med goder, som *ikke skal bruges op på én gang*, men må *drives* for at kunne blive forbrugt.

Hos Läpple er sagen mere indviklet. Han taler om sammenfald i produktion og konsumtion i tre forskellige betydninger - og om »nytteeffekt« i tre forskellige betydninger - n  r han skriver: »Vig  r... ud fra en almen bestemmelse, ifølge hvilken ... den nytteeffekt, der følger af deres produktive konsumtion, kun kan konsumeres ... samtidig med denne produktive konsumtion i den samfundsmæssige produktionsproces.«²² Han anvender denne »bestemmelse« såvel på transporttjenester, elektroenergiproduktion som på middelbare arbejdsmidler.

1. Tjenesterne har vi allerede behandlet. Sammenfald af produktion og konsumtion er ganske vist bestemmelsesmoment for selve tjenesten, men kan ikke anvendes til afgøre, om en bestemt tjeneste er almen produktionsbetingelse eller ej. Tjenestens »nytteeffekt« er selve aktivitetens brugsværdi.

2. Hvad kan sammenfald af produktion og konsumtion betyde i forbindelse med et middelbart, alment arbejdsmiddel som f.eks. en vej? En vejs »nytteeffekt« er dette arbejdsmiddels givne »afgivelse af ydelse«, som »fremkommer« i den produktive konsumtion af arbejdsmidlet (iflg. DL s. 99). Denne »fremkomst« af nytteeffekten i konsumtionen af vejen falder således netop tidsmæssigt og rumligt sammen med konsumtionen. Man kan derfor kun tale om sammenfald af produktion og konsumtion i den ene betydning, at den enes konsumtion ikke alene falder tidsmæssigt og rumligt sammen, men endda er *identisk* med den enes produktion. Brugerens konsumtion af vejen er brugerens produktion af sin egen lokalitetsforandring. Denne identitet mellem konsumtion og produktion i den produktive konsumtion er egenarten i *alle* arbejdsmidlers og langvarige konsumvarers konsumtionsmåde - aldrig et kriterium for en almen produktionsbetingelse.

3. Med hensyn til *elektroenergiproduktionen* må Läpple foretage endnu vanskeligere forvriddinger for at kunne give den status af almen produktionsbetingelse. Hvis man anvender kriteriet kollektiv konsumtion, er det indlysende, at elektroenergi er en forbrugsvare, der ikke kan konsumeres kollektivt, og at produktionsanlæggene netop er disse virksomheders særlige arbejdsmidler, uanset om de udgør et »komplekst system« (DL s. 98) eller ej. Kun energitransportanl  ggene er almene arbejdsmidler, for så vidt de benyttes i fællesskab af de forskellige energiproduktionsvirksomheder. Hvorledes kan man tale om et sammenfald af produktion og konsumtion i produktionen af elektroenergi, når produktionen helt tydeligt genstandsgøres i et selvstændigt materielt produkt? Läpple t  ver ikke med at forlade de økonomiske formbestemmers område, ja endda økonomien overhovedet. I stedet fremdrager han *tekniske* omstændigheder, der g  r en snæver tidsmæssig forbindelse nødvendig, »da den ikke kan oplagres i et omfang, der er af økonomisk relevans.« (DL s. 98, se også s. 138). »Dog er den politiske økonomi ikke teknologi.«²³ Läpple fortsætter,; »Den nytteeffekt, som driften af sådanne komplekse systemer af almene produktionsbetingelser (elektroenergi-

22. DL s. 99; L  pples »bestemmelse« er en ren tautologi! (se også note 50).

23. Grundrisse s. 7/da. (Kurasje/Modtryk) s. 8.

produktionsanlæg, MF) giver, kan altså på samme måde (!) som Marx har påpeget for transportindustriens vedkommende, 'kun forbruges under produktionsprocessen; den eksisterer ikke som en ting, der er forskellig fra denne proces ...'²⁴ Den angivne tekniske betingelse med den manglende oplagringsmulighed gør ikke elektroenergien til en aktivitet, der selv bliver konsumeret. Den er »en fra denne proces« - produktionen - »forskellig brugsting«. Der kan aldrig være tale om et »på samme måde som Marx har påpeget«. Produktion og konsumtion falder ikke sammen her. - Hvad er ifølge Läßple den »nytteeffekt«, som er et resultat af den produktive konsumtion af dette »komplekse system« af produktionsanlæg (»dæmnings-, rørlednings- og turbineanlæg, generatorer, højspændingsledninger, transformatorstationer etc.« DL s. 98)? Selve den elektriske energi! Läßple taler om »'nytteeffekten' af dette komplekse system af almene produktionsbetingelser, nemlig den elektriske energi.« (s. 98). Ifølge dette er nytteeffekten af et raffinaderi f.eks. let fyringsolie, nytteeffekten af en mine er jernmalmen osv. Eller kort sagt: *det produktive arbejdes resultat bliver hos Läßple til arbejdsmidlets nytteeffekt!* For at kunne betragte den centraliserede elektroenergiproduktion som en almen produktionsbetingelse ser Läßple bort fra arbejdets rolle i produktionen.

Den egentlige funktion som disse yderst fejlagtige hjælpekonstruktioner »manglende oplagringsmulighed« og produktet som arbejdsmidlets »nytteeffekt« har, bliver særlig tydelig i Läßples modstilling af dampmaskinebaseret energiproduktion og den centraliserede elektroenergiproduktion.²⁵ Her fremtræder det vulgære funktionelle begreb som en implicit forudsætning - det begreb, som Läßple undgår så omhyggeligt.

3.3 Det Marxske begreb om de almene produktionsbetingelser

Ene og alene den tredje bestemmelse af de almene produktionsbetingelsers almene karakter er den marxske, nemlig at almene arbejdsmidler »forbruges af forskellige kapitaler på samme tid som en fælles betingelse for deres produktion og cirkulation«. Videre at de »ikke er indeholdt i den særlige produktionsproces, men (fremstår) som 'fælles betingelse' for en masse sådanne produktionsprocesser«²⁶

24. DL. s. 98; se også *Das Kapital*, MEW 24, s. 60f./da. 2:1, s. 71f.

25 »Den til produktionen nødvendige energi blev i begyndelsen frembragt af hver enkelt kapitalist i den mængde, der var nødvendig for ham i den foreliggende produktionsproces. Dette skete ved hjælp af den specifikke produktionsbetingelse dampmaskinen...« DL s. 136 samt s. 138: »Med den samfundsmæssige centralisering af denelektriske energiproduktion får de dertil nødvendige produktionsmidler ... altså karakter af et system af almene produktionsbetingelser.«

26. Grundrisse s. 613. For at få en almen formulering har vi erstattet Marx' »forbindelsesled« med »fælles betingelse«: se note 9. Se også DL s. 96.

Denne bestemmelse gælder også for tjenester og på samme måde for de arbejdsmidler, hvis kollektive konsumtion er procesidentisk med den kollektive konsumtion af tjenester. (Jernbaneeksemplet vender vi senere tilbage til). Vi skal bemærke, at naturen er den 'almene' produktionsbetingelse 'slet og ret', endda også, når den udelukkende optager produktionens ekskrementer (floder osv.).

I forhold til den tidligere anførte bestemmelse, hvorefter produktionens og reproduktionens almene betingelser tilfredsstiller »individets samfundsmæssigt satte behov, dvs. de behov, som man ikke konsumerer som enkeltindivid i samfundet, men i fællesskab med andre«²⁷, indeholder den sidste bestemmelse en **kapitalismespecifik indsnævring**, fordi en særlig kapital selv kan subsumere en masse ensartede eller forskellige særlige produktionsprocesser under sig gennem koncentration og centralisering. Der er dermed en tendens til at forvandle almene produktionsbetingelser til særlige. - Vi skal dog her forebygge en mulig misforståelse: når Marx taler om en konsumtion *i fællesskab* af de almene produktionsbetingelser, mener han under ingen omstændigheder, at de almene produktionsbetingelser bliver produceret eller konsumeret konkret og umiddelbart samfundsmæssigt.²⁸ Kollektiv konsumtion betyder således ikke her samfundsmæssig konsumtion i modsætning til privat konsumtion. De enkelte konsumerer langt snarere privat det samme arbejdsmiddel eller den samme tjeneste på samme tid. Kollektiv konsumtion er her udelukkende ensbetydende med, at der sikres *formelt* lige adgangsmuligheder for vilkårlige, anonyme benyttere eller betalere. Dette er under kapitalistiske forhold også en nødvendig bestemmelse af de almene betingelser. Der kræves overhovedet ikke *materielt* lige adgangsbetingelser. - Kapitalens »motive« til at frembringe og drive produktionsbetingelser som almene eller til at lade dem drive af staten, følger i første omgang af dens trang til *økonomisering*. Dette er fællesskabets formål, fællesskabet er ikke selv indhold, men middel, og derfor er der heller intet *umiddelbart fællesskab*.

II Cirkulationsmådens form for kapitalistisk drevne almene produktionsbetingelsers værdi

4. Modsigelserne i formen for kapitalistisk drift af almene arbejdsmidler og disse modsigelsers bevægelsesform.

De almene arbejdsmidler antager form af fixkapital, hvis driften af dem bliver til en selvstændig kapitalinvesteringssfære, men en særlig kapitalform og også en særlig fixkapitalform.

27. Grundrisse s. 431.

28. Se også DL s. 106.

1. Som kapital er de efter deres brugsværdi ikke brugsværdi for ejeren, men for andre. De almene arbejdsmidler er ikke varer, men kapital - men som kapital er de også varer.

2. De er ikke fixkapital, der som brugsværdi er fastholdt i produktionensom f.eks. maskineriet - og blot overfører sin værdi successivt til produktet, men derimod fixkapital, der fremtræder i cirkulationen som brugsværdi.

3. De sælges ikke som varekapital, men som færdig fixkapital. De er cirkulerede fixkapital som en helhed, og som sådan er de ikke kun kapital for deres ejere, men også for de andre, der konsumerer dem kollektivt som kapital.

1. Som en selvstændig investeringsfære, en »selvstændig kapitalform«²⁹, må det almene arbejdsmiddel være kapital, ikke blot i betydningen varekapital (V'), en merværdibesvangret vare, der er bestemt til at realisere sin værdi, men også fungerende kapital, udlagt værdi, der er bestemt til ikke blot at opretholde sig, men til at forøge sig. *Det almene arbejdsmiddel må i sig selv være kapital, ikke varekapital.* Som enhver kapital, må det også være kapital »for sig«, kapital for sin ejer, og ikke som varen, brugsværdi for andre. I modsætning til maskineriet er det almene arbejdsmiddel dog ikke brugsværdi for sin ejer, men for andre. Det er ikke sin ejers produktionsmiddel, men derimod produktionsforudsætning for andre kapitalister. For at fungere som kapital, realisere sig som kapital, skal de almene arbejdsmidler således sælges og skifte hænder.

For at være kapital, må det almene arbejdsmiddel være vare. Men hvis det er vare eller varekapital, som det kommer ud af produktionsprocessen, og hvis det sælges til sin værdi, så kan det ikke være fungerende kapital, bestemt til ikke blot at opretholde, men også forøge sin værdi. *Hvis det blot er vare, kan det ikke være kapital.*³⁰ Dette er således modsigelsen i det almene arbejdsmiddels kapitalkarakter - indtil nu endda kun betragtet helt alment og uden hensyntagen til denne kapitalens særlige karakter som *fixkapital*:

For at driften af det almene arbejdsmiddel kan være en selvstændig kapitalinvesteringssfære, må det være kapital, ikke vare. For at være kapital, må det være vare - og hvis det er vare, kan det ikke være kapital. Det almene arbejdsmiddel skal således være kapital og vare samtidig, selv om det som kapital simpelthen ikke kan være vare.

2. Vi skal nu gå over til de modsigelser, der stammer fra de almene arbejdsmidlers særlige karakter som fixkapital: Ligesom maskineriet sælges de almene arbejdsmidler af deres producenter som varekapital, og de erhverves af køberne som fixkapital. Maskinerne sælges kun *én gang*, hvorefter de, indkorporeret i produktionsprocessen til deres fysiske undergang, kun overfører deres værdi

29. Grundrisse s. 578.

30. For at kunne fungere som kapital, vil de almene arbejdsmidler således skulle sælges over deres værdi (eller købes under deres værdi af driftskapitalisten).

successivt og portionsvis til produktet - kun deres værdi cirkulerer, båret af andre brugsværdier, og den kan kun vende tilbage »skjult«³¹ i varens totalværdi. I forhold hertil skal de almene arbejdsmidler sælges af den kapitalist, som driver dem. De er ikke arbejdsmidler for ham, men for andre. Og disse andre erhverver dem på deres side for at konsumere dem som fixkapital, altså produktivt. Som fixkapital overfører de almene arbejdsmidler ikke kun portionsvis og successivt deres værdi; de sælges og købes derimod i deres brugsværdiskikkelse, netop ikke portionsvis og successivt, (men som enhver anden vare)³², *som en helhed og på én gang*, men stik modsat alle andre varer *til mange samtidig og igen og igen*, indtil deres fysiske eller »moralske« bortgang. Deres værdi returnerer portionsvis, netop fordi de sælges til mange på samme tid, og den returnerer succesivt, fordi de kan sælges igen og igen. Her har analogiseringen til maskineriet en materiel basis. Den successive tilbagevenden skyldes deres fælles egenskab af arbejdsmiddel. Maskineriet overfører sin værdi til produktet, hvorimod det almene arbejdsmiddel selv bærer værdien.³³ Kun i denne særlige fixkapitalform træder en af arbejdsmidlets almene egenskaber åbent frem: det »som er skjult i varen, værdiens successive tilbagevenden, træder frem.«³⁴

Som fungerende kapital kan de ikke kun være vare, men som vare kan de sælges som helhed og på én gang, dog til mange på samme tid og igen og igen; at være fixkapital, der cirkulerer in natura og som helhed - det er formler, som ved første øjekast ser ud til at være uforenelige med varens og kapitalens natur.

3. Indtil nu har vi fastholdt, at hvis de almene arbejdsmidler drives kapitalistisk, er de fixkapital for deres ejere, men brugsværdi for andre som arbejdsmidler, og at køberne på deres side erhverver dem som fixkapital, hvilket er helt det samme som for maskinernes vedkommende. Betragtet fra denne side, synes det at forholde sig således, at ejerens og driftskapitalistens fixkapital 'forvandles' til varekapital ved salget, for derefter igen at fungere som fixkapital i køberens hænder.

Kapitalen blev ikke solgt *som fixkapital*. Men på den anden side er - ud fra det tidligere anførte - varekapitalens gennemgangsform umulig, i første omgang alene fordi den, hvis det skal gå retfærdigt til, kun tillader en opretholdelse, ikke en forøgelse af den indskudte værdi. Nærmere betragtet er varekapitalen dog som følge af selve formens kvalitet et umuligt gennemgangsstadium i det almene arbejdsmidlets kredsløb som kapital: Det almene arbejdsmiddel sælges ikke, men *forbliver i den*

31. Grundrisse s. 613.

32. Ved salg mod betalingsmidler (betalingsløfte) bliver en vare også solgt på én gang og konsumeret herefter; kun *modværdien* kan skifte hænder successivt, som f.eks. ved afbetaling.

33. Se herom Grundrisse s. 611.

34. Grundrisse s. 613. Dette skyldes dog ikke arbejdsmidlets almene karakter, men kapitalformen (se note 46).

kapitalists eje, som driver det. Alligevel skifter det hænder, sælges og konsumeres produktivt af andre kapitalister. *Som kapital skifter de almene arbejdsmidler hændes uden at skifte ejer. De er også kapital for andre, selv om de er den enes ejendom.* Og: kun som kapital for de andre, er de kapital for ejeren. De sælges ikke som »blot vare«³⁵, men *som kapital*. »**Kapital som kapital bliver til vare.**«³⁶

»Vare som kapital ... er ikke blot kapital for den, som a fhænder den, men den overdrages på forhånd til en tredje som kapital...« den er »ikke kun ... kapital for ham selv, men også for andre.«³⁷ Det er kapital, der fungerer som den enes kapital samtidig med, at den fungerer som samfundsmæssig kapital - tilsyneladende en modsigelse, som er uløselig på privatejendommens grundlag.

Betragtet som fixkapital bliver de almene arbejdsmidler ikke solgt af producenten som varekapital, og erhvervet af de andre som fixkapital, hvilket er tilfældet med maskineriet, men »solgt i selve fixkapitalformen.«³⁸ De cirkulerer ikke portionsvis, men *som helhed* i deres brugsværdiskikkelse.³⁹

Men alle disse modsigelser er imidlertid allerede »løst« - deres bevægelsesform er allerede udviklet: **Kapital, der som kapital er vare, og også kapital for andre - det er den rentebærende kapitalens form. Det kapitalistisk drevne arbejdsmiddel sælges som kapital, dvs. udlånes.** Det forbliver i driftskapitalistens eje, selv om det skifter hænder eller besidder og selv om det har mange besiddere på samme tid.

Det almene arbejdsmiddel er dog ikke pengekapital, men vare, og som vare er det fixkapital. Det sælges som fixkapital, dvs. det udlejes. Det er **lejebærende kapital**. Dens kredsløbsform er ikke $A^P - (P - V - \frac{P'}{B}) - \frac{P'}{A}$ (den rentebærende kapital i pengeform)⁴⁰ men:⁴¹

$$A^V_1 \left(\frac{V_1}{B} \dots P \dots V_2 - \frac{P'}{B} \right) - \left\{ \frac{A}{A} \frac{V_1}{P} \right.$$

»Visse varer kan ifølge deres brugsværdis natur altid kun udlånes som fast kapital, f.eks. huse, skibe, maskiner osv.«⁴² Disse bliver »også tilbagebetalt på den måde, hvorpå fast kapital vender tilbage. Udlåneren får periodisk renter og en del af den forbrugte værdi af den faste kapital selv, en ækvivalent for det periodiske slid. Og

35. Grundrisse s. 613.

36. Das Kapital, MEW 25, s. 351/da. 3:2, s. 443.

37. ibid. s. 355/da. 3:2, s. 448-449.

38. Grundrisse s. 613.

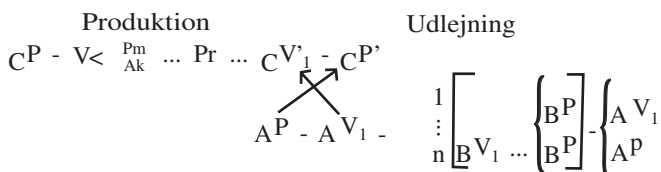
39. Fixkapitalen cirkulerer altid i sin amortiseringsstørrelse (den slidte del); se Das Kapital, MEW 24, s. 198f./da. 2:1, s. 251f.

40. P-V-P' står her for kapitalens almene formel, mens indikatorerne A og B betegner forskellige kapitalister - ikke ejere og heller ikke forskellige kapitaler. Se også Das Kapital, MEW 25, s. 352 f./da. 3:2, s. 444f.

41. Vi fremstiller her kun udlejning til produktive konsumenter eller kapitaler. Ved boligudlejning udlejes fixkapital ganske vist som sådan, men den anvendes ikke af lejerne som kapital. Boligleje indeholder altid i det skjulte også jordrente.

42. Das Kapital, MEW 25, s. 356/da. 3:2, s. 449.

ved slutningen af tidsrummet vender den ikke forbrugte del af den udlånte faste kapital tilbage in natura.«⁴³ Tilbagestrømningen foregår således i en dobbelt form. Rente og 'afskrivning' vender tilbage i pengeform, i form af leje, og den udlånte kapital vender tilbage i sin brugsværdiform, for så vidt den ikke er opbrugt. Her skal man stadig huske, at den fixe kapital udlånes som en helhed, dvs. ikke blot det almene arbejdsmiddels 'nytteeffekt'. Det eneste særlige ved tilbagestrømningen, som ene og alene skyldes det almene arbejdsmiddels karakter, er, at tilbagestrømningen foregår i *dobbelt forstand* portionsvis: ikke kun fordi den vender successivt tilbage, men også fordi denne fixkapital udlånes til mange konsumenter på samme tid. Den er ikke kun kapital for en enkelt anden, men for en mængde andre. Således løses gåden om, hvorledes en vare kan sælges i sin helhed og på en gang, men til mange på samme tid og igen og igen, i varens form som fix lånekapital eller *lejebærende kapital*. Kredsløbsfiguren for en kapitalistisk drevet *vej* ser dermed således ud:⁴⁴

Den givne lejestørrelse bestemmes i overensstemmelse med tilbagestrømningsformen: lejerne betaler tilsammen erstatningen for forbrugt fixkapital og renten. Hver enkelt betaler sin andel af dette beløb. Beløbet er alt andet lige mindre, jo flere lejere der er.

Hvis producenten selv overtager driften, antager hans produkt V^1 umiddelbart den fixe lejekapitals form, $A V_1$. Den lejebærende kapital form er i begge tilfælde den eneste mulige form, hvori kapitalistisk drift af det middelbare almene arbejdsmiddel kan foregå.⁴⁵ Resultatet bliver: den specifikke konsumtionsform, som karakteriserer de almene arbejdsmidler som almene, kræver - hvis de skal drives kapitalistisk - en bestemt økonomisk form, en særlig kapitalform, nemlig som lejebærende kapital. Den særlige forbrugsform bliver et formbestemmende moment.⁴⁶ En samtidig og fælles konsumtion er ikke uforenelig med vareformen. Man kan ikke tale om en »manglende appropriationsmulighed«. Statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelser er ikke et resultat af sidstnævnte.

43. ibid. Min fremh.

44. B_p =profit og A_p =leje er i forhold til den samme kapital.

45. se derimod DL s. 100 f., hvor han forudsætter forskellige kapitalformer.

46. Men samtidig abstraherer denne kapitalform fra disse arbejdsmidlers specifikke karakter, og den er ikke begrænset til udelukkende at omfatte dem. Det eneste, som undergår en kvalitativ modifikation som en følge af denne i dobbelt forstand portionsvise tilbagestrømning, er værdicirkulationsmåden - selv om modifikationen kun fremtræder som en deling af værdisummen i alikvot dele.

5. Lämples fremstilling af cirkulationsmåden for de almene arbejdsmidlers værdi

Tese 1: Lämples forsøg på at løse problemet omkring kredsløbsform og værdicirkulation for kapitalistisk producerede og drevne almene arbejdsmidler ved at betragte det som en produktiv kapital cirkulation, den »blotte vares« værdirealisering - under betingelse af salg til vares værdi - må mislykkes. Lämple bevæger sig på et forkert abstraktionsniveau. Hans grundlæggende fejl er, at han ikke drager konsekvensen af den omstændighed, at de almene arbejdsmidler forbliver i driftskapitalistens eje, at de altså ikke kan sælges som en normal vare, men som vare må udlejes som fixkapital.

Kredsløbet for den kapitalists kapital, der fremstiller og driver en vej som alment arbejdsmiddel, er ifølge Lämple en særlig cirkulationsform for den produktive kapital - en helt igennem umulig form:⁴⁷

$$P - V < \frac{P_m}{A_k} \dots Pr \dots V' \dots Pr_{sam} \dots P'$$

Fremstilling af almene produktionsbetingelser Drift af almene produktionsbetingelser

Tese 2: Det egentlige centrale problem om, i hvilken form de almene arbejdsmidler bliver til en selvstændig kapitalinvesteringssfære, uafhængig af deres producent, behandler Lämple kun kortfattet i handelskapitalens form, som ikke er mulig her.

Lämple anvender her tilsyneladende analogien til kredsløbsformen P-V-P', men den kapitalist, som køber det almene arbejdsmiddel, må dog sælge det igen med profit, da han ikke selv kan konsumere det på grund af dets bestemmelse som alment arbejdsmiddel. Bortset fra, at denne vare slet ikke skal sælges i den enkle form, ville det kun være muligt, hvis kapitalisten kunne tilegne sig noget af producentens merværdi. Handelskapitalisten ville dog ikke kunne sænke producentens cirkulationsomkostninger, eftersom et massekøb og -salg af almene arbejdsmidler til en mængde producenter slet ikke kan forekomme. Ingen producent af almene arbejdsmidler ville kunne acceptere dette.

I stedet for at bestemme de reelle modsigelsers bevægelsesform, som kan føres tilbage til, at privatejendom, kapital, skal konsumeres kollektivt, producerer Lämple en række logiske modsigelser.

47. DL s. 100. Pr_{sam} betyder »samfundsmæssig produktionsproces«, altså produktiv konsumtion af de almene produktionsbetingelser.

5.1 Lämples fremstilling af kredsløbsformen for kapitalistisk producerede og drevne almene arbejdsmidler

Lämple går ikke ud fra, at de kapitalistisk drevne almene arbejdsmidler efter deres bestemmelse selv skal være kapital, og heller ikke, at de ikke skifter ejere selv om de skifter hænder. Ifølge Lämple sælges de som almindelige varer, der dog må kunne helt usædvanlige akrobatnumre. Som følge af denne fundamentale fejl vikler han sig ind i tre logiske modsigelser i sin fremstilling af værdiens cirkulationsmåde og kredsløbsformen for det (middelbare) almene arbejdsmiddel:

1. V skal samtidig være V...konsum, dvs. den vare, der skal realiseres, skal være stoffigt og formelt identisk med den allerede realiserede vare, som er gået ind i konsumet.
2. V skal forvandles til P gennem Pr_{sam} (samfundsmæssig produktionsproces, produktiv konsumtion af det almene arbejdsmiddel) som en real metamorfose. Den blotte formforandring $V'-P'$, den formelle metamorfose skal ikke forårsages af V' og P's fælles værdiegenskab, men af en real metamorfose.
3. I Lämples kredsløbsfigur (se ovenfor) fungerer summen af de fremmede kapitalers produktionsprocesser Pr_{sam} som en gennemgangsform i den produktive kapitalers cirkulation, der producerer det almene arbejdsmiddel. Lämple burde egentlig have set, at begrebet for vares metamorfose (V-P-V) eller kapitalens (P-V-P') forudsætter et fixpunkt, idet det jo er privatejendommens metamorfose for én og samme vareejer. Det egentlige problem - nemlig at denne kapital ikke kun skal være kapital for sin ejer, men også for andre - kan Lämple slet ikke se som en modsigelse.

Han anser dermed det umulige for muligt. *ad 1.* Metamorfosen $V'-P'$ falder faktisk tidsmæssigt og rumligt sammen med den produktive konsumtion af det almene arbejdsmiddel, blot ikke begrebsligt. Det er ganske vist rigtigt, at her »falder dets salg direkte sammen med dets forbrug i den almene samfundsmæssige produktionsproces«,⁴⁸ men bortset fra, at »dette (er) en bestemmelse, som ikke hører hjemme ved betragtningen af den (produktive) kapitalers simple cirkulation«⁴⁹ indebærer den produktive »vares« cirkulation nu engang, at den må forlade sin form som vare, der skal realiseres - den skal altså byttes mod penge eller løfte om penge - før den kan konsumeres af *den anden*, køberen:

(A): $Pr...V_1-P - V_2...konsumtion$

(B): $P-V_1...konsumtion$

(A og B er ejere og sælger og køber henholdsvis).

Varen $V_1...konsumtion$ er i B's hånd ikke et moment i metamorlosen V_1-P hos A, men ækvivalent for pengene. Hvis den vare, som skal realiseres, samtidig kunne befinde sig i den konsumerbare vares form, hvilket Lämple må for-

48. Grundrisse s. 613; DL s. 96.

49. *ibid.*

udsætte for at kunne gøre sin specialform for realisering af en simpel vare til en tankemæssig mulighed, ville pengenes udvikling aldrig have været nødvendig.

ad 2. Metamorfosen V'-P' er en rent formel metamorfose, som ikke formidles af en real metamorfose. Den reale metamorfose bliver først nødvendig, når vare V_1 , skal forvandles til vare V_2 . Summen af *fremmede* kapitalers produktionsprocesser, der konsumerer de almene arbejdsmidler produktivt, er en sådan real metamorfose, men ikke en metamorfose, der kan forvandle vores vejbygningskapitalists varekapital til penge. De andres produktive konsumtion er jo ikke en bestanddel af varerealiseringen i hans kapitalers kredsløb, men modstykke hertil. Läßple går med rette ud fra, at denne reale metamorfose må svare til salgsmåden, og følgelig foregår værdiens tilbagestrømning analogt med den fixe kapitalers værditilbagestrømning. Han benægter derimod, at den *er* fixkapital. Han overser, at forbrugsmåden kun kan virke formbestemmende på *værdistørrelsens* cirkulationsmåde, fordi den påvirker værdiens formkvalitet; den kræver nemlig en særlig form for kapital *som fixkapital*. Følgelig sælges det almene arbejdsmiddel ikke hos Läßple, kun dets *nytteeffekt* sælges: »den nytteeffekt, der følger af deres produktive konsumtion, kan kun konsumeres og *derfor også kun sælges* samtidig med denne produktive konsumtion...«⁵⁰ Denne »nytteeffekts« værdi svarer faktisk til den del af vejens fixkapital, som den pågældende produktive konsument forbruger i gennemsnit. Totalsummen af dette slid erstatter faktisk dens værdi. Hvad kan en produktiv konsument stille op? Den ulykkelige ejer måske en millionedel stykke vej! Läßple glemmer, at en vare - enhver vare - skal sælges på én gang.

Läßples fejltagelse er forårsaget af det allerede anførte skin, nemlig at der ved det almene arbejdsmiddel som fix lånekapital kun sker en tilbagestrømning af *den værdidel*, der erstatter sliddet (når man ser bort fra renten). Han ser ikke, at den uforbrugte rest af fixkapitalen også skifter hænder og vender tilbage i sin brugsværdiform, *in natura*. Läßple ser heller ikke, at fixkapitalen som helhed ikke blot har været indskudt i sin brugsværdiskikkelse, men også udlånt.

5.2 Marx' henvisning til den fixe lånekapitals form og Läßples fejlfortolkning af begrebet 'kapital fixe' i »Grundrisse«.

Som følge af det forkerte metodiske niveau og nok også på grund af fejltagelsen om, at rentebærende kapital altid må være pengekapital, forbigår Läßple systematisk alle Marx' henvisninger til varens form som fix lånekapital i Grundrisse, hvor Marx

50. DL s. 99, fremhævelse MF (se også note 22). Läßples »almene bestemmelse« (se ovenfor afsnit 3.2) kan dermed kun undgå at blive en tautologi, hvis dette »kan derfor også kun sælges« indrages. Værdicirkulationen bliver inddraget her for at bestemme de almene produktionsbetingelser. Dette er i modstrid med en begrebsbestemmelse, der tager udgangspunkt i det særlige ved forbruget.

nævner denne form flere gange i forbindelse med sin analyse af den fixe (produktive) kapital. Herunder kommer Marx ind på de almene arbejdsmidler, hvor han hele tiden fremhæver, at denne fixkapitalform ikke hører hjemme i betragtningen af den produktive kapital simple cirkulation, der er hans fremstillings egentlige genstand.⁵¹

I en »Ekskurs til begrebet 'capital fixe' i Grundrisse« løser Lápplé de vanskeligheder, som Marx' henvisninger skaber for ham, ved kort og godt at beskyldte Marx for en umarxistisk anvendelse af begrebet fixkapital, og endda for at forveksle brugsværdi og værdi. - Som Lápplé for så vidt rigtigt nok fastslår, blander Marx begreberne (konstant) cirkulerende kapital og varekapital V' sammen i Grundrisse. Men dette vedrører ikke begrebet fixkapital, ligesom Marx heller ikke forveksler »forskellen mellem de faste og flydende dele af den produktive kapital« med »forskellen mellem produktiv kapital og de til cirkulationssfæren hørende kapitalformer«,⁵² som f.eks. handels- og lånekapital. Lápplé forveksler selv disse forskelle, thi varekapitalen er den *produktive* kapital's 'produkt', ikke en selvstændiggjort kapitalform. Marx sammenfatter heller ikke på nogen måde de almene produktionsbetingelser under »capital fixe, uanset om de er tilvejebragt af en privatkapital ... eller om fremstillingen ... er overtaget af staten.«⁵³ Marx forfalder ikke til »den grove materialisme«⁵⁴ ved at identificere arbejdsmiddel og fixkapital, brugsværdi og værdi med hinanden!

Lápplé insinuerer kun dette, fordi han ellers ikke kan forklare, hvorledes kapitalistisk drevne almene arbejdsmidler kan være fixkapitalens bærere.

51. Grundrisse s. 611: »Den synsvinkel, hvorunder kapitalen sælges som kapital - hvad enten det sker i form af penge eller som fixkapital - hører åbenbart ikke hjemme her, hvor vi betragter cirkulationen som (den produktive, MF) kapital's bevægelse.« Efter en skitse af den produktive kapital's totalcirkulation fortsætter Marx: »Men hvis kapitalen udlånes som penge, jord, huse osv., hvor den således bliver til vare *som kapital*, så er den vare, som sættes i cirkulation, *kapital som kapital*. Dette skal vi forfølge i det næste afsnit.« (Grundrisse s. 612; han mener »Tredie Afsnit: Kapitalen som frugtbringende...« som modsvare 3. bind af *Das Kapital*). Flere henvisninger til varen som fix lånekapital findes s. 610-614, især s. 613.

52. DL s. 91, se derimod Marx i *Das Kapital*, MEW 24, s. 190ff./da. 2:1, s. 243ff.

53. DL s. 92. Hvor Marx (Grundrisse s. 636, sml. DL s. 91) taler om »forvandlingen af en stor del af kapitalen til fixkapital, der ikke tjener som agent i den *direkte* produktion« i en helt anden sammenhæng og (ikke helt korrekt) taler om »det uproduktive konsum af kapitalen«, mener Lápplé ud fra sin forveksling af middelbare og almene arbejdsmidler, at Marx her skulle tale om almene arbejdsmidler og om den statslige tilvejebringelse af disse (uproduktivt konsum). Marx mener dog fixkapitalen hos handels- og bankkapitalen, og produktionen i afdeling tre (ureproduktiv).

54. »Ifølge denne ville kaffekanden være fixkapital og kaffen cirkulerende kapital.« Grundrisse s. 579.

6. Regulering af lejestørrelsen for kapitalistisk drevne almene arbejdsmidler

Tese: Lejen adskiller sig ikke alene fra rente af pengekapital ved den særlige tilbagestrømningsmåde, men også ved at lejestørrelsen ikke er underlagt pengekapitalmarkedet, men profitratedudligningen.

Ifølge denne tese må renteandelen af lejen ligge over renten af pengekapital af en sammenlignelig art og med en sammenlignelig varighed af pengetilbagestrømningen. Dette må ikke forveksles med, at de enkelte kapitalister (aktionærer), i det tilfælde, hvor investeringerne foretages i aktieselskabsform for at mobilisere den nødvendige, store kapitalmasse, kun modtager rente (dividende) af deres kapital. Aktieselskabet skal jo opnå den gennemsnitlige profit. Läpple tror det modsatte, nemlig at den kapitalist, som f.eks. driver en vej, i henhold til udbytets form får profit, men rente i henhold til udbyttets størrelse (se DL s. 89 og 103). Hos Marx kan man finde formuleringer, som rent faktisk kan fortolkes imod vores opfattelse på den måde, at driftskapitalisten skulle få rente både i henhold til form og størrelse: Han taler om kapital »som tager til takke med rente«⁵⁵ og siger, at det »kræves af denne, at den indbringer rente, ikke profit (den kan indbringe mere end renten, men det er ikke nødvendigt)«. Men ligesom bankieren ville se sig om efter en anden investeringssfære, hvis hans *egenkapital* ikke afkaster gennemsnitsprofiten⁵⁶, ville kapitalisten, som udlejer vejen, også gøre det i samme situation.⁵⁷

55. Grundrisse s. 429.

56. Gennemsnitsprofiten svarer til forskellen mellem summen af de renter, som banken modtager for udlånt kapital, og summen af de renter, som den betaler for lånt kapital, i forhold til bankens egenkapital. Eftersom forskellen i omslagstid også vil blive udlignet med profitraternes udligning, må rentefoden følgelig være større jo længere tilbagebetalingstiden er. Bankens rentemarginalgevinst hviler i sin rene form dermed på, at banken kan udlåne en større pengesum med kortere tilbagebetalingsfrist end den selv låner. (se også note 64).

57. Marx siger selv to sider længere fremme (Grundrisse s. 430f.): »Kapitalen må kunne sælge vejen (salgets art og varighed angår os ikke her) (- vi har set, at den slags salg, som Marx tænker på, er udlån af fixkapital, MF) således at både det nødvendige arbejde og merarbejdet bliver valoriseret, eller således at der tilfalder den en sådan del af den almene profitfond - surplusværdierne - at det virker som om den havde skabt en surplusværdi.« Marx tænker her åbenbart på totalprofitens opspaltning i forskellige former og på profitratedudligningen!

7. Cirkulationsformen for værdien af kapitalistisk drevne almene arbejdsmidler, hvis forbrug er bundet til en samtidig og fælles konsumtion af tjenester: jernbaneeksemplet

Tese 1: Uafhængigt af driftens kapitalistiske form gælder her, at jernbaner og skinneanlæg osv. på samme tid er dels transporttjenestey delsernes særlige arbejdsmidler og dels alment arbejdsmiddel for de produktive konsumenter af disse transporttjenester.

Tese 2: Fixkapitalens værdi i jernbanedriften cirkulerer i overensstemmelse med værdicirkulationen for tjenester i det hele taget. Transportmidlerne udlejes således ikke, men overfører successivt deres værdi til tjenesternes værdi.

Med hensyn til jernbanen forholder det sig ubestrideligt således, at *transporttjenesterne* konsumeres kollektivt, og disse er derfor almene produktionsbetingelser. Men spørgsmålet er, om togstammerne og skinneanlæggene også er almene produktionsbetingelser, eller om de ligesom maskineri og fabriksbygninger kun er særlige arbejdsmidler, her i transportvirksomheden. Det særlige ved de produktive tjenesters konsumtionsmåde er generelt, at selve aktiviteten, og *med aktiviteten også dens arbejdsmidler*, konsumeres af andre. Arbejdsmidlerne konsumeres således dobbelt. De er *på én og samme gang* genstand for de tjenesteydendes aktive konsumtion og genstand for en passiv konsumtion hos brugerne af tjenester. Eftersom disse tjenester konsumeres kollektivt, er togstammer og skinneanlæg *særlige og almene arbejdsmidler på samme tid*. Forskellen mellem dem ligger i, at togstammerne er umiddelbart arbejdsmiddel, mens skinneanlæggene kun er middelbart arbejdsmiddel. Derfor konsumeres skinneanlæggene også kun middelbart kollektivt.

Når skinne-anlæg og togstammer er både almene og særlige arbejdsmidler, bliver spørgsmålet, om deres værdi cirkulerer på samme måde som den produktive kapitalists fixkapital eller som den fixe lejekapital. Det særlige ved transportmidlerne er, at de fremtræder som brugsværdi i cirkulationen på trods af, at de aldrig forlader produktionen. Som arbejdsmidler er de selv materielle cirkulationsmidler. Men dette er udelukkende deres *brugsværdis funktion* og en ligegyldig omstændighed i forbindelse med den samfundsmæssige forbestemmelse. Den fixkapital, der er udlagt i banen som transportmiddel, befinder sig ganske vist i cirkulationssfæren som brugsværdi, men den cirkulerer ikke selv som vare. Den cirkulerer som værdi i den udstrækning, hvori den slides som arbejdsmiddel, nøjagtig ligesom en fixkapital, der som særligt arbejdsmiddel aldrig træder ind i cirkulationen. Banen som transportmiddel udlejes således ikke, men overfører successivt sin værdi til transporttjenesternes værdi, der sælges som

58. Sml. Das Kapital, MEW 24, s. 61/da. 2:1, s. 72.

‘blotte varer’. Værdicirkulationen for banens fixkapital er ikke et selvstændigt kredsløb; men den er skjult i totalkredsløbet. Totalkredsløbet er i princippet ikke forskelligt fra de produktive tjenesteydende kapitalers kredsløb i det hele taget:

$$P - V < \frac{P_m}{A_k} \dots Pr - P'$$

$$\begin{matrix} I \\ \vdots \\ n \end{matrix} \left[\begin{array}{c} \nearrow \\ P - K \end{array} \right]$$

hvor: $Pr = \text{transport}^{58)}$
 $K = \text{konsumtion af tjenesten}$
 $1 \dots n = \text{konsumenter}$

Den karakter af alment arbejdsmiddel, som banen antager, når banetransporttjenesterne konsumeres kollektivt, modificerer således på ingen måde denne fixkapitals cirkulationsmåde.

Den afgørende forskel i forhold til kapitalistisk drift af en vej er, at jernbanetransportvirksomheden er en *produktiv* kapital.

III. Kapitaliseringsmulighedens skranke og årsagerne til statsliggørelse af de almene produktionsbetingelser

Tese: Den empirisk laveste eller slet ikke tilstedeværende valoriseringsgrad ved tilvejebringelse af almene produktionsbetingelser begrundes ikke en konklusion om en manglende profitabilitet, som iøvrigt ikke kan forklare statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelser, men som tværtimod selv må forklares.

Kapitalistisk drift af almene produktionsbetingelser begrænser indenfor mange områder en udvikling i deres omfang og bliver dermed til en skranke for en masse andre kapitalers akkumulation. Dette gælder dog ikke udelukkende for de almene produktionsbetingelser.

8.1. Kortslutningen fra lav valoriseringsgrad til undergennemsnitlig profitabilitet.

Som en fortsættelse af sin fremstilling af værdiens cirkulationsform for det almene arbejdsmiddel under forudsætning af, at det sælges til sin værdi - og umiddelbart efter at have bemærket i en fodnote, at han »i første omgang har udeladt spørgsmålet om profitatens udligning«⁵⁹ - påstår Läßle, at hans undersøgelse har vist, »at almene produktionsbetingelser kun vil blive overtaget af kapitalen i tilfælde af, at denne tager til takke med en valorisering, der ligger under den industrielle gen-

59. DL s. 103, note 94.

nemsnittsprofit.« Det er Lämples hemmelighed, hvordan man efter at have udeladt proftrateudligningen alligevel kan udtale sig om gennemsnitsprofiten og profitens størrelse.

I modsætning til Altvater, som på en 'råempirisk' måde angiver den manglende profita biliet ved de almene produktionsbetingelser som årsag til statsliggørelsen⁶⁰, søger Lämple disse årsager i det almene arbejdsmiddels lave *valoriseringsgrad* i stedet for at rejse spørgsmålet om årsagerne til den manglende profitabilitet. Lämple begår hermed den fejl umiddelbart at udlede udsagn om profitabiliteten, hvilket kun er muligt på det laveste abstraktionsniveau, hvor produktionsprisen, ikke værdistørrelsen, er udsvingscentrum, ud fra det højere abstraktionsniveau: værdidannelse, valorisering og salg til værdistørrelse. Bortset fra, at Lämple ikke behandler produktion og drift for sig,⁶¹ anfører han som årsager til den lave valorisering kun sådanne, der hverken stammer fra den særlige kollektive konsumtionsform, det angivelige sammenfald af produktion og konsumtion, eller fra deres »specifikke funktion i den samfundsmæssige produktionsproces«. Han angiver derimod årsager, som måske nok som regel kan konstateres empirisk, men som aldrig er formbestemmende: Ud over det store, nødvendige kapitalminimum - som iøvrigt ikke uden videre implicerer en lav valorisering, men store krav til kapitalmobiliseringen⁶² - anfører Lämple udeleligheden og den lange fysiske levetid, som betinger en yderst lang omslagstid (og dermed lav valorisering).⁶³ Dette er momenter, der gælder generelt for et hvilket som helst arbejdsmiddel, ikke blot for det almene - bortset fra kvantitative forskelle. - Og Lämples eneste ikke helt igennem empiriske argument, nemlig at de almene arbejdsmidler »ikke kan fungere som opslugere af ubetalt arbejde under den lange driftsperiode ... (på grund af) deres særlige funktion i den samfundsmæssige produktionsproces« (DL. s. 103) er fuldstændig forkert: De almene arbejdsmidler fungerer helt godt som udslugere af produktivt merarbejde, blot i de produktive konsumenters hænder - lejernes hænder, for så vidt de er produktive kapitalister - og ikke i deres ejeres hænder. Disse

60. Altvater: Om nogle problemer ved statsinterventionismen, i: Kurasje 7, især s. 39.

61. Sml. DL s. 103. I forbindelse med producenten nævner Lämple kun den lange arbejdsperiode, ikke den lave organiske sammensætning og den deraf følgende sådan set *høje* valoriseringsgrad.

62. Bankkapitalens funktion, aktieselskabsformens funktion - kreditens funktion overhovedet - er kapitalmobilisering. Kapitalmobiliseringen kan ku blive til en *strukturel* skranke for kapitaludlæg, hvis kreditvæsenet er uudviklet.

63. DL s. 103: »Årsagerne til den lave valoriseringsgrad og dermed (!) også til vanskeligheden ved at frembringe de almene produktionsbetingelser i kapitalistisk regi ligger altså: 1) i deres stofflige form (et stort udeleligt kapitalminimum og brugsværdiens høje fysiske levetid) ... og 2) i deres særlige funktion i den samfundsmæssige produktionsproces, hvori de ikke kan fungere som opslugere af ubetalt arbejde under den lange driftsperiode.« Se også DL s. 88.

63 DL s. 103: »Årsagerne til den lave valoriseringsgrad og dermed (!) også til vanskeligheden ved at frembringe de almene produktionsbetingelser i kapitalistisk regi ligger altså: 1) i deres stofflige form (et stort udeleligt kapitalminimum og brugsværdiens høje fysiske levetid) ... og 2) i deres særlige funktion i den samfundsmæssige produktionsproces, hvori de ikke kan fungere som opslugere af ubetalt arbejde under den lange driftsperiode.« Se også DL s. 88.

kan dog gennem renten tilegne sig en del af den merværdi, som *deres* kapital i *andres hænder* har ladet de andres produktive arbejdere producere. - Hvis driften af det almene arbejdsmiddel er en selvstændig kapitalinvesteringssfære, kan man overhovedet ikke tale kategorisk om valorisering med hensyn til driftskapitalen, bortset fra det tilfælde, hvor det drejer sig om arbejdsmidler, der både er almene og særlige arbejdsmidler og som konsumeres kollektivt sammen med tjenester. Man kan kun tale om tilegnelse af merværdidelen fra andre produktive kapitaler.

Kapitaler, som ikke valoriseres og ikke kommanderer over en produktion af merværdi, kan sikre sig den gennemsnitlige profit, hvis de udfylder nødvendige funktioner i den samfundsmæssige kapitaltotalreproduktionsproces. Her er der ingen valorisering overhovedet i kategorisk forstand, men lige så lidt, som man kan slutte fra denne omstændighed til umuligheden af kapitalinvesteringer, kan man slutte fra empiriske momenter, der betinger en lav valoriseringsgrad, til en manglende profitabilitet. Gennem udligningen af profitraterne for alle fungerende kapitaler »ophæves« årsagerne til en lav valorisering, hvor ophævelsen i første omgang endda skal forstås som en »negering«⁶⁴. Alle de momenter, der formindsker forholdet mellem årsmerværdi og indskudt kapital (eller årsgevinst efter fradrag af renten), bliver - sådan ser det i hvert fald ud - til »årsager« til at forøge resp. måtte forøge profitmassen, hvis det pågældende kapitaludlæg skal opnå gennemsnitsprofiten. Dette må være forudsætningen, hvis man ikke vil lade sig nøje med tautologier, der forklarer manglende kapitalisering med en vedvarende undergennemsnitlig profit.

8.2 De væsentlige årsager til statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelser.

Lige så lidt som man på den ene side kan slutte fra manglende valorisering til manglende profitabilitet, eftersom profitratedudligningen indsnævrer forskellene i valoriseringsgrad - altså »ophæver« eller negerer værdi- og merværdiproduktionens love - kan man på den anden side betragte overskudskapacitet, lang omslagstid og stort fremmedkapitalbehov som garantier for, at gennemsnitsprofiten virkelig opnåes. Det er indlysende, at ethvert kapitaludlæg af *en given størrelse* ikke på langt sigt kan afkaste den gennemsnitlige profit. Netop derfor er der heller ingen grund for en enkeltkapitalist til at opretholde et kapitaludlæg i et om-

64. En lav kapacitetsudnyttelse af f.eks. en jernbane (udelelighed) betyder i første omgang blot, at transportgebyrerne skal være større, hvis den udlagte kapital skal kunne opnå gennemsnitsprofiten. - Noget tilsvarende gælder for en lang omslagstid. Den går også ind i profitratedudligningen. Marx har selv kun analyseret profitratedudligningen med hensyn til forskellen i organisk sammensætning mellem de forskellige produktionsgrene. Men det er indlysende, at princippet om »samme profit på lige store kapitaludlæg« betyder, at forskellene i omslagstid må skulle udlignes. En længere omslagstid forvandles dermed fra en årsag til lavere valorisering til at blive et 'krav' om højere produktionspriser eller leje. - Endelig er det store nødvendige kapitalminimum, der gør, at finansieringen af disse kapitaludlæg kræver en betragtelig fremmedkapital, ligeledes en grund til at skruer den nødvendige produktionspris eller lejerente op i forhold til det branchemæssigt normale niveau.

fang, som ikke afkaster den gennemsnitlige profit. Det eneste metodisk rigtige udgangspunkt må forudsætte dette. Hvis vi fastholder forudsætningen om, at kapitaludlægget skal afkaste den gennemsnitlige profit, så må udlæggets størrelse tilpasses således at vores forudsætning overholdes. Det er netop den proces, der ligger til grund for den virkelige bevægelse. - Hvor vi før fremstillede »ophævelsen« af værdi- og merværdiproduktionens kvantitative love som en negation, må vi nu betragte »ophævelsen« som en »bevarelse«, dvs. udarbejde værdilovens fortsatte, men modificerede gyldighed »efter« udligningen til den gennemsnitlige profit og totalprofitens opspaltning. Der gælder det samme for bytte til produktionspriser som for bytte til værdier, nemlig at bestemte samfundsmæssigt nødvendige proportioner skal opretholdes. For at varerne kan byttes til deres værdi resp. produktionspris kræves, at deres stofflige kvantitet er i overensstemmelse med det samfundsmæssigt *forbrug* - hvilket vil sige et *behov*, som er formidlet af betalingsevnen, altså den betalingsdygtige efterspørgsel.⁶⁵ Dette behov opstår samfundsmæssigt ved et givet niveau i produktivkraftudviklingen ud fra de stofflige proportioner og værdiproportionerne mellem de forskellige investeringssfærer. Gennemsnitsprofiten udtrykker dermed ikke blot en fordeling af merværdien, men også en fordeling af og struktur i det samfundsmæssige totalprodukt som værdiprodukt og stoffigt produkt. I stedet for at forklare statens overtagelse af driften af de almene arbejdsmidler med en manglende profitabilitet, hvorved man lige netop ikke forklarer noget som helst (ud over at kapitaler skal afkaste profit), må man stille følgende spørgsmål: hvorfor kræver kapitalens totalreproduktionsproces som kapitalens totalbevægelse *et omfang* af bestemte almene arbejdsmidler, som er større end det omfang, der gør det muligt for en kapitalinvestering at afkaste den gennemsnitlige profit?

For den enkelte kapital fremstår denne sammenhæng som *den betalingsdygtige efterspørgsel*. I den betalingsdygtige efterspørgsel kommer det, som var indeholdt i selve gennemsnitsprofiten, kun ind som et ydre moment, nemlig den enkeltkapitalistiske profitabilitets afhængighed af den samfundsmæssige totalkapitals reproduktionsproces. Denne omfatter nødvendigvis altid værdimæssig og stofflig reproduktion på samme tid,⁶⁷ endda reproduktion på et stadigt højere niveau under vedvarende forandring af produktionsstrukturen, vedvarende omproportionering af de forskellige sfærer. Den betalingsdygtige efterspørgsel efter en vare og dennes kostpris er intet andet end eksekutorer af denne vedvarende

65. Sml. Grundrisse s. 310: »For at blive omsat i den almene form, skal brugsværdien kun være tilstede i en bestemt kvantitet; en kvantitet, hvis målestok ikke ligger i *det genstandsgjorte arbejde, som den indeholder*; men som fremgår af *dens natur som brugsværdi* og endda som *brugsværdi for andre*.« Behovet for brugsværdien sætter således grænser for bytteværdien, ligesom bytteværdien omvendt sætter grænser for brugsværdien. - Forbrug og behov er dermed forskellige størrelser - en kvantitativ bestemmelse, som 'slår om i kvalitet'.

(*Forbrug og behov* er oversættelsen af *Bedarf og Bedürfnis* hhv. O.a.).

66. Se Grundrisse s. 429.

67. Se Das kapital, MEW 24, s. 392/da. 2:2, 506f.

omproportionering og udligning. - Lad os så betragte denne gennemslagsmekanisme: For at »prisen« for benyttelse af f.eks. en vej kan betales, må den produktive konsument opnå en ekstraprofit ved brug af vejen i mindst samme størrelsesorden som »prisen«; hans ekstraprofit skal endda fremkomme som følge af, at cirkulationen lettes eller udvides⁶⁸, og tillade en kostprisreduktion gennem den herved muliggjorte regionale arbejdsdeling under udnyttelse af specifikke stedbundne fordele⁶⁹. Vejens »pris« er dermed et fradrag i denne ekstraprofit. Jo større prisen er - altså jo lavere antallet af vejbenyttere (lejere) er - desto mindre er den (netto) ekstraprofit, som bliver tilbage til den produktive konsument. Hvis prisen er større, og dermed over den betalingsdygtige efterspørgsel, så er der intet samfundsmæssigt *forbrug* af denne vej, selv om den måske helt igennem kunne opfylde vareproducenternes *behov*. De tidligere anførte momenter, der betinger en lav valoriseringsgrad, forvandles her til momenter, der reducerer det samfundsmæssige forbrug og dermed også omfanget af mulige kapitalinvesteringer i almene arbejdsmidler.⁷⁰ Forbruget halter ikke alene bagefter behovet, men hæmmer også selv *udviklingen* af behovet. Produktionsstrukturen må justere sig efter tilstedeværelsen af f.eks. veje i et omfang, der svarer til den betalingsdygtige efterspørgsel. Et omfang, som går ud over denne efterspørgsel, kunne ganske vist ikke alene tilfredsstille vareproducenternes tilstedeværende behov, men oven i købet selv udfolde behovets omfang, idet en ny produktionsstruktur ville opstå. Men denne produktionsstruktur kan dog på sin side kun opstå under *forudsætning* af netop dette nye omfang. Et vejnet af dette omfang og med denne kapacitet kan ganske vist forøge produktivkræfterne så meget, at det skaber en trafik, som *derefter* f.eks. kunne muliggøre rentable kapitalinvesteringer;⁷¹ men forudsætningen for bygning og kapitalistisk drift af et vejnet af dette omfang er den massetraffic, som det først selv skaber. Kun massetrafficen tillader en så stor nedsættelse af »prisen« på vejbenyttelse, at der kan opstå et samfundsmæssigt forbrug. Denne hæmsko for kapitaliseringen af almene produktionsbetingelser af denne art afsvækkes i løbet af den kapitalistiske udvikling med forøgelsen af de mængder, der skal byttes - i det mindste for de trafikale hovedakser, og en kapitalistisk drift bliver mulig.⁷² Med det masse-mæssige forbrug vokser de fungerende kapitalisters *interesse* i at hindre valoriseringssskranker, der f.eks. kunne opstå gennem en »reprivatisering« af vejnettet.

68. Se Grundrisse s. 429.

69. Produktionens koncentration muliggør en ekstraprofit, der »skyldes den omstændighed, at der anvendes kapital i en større mængde end gennemsnitligt (i forhold til branchen, MF) og at produktionens faux frais dermed formindskes« das kapital, MEW 25, s. 657/da. 3:3, s. 387. I den borgerlige økonomi har »economics of scale« nogenlunde samme betydning.

70. For at forstå hvad dette betyder konkret, kan man tænke på et kapitalistisk drevet postvæsen, der f.eks. begrænser brevomdelingen til en tjenesteydelse for store virksomheder og forvaltningen. (Dette var indholdet af kvantitetens omslag kvalitet i note 65).

71. Sml. Grundrisse s. 430.

72. Sml. afgiftsmotorvejene (der f.eks. i Frankrig drives halvt privatkapitalistisk).

Begrænsningen af omfanget af almene arbejdsmidler, der fungerer som »bytningsens fysiske betingelser«⁷³, skabt af den kapitalistiske drift af dem, står i modsætning til den samfundsmæssige kapitalisatoriske drift, dens propagandistiske og civilisatoriske tendenser⁷⁴ til at udvide cirkulationen, koncentrere produktionen rumligt, forcere den ligeledes rumlige arbejdsdeling, sænke cirkulationsudgifterne og forøge cirkulationshastigheden. »Kapitalen stræber efter sin natur ud over enhver rumlig skranke.«⁷⁵ Alle disse tendenser resulterer i kapitalernes behov for at udvikle omfang af og kapacitet hos de almene arbejdsmidler, der fungerer som bytningens fysiske betingelser, *uafhængigt* af enhver målestok, og det vil i givet fald også sige *ud over* den størrelse, som er sat for de almene arbejdsmidler på et givet udviklingstrin gennem produktionsprisen eller gennem lejerenten. Hinsides denne størrelse er en kapitalistisk drift ikke mulig. *Kapitalistisk drift af disse almene arbejdsmidler bliver til en skranke for den kapitalistiske udvikling*; den enes profit bliver til en hæmsko for alle andres akkumulation - og det ikke kun, som det altid er tilfældet, fordi den enes produktionspris bliver den andens kostpris, men fordi bytningens fysiske betingelser *i særlig grad* er forudsætning for den samfundsmæssige totalkapitals udvidede reproduktion. Ifølge sin indre natur er kapitalen destruktiv overfor alle skranke, »der hæmmer produktivkræfternes udvikling, behovenes udvidelse, produktions mangfoldighed og udbytningen af og udvekslingen med natur- og åndskræfter.«⁷⁶ Her viser det sig for selve kapitalen, f.eks. i skikkelse af en vejudlejer at: »Den *egentlige skranke* for den kapitalistiske produktion er *kapitalen selv*, nemlig dette: at kapitalen og dens selvvalorisering fremtræder ... som produktionens motiv og formål; at produktionen kun er produktion for *kapitalen* og ikke omvendt produktionsmidler for en stadigt mere udbygget formning af livsprocessen i producenternes *samfund*.«⁷⁷

Det bliver en skranke for alle andre kapitaler som helhed, at én kapital som enhver kapital overhovedet - ikke producerer for at tilfredsstille samfundsmæssige behov, men drevet af den ligeså bornerte som umådelige valoriseringstrang. Og netop på grund af deres valoriseringstrang, forlanger alle andre kapitaler som helhed, at der tilvejebringes almene arbejdsmidler i overensstemmelse med deres *behov* og ikke i overensstemmelse med valoriseringstrangen hos *den kapital*, som er udlagt i denne særlige sfære. De kræver tilvejebringelse i henhold til behovet - men ikke et behov, set som *deres* selvvalorisering. Tilvejebringelse af almene arbejdsmidler, ikke ud fra selvvaloriseringen, men ud fra behovet for en valorisering af totalkapitalen bliver følgelig statens opgave. De almene produktionsbetingelser bringes ind i statens regi, når der kræves en fremstilling af dem i

73. Se Grundrisse s. 423. Vi begrænser os i det efterfølgende til almene arbejdsmidler, der fungerer på denne måde.

74. Sml. Grundrisse s. 311ff. og 438ff.

75. *ibid.* s. 423.

76. *ibid.* s. 313.

77. Das Kapital, MEW 25, s. 260/da. 3:2, s. 329.

større omfang (og dermed af en anden kvalitet) end det omfang, der muliggøres af kapitaludlæg, som skal indgå i profitraternes udligningsproces. Årsagerne til, at de er nødvendige i større omfang, hænger ikke *nødvendigvis* sammen med deres karakter af *almene* produktionsbetingelse, altså deres specifikke konsumtionsform. Den særlige konsumtionsform, der gør dem til *almene* produktionsbetingelser, kræver ganske vist en bestemt kapitalform for så vidt angår de middelbare almene arbejdsmidler, nemlig den lejbærende kapital.

Denne helt å benlyst parasitære kapitalform bliver utvivlsomt til en særlig hæmsko for udviklingen af disse middelbare, almene arbejdsmidlers omfang (og kvalitet), hvis de skal drives kapitalistisk,⁷⁸ ligesom de empiriske momenter, der betinger en lav valoriseringsgrad, forvandles til momenter, der begrænser deres omfang. Disse to momenter er begge vigtige, men kun skærpene momenter, ikke den væsentlige årsag. Bestemmelsen som almen produktionsbetingelse følger overhovedet ikke »af deres *funktion i den samfundsmæssige produktionsproces*« (DL). Derimod nødvendiggør deres brugsværdifunktion et omfang, som ikke kan tilvejebringes kapitalistisk. *Den væsentlige årsag* til, at de *under visse omstændigheder* tilvejebringes af staten, skal søges i deres funktion som forudsætning for den samfundsmæssige totalkapitals udvidede reproduktion, hvor de i særdeleshed er nødvendige forudsætninger.⁷⁹ Hermed følger også den særligt gode mulighed for en *politisk* løsning af interesse modsætningen med hensyn til den store masse af kapitaler. Denne funktion er dog ikke specifik for de almene produktionsbetingelser. Særlige produktionsbetingelser kan gøres statslige af lignende grunde. Dette betyder, at de økonomiske årsager til statsliggørelsen af de almene produktionsbetingelser gælder i forskellig grad for *alle* reproduktionsnødvendige kapitalinvesteringssfærer, afhængig af deres rolle i reproduktionsprocessen. Det har vist sig, at en objektiv, men »uskarp« totalkapitalinteresse ikke er tilstrækkelig til at gennemføre en faktisk statsliggørelse af disse produktionsbetingelser. Statsliggørelsen sker desuden ud fra *politiske* konstellationer og koalitioner, som muliggør, at den store masse af kapitalers interesser kan sættes igennem overfor interesserne hos kapitalen i den pågældende investeringsfære.

78. Det er vigtigt at fastholde dette, fordi her ligger årsagen til a) at middelbare almene arbejdsmidler bliver statsliggjort med langt større sandsynlighed end de arbejdsmidler, der er bundet til tjenester og

b) at driften i førstnævnte tilfælde med stor sandsynlighed foregår a fonds perdu, mens det i sidstnævnte tilfælde sker som en omkostningsdækkende drift.

79. Her falder vi ikke tilbage til det tidligere forkastede funktionelle begreb for de almene produktionsbetingelser; dette begreb forstår produktionsbetingelsernes rolle i reproduktionsprocessen som en rent ydre rolle. - Den tilsyheladende uøjagtighed i vores bestemmelse (»i særlig grad«) modsvarer en real »uskarphed«. Historiske, nationalt politiske momenter kan være udslag-givende her, selv om de ikke er den væsentlige grund. Staten overtager kun frembringelsen af de almene produktionsbetingelser »under visse betingelser« som Läpple siger (s. 104), ganske vist uden begrundelse.

9. Statsliggørelsens virkninger på totalkapitalens akkumulationsrate

Man kan ikke uden videre konkludere ud fra en 'statisk-komparativ' eller kun strukturel analyse, der fradrager merværdidelen et sted og adderer dem et andet sted, at ved en statslig overtagelse af driften af de almene arbejdsmidler a fonds perdu »får totalkapitalen indskrænket sine akkumulationsmuligheder« (DL. s. 119)-altså at akkumulationsraten som sådan må falde. For det første må denne type analyse udfoldes langt mere kompliceret, da man må skelne mellem en række mulige kombinationer.⁸⁰ For det andet er en strukturel analyse uegnet til at bedømme statsliggørelsens virkninger på akkumulationsraten, fordi den abstraherer fra reproduktions-sammenhængen og dennes bevægelse og fra udvekslingen mellem de forskellige kapitalinvesteringsfærer overhovedet, ligesom den også kun bestemmer totalkapitalens akkumulations*mulighed* som en abstrakt mulighed, ikke som en virkelig. Hos Läßle bestemmes akkumulationsfondet som en reststørrelse ud fra størrelsen af de nødvendige merværdifradrag, hvor disse, dvs. størrelsen af det ureproduktive revenu, omvendt burde bestemmes ud fra totalkapitalens mulighed for at forvandle realiseret merværdi til virkelig kapital. Hvis Läßle har ret - og selv den borgerlige økonomi har lige siden Keynes indrømmet, at kapitalen selv kan være en skranker for akkumulationen, at »opsparing« altså ikke er lig »investering« - så kunne overakkumulation af kapital ikke forekomme,⁸¹ og så ville Say's harmoni herske for altid. Det er således en forkert abstraktion at sige, at »det samfundsmæssige revenu, som staten råder over gennem skatteopkrævningen etc., udgår af den akkumulationsduelige merværdi« (DL s. 113), når den virkelige akkumulationsmulighed uden statsudgifter til bestemte formål, f.eks. frembringelse af almene produktionsbetingelser, ville være langt mindre end den kan blive gennem en forøgelse af statens revenu og bestemte statsudgifter, der er tilpasset med hensyn til stofflig kvalitet til den kapitalistiske reproduktionsproces' behov for så vidt reproduktionsprocessens indre modsigelser overhovedet gør dette muligt. Forbedrede muligheder for at forvandle merværdi til kapital igen er jo netop det egentlige formål med afkapitaliseringen af bestemte områder, nemlig en opretholdelse eller udvikling af disse områder i et større omfang, end kapitalen selv er i stand til. Dette er helt bestemt en yderst modsigelsesfuld proces: Jo mere staten kan gennemføre en resultatrig »vækstorienteret infrastrukturpolitik«, jo mere den forbedrer muligheden for at de producerede merværdimasser igen kan fungere som kapital, desto større bliver kapitalernes politiske pres for en nedsættelse af statsandelen. Jo mere effektiv statens politik tjener

80. Man må skelne mellem: a) 'parasitær'/merværdiproducerende; b) frembringelse; stat/kapital; c) driftens art: a fonds perdu/omkostningsdækkende; d) virkninger i investeringsperioden/ efter investeringen; e) den samme/større statslig fremstilling i forhold til privat; f) virkningerne for totalkapitalen/ for totaliteten af andre kapitaler.

81. Sml. Das Kapital, MEW 25, s. 361/da. 3:2, s. 455f. samt Theorien ..., MEW 26.2., s. 497ff.

kapitalens valoriseringstrang, desto ringere bliver dens muligheder tendentielt for at fortsætte således - desto større bliver den såkaldte »offentlige fattigdom«. Det virkelige omfang, i hvilket staten virkeligt tilvejebringer forudsætninger for den økonomiske produktion under disse omstændigheder og stillet overfor mangedoblede krav om statsligt tilvejebragte forudsætninger, kan således nærme sig det omfang, som kapitalen selv er i stand til at frembringe. I disse tilfælde kræver kapitalen derfor reprivatisering.

Oversat af Jens Brinch

Bøger om statsteori fra Kurasjes Forlag

Inger Bonnesen og Anne Thøger: Den kapitalistiske stat og dens funktioner En bog om marxistisk statsteori

»Dette speciales formål er at foretage en almen bestemmelse af den kapitalistiske stat - en bestemmelse, der relateres til, ja udspringer af det kapitalistiske samfunds grundlæggende modsætninger og bevægelseslove. Denne almene bestemmelse af statens begreb foretages med henblik på en konkretisering af en række af den højtudviklede kapitalistiske stats funktioner. Vi må dog understrege kraftigt, at det ikke er vores intention at foretage en konkret analyse, men udelukkende at levere et teoretisk bidrag til den marxistiske statsteoridiskussion. Dette bidrag er selvfølgelig ikke originalt i den forstand, at det er en egen selvstændig statsteori; det er inspireret af og bygger videre på hidtidige bidrag.«

176 sider; 22,00 kr.

Dieter Läßle: Staten og de almene produktionsbetingelser

Se kritikken af denne bog i KURASJE nr. 11 side 86 til 99 og i dette nummer af KURASJE side 96 til 125, men læs også bogen selv.

143 sider; 17,00 kr.

Begge bøger kan bestilles ved indsættelse af beløbet på giro 7 16 60 44 eller købes i din lokale bogcafe.

TENDENSER I NYERE MARXISTISK RETSTEORI

Torben Wanscher

Disposition

- I. Problemstilling og teoretisk udgangspunkt.
- II. Den videnskabelige materialisme.
Tre teoretiske grundproblemer:
 - 1. Retten som overbygning.
 - 2. Retten som historisk fænomen.
 - 3. Retten som klasseret.
- III. »Kritisk« retsteori.
 - A. »Kritik«-begrebet.
 - 1. Erkendelse og interesse.
 - 2. Frigørelse.
 - 3. Retskritik.
 - a. Ideologikritik.
 - b. Indholdskritik.
 - c. Dogmatikkritik.
 - 4. Praksis.
 - B. Materialisme-opfattelse.
De tre grundproblemer:
 - 1. Retten som overbygning.
 - 2. Retten som historisk fænomen.
 - 3. Retten som klasseret.
- IV. Strukturalistisk retsteori.
 - A. »Struktur« begrebet.
 - 1. Den »teoretiske praksis« og »erkendelsesobjektet«.
 - 2. Skitse over »struktur«-begrebets elementer
 - 3. Form-analyse.
 - 4. Den kapitalistiske »produktionsmåde«
 - 5. Reproduktion og funktion.
 - 6. Ideologien og retten.
- B. Materialisme-opfattelse.
De tre grundproblemer:
 - 1. Retten som overbygning.
 - 2. Retten som historisk fænomen.
 - 3. Retten som klasseret.
- V. Materialistisk retsteori.
 - A. »Kritik af den politiske økonomi«.
 - 1. Produktion og ret.
 - 2. Den almene retsform.
 - 3. Kritik.
 - 4. Ideologi og ret.
 - 5. Overfladen og retten.
 - 6. Rettens funktioner som kapitalaf-firmative.
 - 7. Fasespecifikke retsformer.
 - B. Materialistisk udledning.
De tre grundproblemer:
 - 1. Retten som »overbygning«.
 - 2. Rettens historiske betingethed.
 - 3. Retten som klasseret.
- VI. Konkret analyse.
Det arbejdsretlige system.

I. Problemstilling og teoretisk udgangspunkt.

Hensigten med denne artikel er at give en fremstilling af tendenserne i de seneste års marxistisk retsteoretiske opfattelser i Vesteuropa især med henblik på de nordiske lande.

Det *problem*, der i denne forbindelse særlig trænger sig på, er en afklaring af forholdet mellem en »marxistisk retsteori« og en »kritisk retsvidenskab«. Hvad er de »Marxistiske« elementer, og hvad er det »kritiske« indhold, og hvordan er den indbyrdes forbindelse herimellem?

Når jeg i det følgende taler om »*marxistisk*« retsteori, så mener jeg hermed, at den pågældende opfattelse står i et positivt tilegnende forhold til Marx/Engels' skrifter (både i sit indhold og i sin selvforståelse). Men dermed er ikke sagt noget om min opfattelse af rigtigheden af denne Marxforståelse.

Hos *Marx og Engels* findes ikke en færdigudarbejdet teori for det retlige system, men udtalelser om retlige spørgsmål og ansatser til en teoretisk forståelse heraf går som en rød tråd gennem hele det Marx/Engelske værk.¹ Der rejser sig på baggrund heraf store metodiske vanskeligheder for oparbejdelsen af en marxistisk retsteori, som opfatter sig selv som marxistisk i den forstand, at den tager sit udgangspunkt i Marx' og Engels' skrifter. Vil man kunne sammenstrikke en retsteori, hvis man samlede alle de forskellige udtalelser hos Marx og Engels om retten til en skøn.mosaik? Et sådant forsøg vil være både indholdsmæssigt utilfredsstillende og - først og fremmest - metodisk uantageligt: *da* objektet for Marx og Engels ikke specifikt er retssystemet, men den kapitalistiske samfundstotalitet (herunder også retssystemet) med hovedvægten på den kapitallogiske produktion, *da* de forskellige udtalelser står i en vidt forskellig kontekst, nogle i historiske skrifter, andre i politisk-aktuelle skrifter, andre som led i en abstrakt begrebsudvikling o.s.v., og *da* Marx' og Engels' skrifter også i sig selv må vurderes historisk både i forhold til nedskrivningstidspunktets historiske situation og sin egen indre udvikling.

Men dermed være ikke sagt, at de forskellige retsteoretiske ansatser hos Marx og Engels ikke kan bruges som element i en teoriudvikling for den borgerlige ret. Det skal blot ske med udgangspunkt i en erkendelse af den teoretiske status, som den pågældende udtalelse har inden for den marxske teori.

Netop på dette punkt er der store mangler iden marxistiske retsteoretiske tradition, som har taget udgangspunkt i forskellige (tilfældige) steder hos Marx og Engels - lige fra Marx' ungdomsskrifter til Engels' sene breve.²

1. Jfr. *Torben Wanscher*, »Materialistisk retsteori,« *Politica* nr. 1, 1974, p. 1 ff.

2. F.eks. har en enkelt sætning i Det kommunistiske Manifest via Lenin og Wjatschinskij spillet en afgørende rolle for udviklingen af en normativ viljesteoretisk retsteori i de socialistiske lande. Jfr. *N. Reich*, »Marxistische Rechtstheorie«, *Recht und Staat*, Tübingen 1973, p. 15. Jfr. også nedenfor om Kritisk retsteori og om Strukturalistisk retsteori.

Alt i alt er den marxistiske retsteoretiske litteratur relativt sparsom, både i forhold til borgerlig retsteori og i forhold til den samfundsvidenskabelige dechiffreringskraft, der indeholdes i den marxske teori - også for det retlige system.

Udviklingslinierne i den postmarxistiske retsteoris historie (som står i nøje sammenhæng med faserne i arbejderbevægelsens historie og dermed igen med kapitalens udviklingsfaser) er ikke emnet for denne opsats. Derimod vil jeg forsøge at fremstille de udslag, som de seneste års forsøg på en *rekonstruktion* af den marxske teori har haft på det retsteoretiske område. Den grundlæggende opfattelse bag disse teoriudviklingsintentioner er enigheden om den teoretiske utilstrækkelighed af de postmarxistiske teorier (og retsteorier). Denne opfattelse kommer tydeligt til udtryk i et par vigtige retsteoretiske ansatser fra 1967³-midt i 60-ernes videnskabsteoretiske opgør. Her sætter denne artikels emne selv sin *tidsmæssige grænse*.

Derfor behandles *ik ke* i denne sammenhæng retsteorien i de nuværende socialistiske lande og ej heller andre »marxistisk-leninistiske« teorier, hvor marxismen betragtes som en »verdanskuelse« med den »dialektiske materialisme« som universel erkendelsesteori og den »historiske materialisme« som universel samfundsteori.⁴

Det er min opfattelse, at det er teoretisk muligt - og politisk nødvendigt - at oparbejde en *materialistisk retsteori* på grundlag af den *marxske teori* forstået som en *teori for kapitalismen* (det borgerlige samfund), der igennem »*kritikken af den politiske økonomi*« afdækker det kapitalistiske samfunds grundlæggende konstituent, genese og udviklingstendenser.

De seneste års tendenser inden for marxistisk retsteori vil kunne forstås overvejende som *tre videnskabelige »skoler*«:

3. Begge er trykt i »Archives de Philosophie du Droit«, Tome XII: »Marx et le droit moderne«, Paris 1967, og oversat til tysk i *Norbert Reich*, (Hrsg.): »Marxistische und sozialistische Rechtstheorie«, Frankfurt/M. 1972. *U. Cerroni*: »Marxismus und Recht - Historisch-kritische Überlegungen«, p. 172 (citeret fra N. Reich): »For at sige det lige ud, er det endnu sådan, at en marxistisk retsteori først skal til at skrives. ... Det drejer som om at fastslå, om og på hvilken måde det er muligt inden for den af Marx udarbejdede metodologi at udarbejde en linie for forskningen og den historisk-kritiske rekonstruktion af retten, en linie som gennem sin kritiske værdi ligger nær den, som Marx selv vedrørende den politiske økonomi har fulgt i »Kapitalen«. (Egen oversættelse. Dette gælder også for alle nedenfor anvendte tyske citater, som ikke er citeret efter offentliggjorte skandinaviske oversættelser). *N. Poulantzas*: »Om marxisme og retten«, København/Århus 1972, p.75: »Man kan ikke begynde at fremstille de generelle principper i en marxistisk undersøgelse af retten uden først at gøre opmærksom på visse forvrængninger, som den marxistiske retsteori længe har gennemgået. Disse er iøvrigt ikke specielle for den marxistiske retsteori, men er en del af de generelle teoretiske strømninger i fejlagtig tolkning af Marx inden for den marxistiske tæknings historie.«
4. Se hertil »Marxistisch-leninistische allgemeine Theorie des Staates und des Rechts«, bd. 1-2, DDR, Berlin 1974. Bd. 1: »Grundlegende Institute und Begriffe« (original Moskva 1970). Bd. 2: Historische Typen des Staates und des Rechts« (original Moskva 1971). *P.E. Nedbailo*, »Einführung in die allgemeine Theorie des Staates und des Rechts.« Berlin, Staatsverlag der DDR, 1972. *Norbert Reich*, »Sozialismus und Zivilrecht«, Frankfurt/M. 1972.

1. En »kritisk« retsteori, der overvejende bygger videre på Frankfurterskolen og på Habermas' Marx-»rekonstruktion« (jfr. afsnit III).
2. En *strukturalistisk* retsteori, der viderefører Althussers strukturalistiske Marx-interpretation (jfr. afsnit IV).
3. En *materialistisk* retsteori, der forsøger at videreudvikle den marxske »kritik af den politiske økonomi« med henblik på en teoridannelse for den borgerlige ret (jfr. afsnit V).

II. Den videnskabelige materialisme.

Tre teoretiske grundproblemer.

Det er som sagt ikke min hensigt at forsøge at give en tolkning af den muligt rekonstruerbare retsteori hos Marx/Engels og ej heller udviklingen i den postmarxistiske retsteori. Men jeg vil dog her fremdrage de *tre teorielementer hos Marx/Engels*, som har haft den største betydning for marxistiske teoridannelser på rettens område. Disse vil derfor blive anvendt som *tematiske tyngdepunkter* i den følgende fremstilling.

Disse teorielementer må forstås i forbindelse med det videnskabsteoretiske udgangspunkt hos Marx: *Den videnskabelige materialisme*. Det vil nedenfor blive påvist, at de tre »skoler« har forskellige opfattelser af den videnskabelige materialisme, tildels i overensstemmelse med, at materialisme-opfattelsen hos Marx selv gennemløber en udvikling.⁵ Men det vil dog være teoretisk forsvarligt foreløbigt at karakterisere den videnskabelige materialisme derved, at man i den materielle produktion - d.v.s. i produktivkræfterne (produktionsmidlernes tekniske udviklingsstade) og i produktionsforholdene (fordelingen af ejendomsretten til produktionsmidlerne) - skal søge nøglen til den videnskabelige forståelse af samfundstotaliteten.

Materialismen skal forstås i modsætning til den i datidens videnskab herskende videnskabelige *idealisme*, som i »ideen« (Hegel), »folkeånden« (von Savigny) eller lignende metafysiske konstruktioner ser samfundsudviklingens drivkraft.

Det materialistiske udgangspunkt ved analysen af *retten* formuleres af Marx f.eks. således i en polemisk skarpt tilskåret form, hvor netop et idealistisk (illusionært, d.v.s. ideologisk,) udgangspunkt afvises: »Ud fra den juridiske illusions standpunkt betragter han ikke loven som produkt af de materielle produktionsforhold, men omvendt produktionsforholdene som produkt af loven«⁶

5. Jfr. H.-J. Schanz, »Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status«, Århus 1973, p. 20 ff. Se også Marx. »Grundrids til kritikken af den politiske økonomi«, Modtryk/Kurasje, Århus 1974, bd. 1, hvor »Oversætternes forord« p. XV ff. indeholder en kortfattet oversigt over den marxske teoriudvikling.
6. Kapitalen, MEW 23, p. 643f. (Rhodos p. 868).

1. Retten som overbygning.

»Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske struktur, den reelle basis, på hvilken der hæver sig en juridisk og politisk overbygning, og hvortil der svarer betemte samfundsmæssige bevidsthedsformer«⁷. Denne *basis/overbygningsmetafor* (som forestiller en bygning) opfattes af *Marx* som en »ledetråd« og kendes ikke i *Marx*' teoretiske hovedværk *Kapitalen*. Den udtrykker eksplicit det materialistiske udgangspunkt også ved analysen af det juridiske system. Retten kan ikke (som hos de borgerlige idealister) forstås ud frasigselv. Retten hviler på sin »basis« og kan ikke forstås uden i sin sammenføjning med denne.

Denne marxiske »ledetråd« har i postmarxismen givet anledning til uændede problemer. Hvad hører til basis og hvad til overbygningen? Og hvordan er forbindelsen mellem disse samfundsmæssige lag? Determinerer basis overbygningen eller er der en vekselvirkning og i bekræftende fald af hvilken art? Basis/overbygnings-problemet vil vi se vidt forskelligt behandlet hos de tre forskellige retsteoretiske retninger.

2. Retten som historisk fænomen.

Marx siger i *Den tyske ideologi*, at »retten lige så lidt som religionen har en egen historie«.⁸ Hermed udtrykkes (ligesom med bygningsmetaforen) det materialistiske grundsyn, men her fremhæves det historiske aspekt: Retten har ingen *egen* historie, men en (anden) historie der står i et afhængighedsforhold til »basis«.

Retten historiske betingethed følger således af, »at enhver form for produktion skaber sine egne retsforhold, regeringsform etc.«⁹ Det er altså produktionsmåden, der er afgørende for rettens historiske specificitet.

Den borgerlige ret er den kapitalistiske produktionsmådes (det borgerlige samfunds) retsorden. Den borgerlige ret er udviklet sammen med det borgerlige samfund og vil forsvinde sammen med dette samfund. »Retten kan aldrig stå over samfundets økonomiske struktur og den deraf betingede kulturudvikling. I en højere fase af det kommunistiske samfund ... kan den snævre borgerlige retshorisont helt overskrides«.¹⁰ Hos flere retsteoretikere (*Paschukanis* o.a.) har dette grundsynspunkt ført til en lære om retsformens uddøen.¹¹

7. *Marx* i »Forord« til kritik af den politiske økonomi, MEUS II, p. 356. For yderligere henvisninger til *Marx* se *N. Reich*, (note 4) p. 29 ff.

8. MEW 3, p. 27, 63, 312 og 539. Denne udtalelse har tydelig adresse til idealismen hos den tyske historiske skole (*Hugo, von Savigny* m.fl.). Se nærmere hertil *Marx*, »Das philosophische Manifest der historischen Rechtsschule«, MEW 1, p. 78 ff.

9. *Marx*, »Indledning« til »Grundrids ...« (note 5) p. 10.

10. *Marx*, Kritik af Gothaprogrammet, MEUS II, p. 17 f.

11. Jfr. *N. Reich*, (note 3) p. 14 og *T. Wanscher* (note 1)

3. Retten som klasseret.

»Retten kan aldrig stå over samfundets økonomiske struktur« og »loven er et produkt af de materielle produktionsforhold«, jfr. ovenfor. Rettens *indhold* er bestemt af den materielle produktion. I en produktionsmåde, der er baseret på klassesdeling, er rettens indhold *klassebestemt*.

»Jeres ideer er selv produkt af de borgerlige produktions- og ejendomsforhold, ligesom jeres retsorden ikke er andet end jeres klassevilje ophøjet til lov, og denne viljes indhold er bestemt af jeres klasses materielle livsbetingelser.«¹² Den borgerlige rets indhold er udtryk for borgerklassens materielle interesser, og den er »kapitalistisk justits«. ¹³ Den borgerlige ret er i sit indhold og sin funktion »klasseret«.

III. »Kritisk« retsteori.

I de senere år er det navnlig den såkaldte »kritiske« teori,¹⁴ der har påvirket den retsteoretiske diskussion. En del »kritisk« retsvidenskabelig litteratur af mere eller mindre materialistisk karakter har set dagens lys.

»Den intention at rekonstruere den marxistiske retsteori ud fra horisonten hos en moderne fortolket Marx«, ¹⁵ har hos mange forfattere taget sit udgangspunkt i den »kritiske« teori hos Habermas og i dennes særlige kritiske Marx-forståelse (»At forstå Marx bedre, end han har forstået sig selv«¹⁶): »Nu knytter denne metakritik imidlertid selv an til Marx og er derigennem legitimeret som marxistisk, da den kun mere konsistent viderefører Marx' tanker: *med Marx mod Marx*«. ¹⁷

Ifølge Habermas er det nødvendigt at *revidere Marx* for at kunne skabe en samfundskritisk teori, der kan give mulighed for emancipatorisk refleksion og selvrefleksion henimod et samfund karakteriseret ved en »herrschaftsfreie Diskussion«. Revisionen sker især på to punkter: 1. Kategorierne »arbejde« og »interaktion« indføres i stedet for kategorierne produktivkraft og produktionsforhold. 2. Rationalisering og teknologi opfattes som selvstændige umiddelbare (mer-)værdikilder ved siden af arbejdet. Altså en opgivelse af arbejdsværditeorien.

12. Marx, Det kommunistiske manifest, MEUS I, p. 43. Jfr. også Marx, Den tyske ideologi, MEW 3, p. 311. Det er denne polemiske udtalelse, der har spillet så stor en rolle for udviklingen af en normativ viljeteoretisk retsteori i Sovjetunionen i 30'erne.

13. Marx, Kapitalen, MEW 23, p. 690. (Rhodos p. 928).

14. Se hertil R. Kalleberg, »Kritisk teori«, Oslo 1970. Habermas, »Vitenskap som ideologi«, Oslo 1969. Samme, »Borgerlig offentlighed«, Oslo 1971.

15. Wolf Paul, »Das Programm marxistischer Rechtslehre - ein kritischer Rekonstruktionsversuch«, p. 201. Trykt i N. Reich (note 3) p. 201 ff.

16. Habermas, »Theorie und Praxis«, Frankfurt/M. 1971, p. 244.

17. W. Paul, (note 15) p. 220.

Den første indvending reducerer produktionsbegrebet til instrumentel handling og overser, at produktionen hos Marx altid omfatter både arbejdsdeling, interaktion, bevidsthed og kommunikation. Den anden indvending bygger på en sammenblanding af begreberne brugsværdi og værdi.¹⁸

Det *programmatisk hovedindhold* for den »kritiske« *retsteori* er: »rekonstruktionen af den marxistiske retsteori som »retskritik«.¹⁹ Det er den »kritiske« intention hos den *unge Marx*, der kan spores hos de »kritiske« retsteoretikere: »Det er først og fremmest den filosofis opgave, der står i historiens tjeneste, at demaskere fremmedgørelsen i dens *profane former ... kritikken af religionen* forvandles dermed til *kritik af retten ...*«²⁰.

Her vil blot blive redegjort for de vigtigste og mest karakteristiske træk ved en »kritisk« retsvidenskab i denne teori-tradition.

A. »Kritik«-begrebet.

»Kritik«-begrebets *indhold* er ikke entydigt,²¹ men dets elementer kan i vidt omfang føres tilbage til Habermas. Se som eksempler følgende typiske formuleringer:

W. Paul: »...Den marxistiske retsteori er frigørende, interesseret i praktisk-kritisk ophævelse af undertrykkelse (»Herrschaftsabbau«). ...Sammenfattende kan man slå fast, at den marxistiske teori som kritik ifølge sin struktur svarer til en revolutionær historiefilosofi, der formidles gennem det historisk-empiriske materiale, som videnskaberne oparbejder; og som peger frem mod en praksis, hvis forandrende virkninger igen bearbejdes af videnskaben. Den sammenhængende mening i den reale virkelighed rekonstrueres ideologikritisk ud fra de konflikter, som er skjult bag en periodes officielle selvforståelse. Som denne specifikke forbindelse mellem filosofi og videnskab bliver kritik til *humanismens revolutionære kraft*«.²²

H. Zahle: »Jeg tilstræber en indsigt i et kapitalistisk samfunds retssystem, for med denne indsigt som led i en almindelig teori, ud fra de interesser som jeg identificerer mig med, at kunne give bidrag til en frigørende praksis«.²³

18. Se nærmere til kritikken af Habermas' Marx-revision: *H.-J. Schanz* (note 5) p. 56 ff., og *Rütsert og Rolshausen*, »Der Konservatismus der kritischen Theorie«, Frankfurt/M. 1971.

19. *W. Paul*, (note 15) p. 210. Se også *N. Reich* i Indledningen til *Stutschka*, »Die revolutionäre Rolle von Recht und Staat« Frankfurt/M. 1969, p. 18: »Kun retskritikken kan i positiv forstand indgå i en efter-marxistisk retsfilosofi.«

20. *Marx* i »Indledning til kritik af den hegelske retsfilosofi.« Trykt i *Witt-Hansen*, »Karl Marx«, Kbh. 1970, p. 52. - Dette citat er brugt som motto for *Umberto Cerroni*, »Marx und das moderne Recht«, Frankfurt/M. 1974, (Rom 1962), som netop vil rekonstruere den marxiske teori som historisk-materialistisk kritik med udgangspunkt i de af postmarxismen forsømte ungdomsskrifter, se f.eks. p. 107 f.

21. Jfr. *Fagkritisk Front*. »Juristen og samfundet«, Århus 1973. p. 100 ff.

22. *Wolf Paul*, (Note 15) p. 203 og 222 f.

23. *Henrik Zahle*, »Kritisk proces«, København 1974, p. 3.

Nils Kristian Sundby: »... to hovedbetydninger av »kritisk«, en erkjennelsesteoretisk som går tilbake til Kant, og en betydning som er mer direkte politisk handlingsrettet. En tredje, liberalistisk betydning (»studentene må oppfordres til å være våkne og kritiske«), ser jeg bort fra som uinteressant, da den liberalistiske normen om å være kritisk stilltiende tolkes slik at kun kritikk innenfor systemets egne rammer oppmuntres og aksepteres. Som sagt er det hele tiden et kjennetegn for det jeg kaller kritisk retsteori at teoriens tilhengere vil ganske annerledes radikale forandringer i forhold til det bestående.«²⁴

Man kan diskutere denne kritiks innhold ud fra 4 aspekter, der i varierende omfang belyser centrale punkter i denne teori:

1. Erkendelse og interesse.

»For forskningsprocessens tre kategorier lar det seg påvise en spesifikk sammenheng mellom logisk-metodiske regler og erkjennelsesledende interesser. Dette er oppgaven for en kritisk vitenskapsteori som unngår positivismens fallgruber. I ansatsen til de empirisk-analytiske vitenskaper inngår en *teknisk*, i ansatsen til de historisk-hermeneutiske vitenskaper en *praktisk* og i ansatsen til de kritisk orienterte vitenskaper den *frigjørende* erkjennelsesinteresse.«²⁵

Denne tese om forholdet mellom erkendelse og interesse danner grunnlaget for den »kritiske« rettsvitenskap, som jeg vil forsøke at belyse gjennom disse 4 aspekter.

Tankegangen er i store træk den, at retten, de retlige institusjoner og rettsvitenskapen er redskaper i de herskende samfundsgruppers (i mere marxistisk prægede varianter: den herskende classes) interesse, og redskaper som samtidig tilslører - og dermed legitimerer - dette magtforhold.

Den kritiske rettsvitenskaps oppgave er derfor at påvise (d.v.s. avsløre) dette gjennom »kritik« for herigennem at udøve en frigjørende praksis i de undertrykte gruppers (classes) interesse.

Forklaringsmodellen er som regel blot *reduktiv*, i den forstand at man har til hensigt »kritisk« at avsløre det materielle eller økonomiske innhold i normen eller ideologien, og hvorved man ofte innskærper sig til at reducere det behandlede fænomen tilbage til en dybere *årsag* ved i al almindelighed at henvise til »kapitalismens behov«, »profitmotivet« el.lign.

2. Frigjørelse. (Emancipation).

Dette begreb er centralt placeret i de ovennævnte citater. Men *hvem* skal frigøres, og *fra* hvad og *til* hvad? Her er uklarheden stor og meningene delte.

24. Nils Kristian Sundby, »Positivistisk og kritisk jus«, Samtiden 1974, p. 380 ff, p. 383.

25. Habermas, »Erkjennelse og interesse«, p. 9. Trykt i »Vitenskap som ideologi«, Oslo 1969.

Det menneskelige individ, undertrykte grupper eller proletariatet?
Fra uretfærdighed, fremmedgørelse, undertrykkelse eller kapitalismen?
Til en retfærdig socialstat, »herrschaftsfreie Kommunikation«, socialisme eller proletariatets diktatur?

Det gennemgående træk kan siges at være et ideal om en *almenmenneskelig frigørelse fra »undertrykkelse«* (herredømme), uden at være specifikt indrettet på proletariatets kamp som klasse mod kapitalens herredømme. Det er den *humanistisk-antropologiske kritik-figur* hos den unge Marx, der videnskabsgenetisk er dette kritikbegrebs platform. Denne kritik-figurs centrale indhold er påvisningen af menneskets *fremmedgørelse* fra det menneskelige *væsen*.²⁶

Følgende citat belyser på udmærket måde opfattelsen af forholdet mellem ret og emancipation hos en typisk repræsentant for Habermasskolen:

»Udviklingen fra herredømmets ret til rettens herredømme betegner skridt for skridt den historiske proces for den *almene menneskelige emancipation*. ... Marxistisk retsteori ... er, - på grund af sin hensigt at forvandle ideologisk ret til kritisk ret og historisk at virkeliggøre den almene menneskelige emancipation, - *den historisk-dialektiske filosofi for evolutionen fra ret til retfærdighed*.«²⁷

Og *hvorledes* kan denne frigørelse ske?

Gennem *dialog* eller *klassekamp*?

»Emancipation fremtræder som et spørgsmål om at ophæve forvrængninger i kommunikationsprocesserne og ikke som en befrielse af kollektive grupper, som er underkastet konkret undertrykkelse. Følgerigtigt bliver derfor (kritisk) sociologi opfattet som »emancipatorisk engageret ideologikritik«.«²⁸

Den frigørende (»kritiske«) virksomhed for »kritiske« jurister sker gennem »*retskritik*«, jfr. punkt 3, d.v.s. ideologikritik (jfr. punkt 3a), konkret retskritik, altså indholdskritik (jfr. punkt 3b) og positivismekritik, det vil her sige dogmatikkritik (jfr. punkt 3c), og gennem *praksis*«, jfr. punkt 4.

3. Retskritik.

Den følgende tre-delning angiver naturligvis ikke skarpt afgrænsede forskellige »kritik«-former, men i inddelingen fokuseres på forskellige *elementer*, der som regel alle indgår i den »kritiske« analyse blot med forskellig vægt alt efter analysens intention og objekt.

26. Se nærmere hertil *Ranciere*, »Kritikbegrebet og kritikken af den politiske økonomi«, rhus 1973 (original Paris 1965).

27. *Wolf Paul* (note 15), p. 228.

28. *Ritsert/Rolshausen*, (note 18), p. 88.

a. Ideologikritik.

»En kritisk samfunnsvidenskab ... påtar seg ... å undersøke når de teoretiske utsagn griper invariante lovmæssigheder ved den sociale adferd overhodet og når den griper ideologisk fastfrosne, men i prinsippet foranderlige afhængighedsforhold. I den grad dette er tilfældet regner *ideologikritikken* - som for øvrigt *psykoanalysen* - med at informasjon om lovsammenhenger utløser en refleksjonsprosess i bevidstheden til angjeldende person selv; derigennem kan det ureflekterte bevissthetsniveau, som hører til utgangsbetingelserne for slike love, bli forandret. En kritisk formidlet viten om lover kan via dette gjennom refleksjon om ikke opheve loven, så iallfall gjøre at den ikke kan anvendes«.²⁹

Dette utgangspunkt hos Habermas om sammenhengen: *ideologikritik - selvrefleksion - frigjørelse* er viktig for forståelsen af den centrale rolle, som ideologikritikken spiller i den kritiske retsvidenskab.

Det er nemlig karakteristisk, at *rettens ideologiske karakter* sterkt fremhæves. Denne oppfattelse kan føres tilbake til *Marx/Engels*, hvor ideologien er den falske, fordrejede (borgerlige) bevidsthed.³⁰

Og utallige steder fremhæver Marx/Engels sådanne ideologiske momenter i den borgerlige ret. Det ideologiske (falske, fordrejede, illusionære, mystificerende ...) refererer sig overvejende til en idealistisk retsoppfattelse³¹ og til de retlige formers og nøglebegrebers tilsløring af rettens økonomiske indhold.³²

Afsløringen af de ideologiske momenter bliver en viktig oppgave for den kritiske retsvidenskab, ofte endda den viktigste. Et typisk eksempel er afsløringen af den ideologiske karakter ved de retlige grundbegreber om »frihed« og »lighed« gjennom henvisningen til den faktiske sociale ulighed (klassesdeling) i samfundet og gjennom påvisningen af frihedens og lighedens økonomiske indhold, nemlig ækvivalensen i det simple varebytte.

Det vil i mange tilfælde være berettiget at tale om en *ideologifetisering*³³, som overvurderer den ideologiske, altså bevidsthetsmessige, funksjon af retten i forhold til retssystemets reale funksjoner i samfundstotalitetens reproduksjonsprosess, jfr. nedenfor om materialistisk retsteori.

Hos nogle forfattere bliver retssystemet ligefrem *reduceret* til ideologi. F.eks. hos *Norbert Reich*: »Retten har ingen fra ideologien i klassesamfundet løsrevet

29. Habermas (note 25) p. 11. Sammenlign hertil analysen og metakritikken af det Habermasske kritikbegreb hos *Ritsert/Rolshausen* (note 18) p. 94: »Efter dette mønster findes ikke anden bekræftelse på kritikken end den ved dialog bibragte selvrefleksion hos de deltagende, - *klassekamp* bliver i det store og hele til *psykoterapi*.«

30. Jfr. f.eks. *Engels'* brev til Mehring, MEUS II, p. 498. »Ideologien er en proces, som det såkaldte tænkende menneske ganske vist fuldbyrder med bevidsthed, men med en falsk bevidsthed«.

31. Se f.eks. *Marx* i Den tyske ideologi, MEW 3 p. 311-12 og *Engels* i breve til Schmidt og Mehring, MEUS p. 405 og 498-99.

32. Se f.eks. *Marx* i Kapitalen, MEW 23, p. 190 og 562 (Rhodos p. 292 og 762).

33. Jfr. *Fagkritisk front* (note 21) p. 103.

eksistens.«³⁴ og hos *Peter Blume*: »...dette udgangspunkt må være af marxistisk beskaffenhed, hvilket indebærer, at retten opfattes som en ideologi, ...« og: »Domstolene er en del af den retlige ideologi«³⁵, hvor selv retlige institutioner gøres til bevidsthed.³⁶

Opfattelser af denne art forøger ikke just kritikens frigørende kraft og har intet grundlag i den marxste teori, hvor ideologien altid blot fremhæves som et *aspekt* ved den borgerlige ret.

b. Indholdskritik.

Indholdskritikken af retssystemet og dets institutioner har primært til hensigt at påvise *konkrete* reglers og institutioners økonomiske indhold og funktioner gennem påvisningen af deres interessebestemte (klassebestemte) karakter. Det er især den private ejendomsret og den hermed sammenhængende ulighed og undertrykkelse, der står i centrum for kritikken.³⁷

Som *eksempel* på en konkret kritisk analyse af domstolsorganisationen kan nævnes den tidligere omtalte *H. Zahle*, »Kritisk proces«, København 1974. I øvrigt henvises til neden for i afsnit VI.

Kritikken af den borgerlige rets *form* ser man sjældent inddraget i analysen i modsætning til de to andre »skoler«. Dette falder i tråd med denne retnings overvejende anknytning ved Marx' ungdomsskrifter, jfr. *Engels* brev til Mehring i 1893: »Derved fik den indholdsmæssige side os dengang til at forsømme spørgsmålet om formen«.³⁸

Da det er den private ejendomsrets samfundsmæssige funktioner, man vil blotlægge (afsløre), må man nødvendigvis tage andre (og almene) samfundsvidenskabelige metoder i anvendelse, hvorved indholdskritikken i sig selv er forskningslogisk forbundet med en overskridelse af den traditionelle retsdogmatik, - den fører altså over i en »dogmatik-kritik«, jfr. punkt c.

34. *Norbert Reich*, (note 19) p. 11.

35. *Peter Blume*, »Et par retsfilosofiske bemærkninger«, *Juristen* 1973, p. 319 og p. 321.

36. Se også *Ole Krarup*, Efterskrift til »*Juristen og samfundet*«, Århus 1973 p. 108, hvor lovene både er »uvirkelige« og hører til bevidsthedsfæren, og *Elwin og Victor*, »Rättsteori och dialektisk materialism«, Häften för kritiska studier, 1973, hefte 4, p. 33.

37. *Jørgen Dalberg-Larsen*, (»Introduktion til almindelig retslære« ved Jes Bjarup og Jørgen Dalberg-Larsen, Århus 1973, p. 134 ff.) anviser som en vigtig opgave for en kritisk retsvidenskab at analysere de »negative kendsgerninger«: »Når man f.eks. har generelle regler om sikring af borgernes rettigheder, hvordan kan det da være, at disse ikke modsvares af mere detaljerede regler, der følger de generelle principper op, og hvis sådanne regler findes, hvorfor har man da ikke i retspraksis sørget for deres gennemførelse.« (p. 156).

38. MEUS II, p. 498.

c. Dogmatikkritik.

Den kritiske teori *positivisme-kritik* har givet sig udslag i en kritik af den retsvidenskabelige dogmatik og den bagvedliggende videnskabsteori, retsfilosofien.³⁹

Retsvidenskaben som helhed opfattes som et magtinstrument for de herskende i samfundet gennem sin konservative accept af den givne samfundsstruktur og den dermed sammenhængende »tekniske« erkendelsesinteresse i at sikre det kapitalistiske samfunds fortsatte eksistens, som giver sig udslag i, at retsdogmatikken kommer til at udgøre retsvidenskabens egentlige kerne. Derved udelukkes rettens samfundsmæssige aspekter (indhold og funktioner) fra retsvidenskaben, som altså centreres snævert om retssystemets egen indre sammenhæng. Den »frigørende« erkendelsesinteresse fører således til en overskridelse af retsdogmatikken.

Retsfilosofien kritiseres for sit positivistiske grundlag, herunder især videnskabsidealet om den »værdifri forskning«⁴⁰ og den videnskabsteoretiske legitimation af retsdogmatikken. Se hertil *Henrik Zahle*, som igennem et grundigt detailstudium tager »sigt på at påpege de politiske bindinger, som en sådan pretention om værdifrihed kun tilslører«. Retsteoriens politiske funktion påvises ved at fremhæve diskrepansen mellem retsteoriens forståelse af retsdogmatikken som upolitisk (deskriptiv, objektiv) og retsdogmatikkens faktiske bindinger til det »gældende system« og »de magthavendes interesser«.⁴¹

Den juridiske dogmatik i sig selv opfattes som et tilslørende, altså ideologisk, undertrykkelsesinstrument. Jfr. *Ole Krarup*, som ud fra en intention om at være med til at »bane vej for et hårdt tiltrængt opgør med den borgerlige ideologis tyranni« konkluderer, at vi her står »overfor et slående eksempel på forvansket virkelighedsopfattelse: Den juridiske bevidsthed, som den finder udtryk i begrebsdannelsen, indeholder en sløret, fordrejet gengivelse af det virkelige forhold«.⁴²

4. Praxis.

»I modsætning til traditionel retspolitik, som i første række går ud fra rettens *system-affirmative* modalitet, som *garanterer og stabiliserer* den bestående politøkonomiske praksis, postulerer Marx en *systemkritisk* og *systemændrende* modalitet, som sigter mod verdensforandring.«⁴³ Denne tankegang går tilbage til *Marx*' berømte teser om

39. Se afsnittet »Retsvidenskaben begynder, hvor retsdogmatikken holder op« i *Fagkritisk Front* (note 21) p. 98 ff.

40. Jfr. *Flemming Deleuran*, »Om kritiske jurister (og studenter) og kritisk retsvidenskab«. *Juristen* 1973 p. 416 ff.

41. *Henrik Zahle*, »Kritik af en retsteori. Om Alf Ross' opfattelse af retsvidenskaben«, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1974, p. 333 ff.

42. *Ole Krarup*, »Om den offentlige rets grundbegreber«, *Juristen* 1974, p. 349 ff. Jfr. hertil *Alf Ross*, »Brev til Ole Krarup«, *Juristen* 1975 p. 1 f. og *Ole Krarup*, »Om materialistisk retsteori«, *Juristen* 1975 p. 3 ff., hvor Krarup uddyber sin kritik af retsfilosofien og retsdogmatikken for deres tilslørende (og dermed politiske) funktioner igennem den positivistiske virkelighedspartering (den skarpe grænse mellem de juridiske discipliner, især sondringen retsfilosofi, retssociologi, retsdogmatik) og koncentrationen om overfladefænomener i modsætning til de basale menneskelige relationer.

43. *W. Paul* (note 15) p. 23.

Feuerbach,⁴⁴ hvori den »revolutionerende praksis« fremhæves som nødvendig i samspil med den kritiske teori.

Habermas' analyse af *formidlingsforholdet mellem teori og praksis* taler om et *dobbelt forhold*:

»Teorien omfatter altså et dobbelt forhold mellem teori og praksis: den undersøger på den ene side den historiske konstitutionssammenhæng for en interesse-situation, som teorien så at sige gennem erkendelsen selv tilhører; og på den anden side den historiske aktionssammenhæng, i hvilken teorien kan virke handlingsorienterende. I det første tilfælde drejer det sig om den sociale praksis, der som samfundsmæssig syntese muliggør erkendelse; i det andet tilfælde om en politisk praksis, som bevidst sigter mod en omvæltning af det bestående institutionssystem.«⁴⁵

Praksis-kategorien er her stadig central, men er ikke udelukkende politisk revolutionær. Den »sociale praksis« er af mere erkendelsesteoretisk karakter.

Denne todeling af teoriens praksisformidling (og dermed også af kritikbegrebet) viser sig hos *Sundby*: Den kritiske teori i den første betydning skal »bidra til respekt for og kunnskap om sannheten« og den anden form skal indgå »i arbeid for politiske forandringer ... som kan regnes som »progressive« i forhold til det endelige mål: gjennomføringen af socialismen«.⁴⁶

Men da der i den »kritiske« teoris humanistisk-antropologiske kritik begreb indgår forestillingen om, at kritikken i sig selv er »humanismens revolutionære kraft«,⁴⁷ er det teori/praksis-formidlingen i den *første* betydning, der er den dominerende. Dette har bl.a. vist sig ovenfor i afsnit 3, om »Retskritik«.

Hermed bliver »praksis«-begrebet bestemt: *Praksis som kritik*.

B. Materialisme-opfattelse.

De fleste forfattere af denne skole bekender sig til en videnskabelig materialisme. Men hvad er indholdet af dette? »Synspunktet er *materialistisk* fordi det tilstræber at forklare de procesretlige normer som led i en samfundsmæssig helhed... De må ses i deres vekselspil med andre sociale faktorer, og analysen er baseret på de antagelser, at procesretten som ideologisk og bevidsthedsmæssigt element i en overbygning i hovedsagen er afledt af materielle forhold, omend

44. MEUS II, p. 401.

45. Habermas, (note 16) p. 10

46. *Nils Kristian Sundby* (note 24) p. 386.

47. *Wolf Paul* (note 15) p. 223.

ikke uden mulighed for selvstændige forløb«.48 Denne opfattelse af materialismen er repræsentativ for en stor del af den »kritiske« retslitteratur.

Det ses, at hverken de materielle forhold selv eller deres samspil med andre samfundsmæssige faktorer er nøjere *teoretisk bestemt*, hvilket er karakteristisk for den »kritiske« teori. »Ganske vist ... fører disse forfattere en materialistisk forståelse med sig i argumentationen, men materialismen *konstituerer* den ikke. Tværtimod kan man tale om en skæbnsvanger »interferens af paradigmer«: det sprogfilosofiske interaktionsbegreb, emancipation som dialogisk proces og interesse-udlicitering som systemproblem forråder en konstitutiv forbindelse til handlingsteori og funktionalisme. I forhold hertil etablerer de kun retoriske henvisninger til den historiske materialisme en svævende aura af kritik.«49

Den ovenfor under III A1 omtalte *reduktive forskningslogik* hænger nøje sammen med en sådan materialisme-opfattelse. Men det materialistiske videnskabsbegreb hos *Marx* (som man jo påberåber sig) har et andet indhold: »Det er i realiteten langt lettere gennem analyse at finde de religiøse tågedannelsers jordiske kerne, end omvendt at udvikle de himmelgjorte former af de respektive virkelige livsforhold. Men det sidste er den eneste materialistiske og derfor videnskabelige metode.«50

Denne videnskabs-intention om *materialistisk udledning*, som *Marx* gennemfører i sin »kritik af den politiske økonomi«51 fastholdes ikke af den »kritiske« retsvidenskab, men er udgangspunktet for den »materialistiske« retsteori, jfr. nedenfor.

Også den »strukturalistiske« retsteori, jfr. nedenfor, forsøger en teoretisk bestemmelse af det materialistiske grundsyn, nemlig gennem begrebet »økonomiens determinans i sidste instans« i en »social struktur«.

Fastholdes den marxiske materialistiske videnskabsteori er *Habermas'* Marx-»revision« en *idealistisk, borgerlig* teori.52

For den i forlængelse af *Habermas* udviklede »kritiske« retsteori, f.eks. hos *W. Paul*, gælder det samme. Det ovenfor ved note 27 anførte citat bygger på et rent *idealistisk og dermed borgerligt retsbegreb*: Rettens herredømme betegner

48. *Zahle* (note 23) p. 3. - Se også *Elwin/Victor* (note 36) p. 35 og *Krarup* (note 42, 1974) p. 360, der begge i hovedsagen giver udtryk for en tilsvarende materialisme-opfattelse. *Krarup* (note 42, 1975) p. 4f. betragter dog ikke sin analyse som materialistisk og erkender dermed den »kritiske« analyses utilstrækkelighed og peger frem mod den egentlige materialistiske analyse. *H. Zahle* (note 41) opfatter heller ikke sin kritik af *Ross* som materialistisk (p. 403), men indskrænker sig til en påvisning af »at *Ross*' rets- og statsopfattelse ... er knyttet til den tidlige liberalistiske statsopfattelse« (p. 361).

49. *Ritsert/Rolshausen* (note 18) p. 10.

50. *Kapitalen*, MEW 23, p. 393, (Rhodos p. 547). Se også den fjerde Feuerbach-tese.

51. Jfr. *H.-J. Schanz* (note 5), især afsnittet p. 20 ff: »Det materialistiske grundsyn og kritikken af den politiske økonomi«.

52. Jfr. *E. Osborg*, »Zum Verhältnis von Recht und Politischer Ökonomie. Ansatz zu einer materialistischen Rechtstheorie«, Frankfurt/M 1972 (endnu utrykt dissertation), som kritiserer den »»nicht-marxistischen« Marxverständnis« hos *Habermas* som en »idealistischen Konstrukt«, p. 153 og 210.

menneskets frigørelse, som sker ved hjælp af teoriens forvandling af den ideologiske ret til kritisk ret og til retfærdighed! - Her er retsbegrebet ikke materialistisk opfattet som det borgerlige samfunds ret, men er en rent tænkt retside, som repræsenterer en højere retfærdighed, men som dog kan virkeliggøres gennem kritisk udviklingsarbejde - uden en revolutionær overvindelse af kapitalismen. (Er det her den Habermas'ske retfærdige »socialstat«, han tænker på?)

De tre grundproblemer.

Vi kan herefter se på, hvilken stilling den »kritiske« retsteori indtager over for de 3 hovedtemaer i marxistisk retsteori.

1. Retten som overbygning.

Anvendelsen af de billedlige analysebegreber »basis« og »overbygning«, som hos den unge Marx udtrykker den materialistiske intention, går igen som et kernepunkt i hele den post-marxistiske retstradition.⁵³ Også hos den kritiske retsteori genfinder vi brugen af denne bygningsmetafor. Billedet bruges, da det på en nem og bekvem måde giver udtryk for den materialistiske selvforståelse.

Den teori, der ligger bag den *reduktive forskningslogik*, med dens søgen efter dybere liggende generelt formulerede årsager, *tenderer* mod en *deterministisk* opfattelse af forholdet mellem basis og overbygning, d.v.s. at overbygningen betragtes som en *afspejling* af basis. Som regel karakteriseres dette forhold dog somet »vekselspil« eller en »*vekselvirkning*« men uden nogen præcisere teoretisk fastlæggelse heraf - og slet *ikke polit-økonomisk reflekteret*.

Selv om »kritikken« primært går ud på at afsløre det materielle, økonomiske, indhold i retssystemet, kan man påvise en *tendens* til *oppustning af overbygningens og dermed rettens samfundsmæssige rolle*. Dette kan f.eks. konstateres i den stærke - næsten udelukkende - vægt, der lægges på kampen mod den borgerlige ideologi, i bestemmelsen af praksis som kritik, og hos *W. Paul*, som via et begreb som »kritisk ret« o.lgn. helt ender i en idealistisk position.

Denne idealistiske tendens er udtryk for en *videnskabslogisk uklarhed*, idet den ikke med konsistens lader sig forene med den reduktive forskningslogik, hverken i dennes mere deterministiske eller mere vekselvirkningsorienterede varianter.

2. Retten som historisk fænomen.

I overensstemmelse med den »kritiske« teoris overvejende anknævnelse ved Marx tidligere skrifter, i modsætning til Marx' senere »kritik af den politiske økonomi«,

53. Renner, Paschukanis, Stutschka, Korsch, Marxismen-Leninismen o.s.v.

knyttes det historiske perspektiv ofte⁵⁴ til udtalelserne i Den tyske ideologi, om at retten ikke har nogen egen historie.

Men det historiske perspektiv er ikke *polit-økonomisk* reflekteret. Udviklingen af det borgerlige samfund bliver ikke materialistisk konsekvent reflekteret igennem kapitalforholdets konstituering. Dette kan f.eks. tydeligt ses hos *Habermas*, hvor borgerskabets offentlige og politiske fremtræden tilskrives en afgørende rolle for kapitalismens fremvækst, hvorimod f.eks. den oprindelige akkumulation overhovedet ikke er nævnt.⁵⁵

»Kritikken«, som den er analyseret ovenfor, lægger ikke nogen hovedvægt på det historisk specifikke, og hos *W. Paul*, - se citatet ved note 27 - er rettens historiske betingethed forvandlet til en idealistisk »historicitet«, som nærmest er af metafysisk, naturretlig art, og dermed *ahistorisk*.

3. Retten som klasseret.

Den oven for påviste reduktive forskningslogiks typiske træk er netop afsløringen af rettens interessebundethed til fordel for den herskende klasse. At afsløre retten og dens institutioner som klasseredskaber (klasseret og klassedomstole) er hovedindholdet i både ideologi-, indholdsog dogmatikkritikken. Retten fungerer i overvejende grad som klasseret ved sin ideologiske karakter, men også ved opretholdelsen af social ulighed gennem beskyttelsen af den private ejendomsret.

Men *hvad er en »klasse«?* I virkeligheden dækker der sig ofte bag begrebet om »klasseret« blot en forståelse for rettens interesse-betonede karakter, hvilket enhver borgerlig (rets-) sociolog er klar over. Dette hænger sammen med »klasse«-begrebets *manglende polit-økonomiske begribelse*. *Ritsert og Rolshausen* hentyder således med titlen: »Der Konservativismus der kritischen Theorie« til »ophævelsen af interessen i en politøkonomisk begrundet klasseanalyse, uden at den praktiske ophævelse af antagonismen mellem lønarbejde og kapital har fundet sted.«⁵⁶

Med brugen af »klasse«-begrebet menes i virkeligheden ofte blot »indtægtsgrupper«, »parlamentarisk-politiske partier« o. lign. og ikke kapital-logisk udledte klasser, selv om man anvender kategorier som »kapitalistklasse« og »arbejderklasse«. Og med »klasse-interesser« menes i virkeligheden ofte interessegruppernes og partiernes »ligeligere-fordelingssynspunkt« og ikke de kapital-logisk udledte objektive klasseinteresser, som for arbejderklassen er kapitalforholdets totale ophævelse.

Et eksempel: »Störst blir naturligtvis möjligheten att påverka lagstiftningen om, såsom länge varit fallet i vårt land, arbetarklassen innehar regeringsmagten«. *Eklund* vil »förbehålla begreppet klasslag åt sådan lag som en samhälls-

54. F.eks. *W. Paul* (note 15) p. 211 og *N. Reich* (note 19) p. 17 f.

55. Se *Habermas* »Borgerlig offentlighed«, Oslo 1971.

56. *Ritsert og Rolshausen* (note 18) p. 10.

klass tillgriper för att vinna, stärka eller vidmakthålla en *maktställning* över en anden samhällsklass... Det är klasslagstiftning av denna negative karaktär - den som vände sin udd mot *arbetarrörelsen* - som skall behandlas i denna avhandling. Utanför behandlingen faller sådan »positiv« klasslagstiftning som i regel framtvingad av de *sämre lottade* samhället. Det må slutligen anmärkas att en positiv klasslagstiftning som skapas av den härskande klassen *för att dämpa oron* hos misgynnade eller förtrykta samhällsklasser kan ses som en negativ klasslagstiftning, eftersom den ytterst avser att bevara den härskande klassens *privilegerade ställning*. Känt är att Bismarck på sin tid genomdrev en sociallagstiftning i syfte att motverka den tyske *socialdemokratins* frammarsch,⁵⁷ (mine fremhævelser).

Her er »klasselovs«-begrebet knyttet til parlamentarisk-politiske partiers fordelings-interesser, subjektiverede taktik og indbyrdes magtforhold.

»Arbejderklassen« er her identisk med socialdemokratiet!

IV. Strukturalistisk retsteori.

»Imidlertid kan retsteori kun konstitueres som videnskab, hvis den bestemmer sit erkendelsesobjekt »ret« og betragter ret som »ret«, ikke som middel til emancipation eller som et emancipationsforhindrende relik. Først da bliver retsteori til genuin videnskabelig kritik af objektet »ret« som »teoretisk praksis.«⁵⁸

Med en opfattelse som denne udtrykkes et helt andet teoretisk udgangspunkt end hos den »kritiske« teori. Det er ikke her »retsteori som emancipation«, men som »teoretisk praksis«. Det er dog også her »retsteori som kritik«, men først igennem rettens teoretiske bestemmelse som »erkendelsesobjekt«.

A. »Struktur«-begrebet.

1. Den »teoretiske praksis« og »erkendelsesobjektet«.

Det er *Althusser's* strukturalistiske Marx-tolkning, der er udgangspunktet for denne teoretiske retning.⁵⁹ Ifølge Althusser udgør teorien en praksis, der gennem teorien

57. *Per Eklund*, »Rätten i klasskampen«, Stockholm 1974, p. 29 ff.

58. *N. Reich* (note 2) p. 39. I denne artikel argumenterer N. Reich for den strukturalistiske Marx-tolkning og ændrer dermed opfattelse (eksplicit i note 1 og 10) i forhold til sit tidligere teoretiske ståsted, som nærmest var i overensstemmelse med den »kritiske« retsteori, jfr. ovenfor i note 19 og ved note 34.

59. *Althusser*, »Pour Marx«, Paris 1965 (oversat til dansk »For Marx«, Kbh. 1969) og *Althusser/Balibar*, »Lire le Capital«, Paris 1965, (oversat til svensk, »Att läsa Kapitalet«, bd. 1 og 2, Stafanstorps 1970). Specielt om politisk teori: *Poulantzas*, »Pouvoir politique et classes sociales«, Paris 1968 (oversat til svensk: »Politisk makt och sociale klasser«, Mölndal 1970).

forvandler ideologi til erkendelse. Den »teoretiske praksis« er den videnskabelige erkendelses-proces.⁶⁰

Det erkendelsesteoretiske grundlag er fremhævelsen af »erkendelsesobjektets« (som »tankeobjekt«) forskellighed fra »realobjektet«: Althusser opretholder skarpt (med henvisning til Marx i »Indledning« til »Grundrids...«) distinktionen mellem »det *tanke-konkrete*, der er erkendelse, og det *virkeligheds-konkrete*, der er dens objekt. Den proces, der producerer den konkrete erkendelse, foregår helt og holdent inden for den teoretiske praksis: »den angår naturligvis det virkeligheds-konkrete, men dette virkeligheds-konkrete »eksisterer uafhængigt videre som før uden for tanken« (Marx), hvor det ikke nogensinde må blandes sammen med dette andet »konkrete«, som erkendelsen af det er.«⁶¹

For at den teoretiske praksis kan producere denne erkendelse må videnskaben »udarbejde sine egne videnskabelige kendsgerninger gennem en kritik af de *ideologiske »kendsgerninger«*, der er udarbejdet af den tidligere ideologiske teoretiske praksis. At udarbejde sine egne specifikke »kendsgerninger«, det er samtidig at udarbejde sin egen »teori«, eftersom den videnskabelige kendsgerning - og ikke det såkaldte rene fænomen - kun bliver identificeret i den teoretiske praksis' felt.«⁶²

For en teori om retten har det til konsekvens, »at muligheden for en særlig teori afhænger af dens objekts autonomi og specificitet, ikke i den sociale empiriske virkelighed, men som objekt konstrueret af denne teori som objekt for teoretisk undersøgelse. En marxistisk retsteori har kun krav på gyldighed i den udstrækning den konstituerer sit eget objekt.«⁶³

Denne konstituering sker gennem »struktur«-begrebet, som gennem en »*symptomal læsning*« læses ind i »den modne Marx«. ⁶⁴ Den symptomale læsning ⁶⁵ koncentrerer sig om en teksts lakuner (»hvide pletter«) og rekonstruerer tekstens eget nærværende-fraværende ubevidste, hvilket hos den modne Marx netop er »struktur«-begrebet. Der kan nemlig i det marxske værk konstateres et »*epistemologisk brud*«, der betegner udviklingen fra den unge Marx' før-videnskabelige (ideologiske) hegeliske og feuerbachske begrebsverden til den modne Marx' videnskabeligt materialistiske »struktur«-teori, (som altså hos Marx er ikke-erkendt tilstede).

2. Skitse over »struktur«-begrebets elementer.

»For den modne Marx består en social struktur, en produktionsmåde eller en samfundsformation, af et sæt af særlige og specifikt virkende niveauer, der i

60. Se til de erkendelsesteoretiske problemer især »For Marx« (note 59) p. 146 ff, og 156 ff, og »Att läsa ...« bd. 1 (note 59) p. 50 ff.

61. »For Marx« (note 59) p. 159.

62. »For Marx« (note 59) p. 157.

63. Poulantzas (note 3) p. 76.

64. I modsætning til den »kritiske« retsteoris forankring hos den unge Marx.

65. Se »Att läsa ...« bd. 1. (note 59) p. 31 ff. og 102.

sidste instans er determineret af økonomien«⁶⁶. De fire grundlæggende niveauer er det økonomiske, det politisk-juridiske, det ideologiske og det teoretiske, med hver sin praksis. Disse niveauer udgør regionale strukturer, som er relativt autonome. - Herigennem er retten konstitueret som særligt videnskabeligt erkendelsesobjekt.

Disse regionale strukturer findes i enhver social struktur, og det er altid *økonomiens determinans i sidste instans*, som afgør hvilket niveau, der spiller den *dominerende rolle*.

En *produktionsmåde* er den teoretisk rene struktur, hvorimod en *samfundsformation* udviser en historisk bestemt kombination af flere produktionsmåder med en bestemt produktionsmådes dominans.

Det komplekse samspil mellem en struktur og dens elementer udgør en struktur (»metonymisk«) kausalitet, i modsætning til en lineær, mekanisk kausalitet⁶⁷ og *overdetermination* betegner en strukturs dominans over en anden struktur og dens elementer.⁶⁸

3. Formanalyse.

Det er først og fremmest rettens *form* og almene (strukturelle) funktioner, som har interesseret de forfattere, der har anvendt det Althusserske »struktur«-begreb ved retsteoretiske analyser. F.eks. i følgende karakteristiske formulering: »Vi vil i det følgende angive de strukturelle betingelser juraen er underlagt i den kapitalistiske produktionsmåde. Herved kan vi påvise nogle grundlæggende former for det juridiske system; men ikke vise hvordan det juridiske system selv udvikles indenfor disse rammer.«⁶⁹

4. Den kapitalistiske produktionsmåde.

Den kapitalistiske produktionsmåde⁷⁰ er karakteriseret ved en *specifik autonomisering* af det økonomiske og det politisk-juridiske niveau. Dette skyldes adskillelse mellem producent og produktionsmiddel (både i den reelle tilegnelsesrelation og i ejendomsforholdet) i det økonomiske niveau, som altså ikke behøver ikke-økonomiske tvangsmidler, for at ikke-arbejderen kan aftvinge arbejderen merarbejde. Det

66. Poulantzas (note 3) p. 82.

67. Se »Att läsa«, bd. 2 (note 59) p. 62 ff., f.eks. p. 69: »Orsakens frånvaro i strukturens »metonymiska kausalitet« på sina effekter är inte resultat av strukturens exterioritet (egenskap att vara något yttre) i förhållande till de ekonomiska fenomenen: det är tvärtom själva formen för strukturens interioritet (egenskap att vara något inre) såsom struktur i sina effekter.«

68. Se »For Marx« (note 59) p. 173 ff.

69. Lisbet Roepstorff, »Det juridiske systems dominans i den kapitalistiske ideologi«, Kurasje nr. 10, p. 87. Det sagte gælder også for Poulantzas (note 3).

70. Jfr. til dette afsnit især Ballibar i »Att läsa«... bd. 2, p. 84 ff og Poulantzas (note 3 og note 59).

følger derfor af økonomiens determinans i sidste instans, at det økonomiske niveau også spiller den dominerende rolle.⁷¹

I *prækapitalistiske produktionsmåder* er producenten ikke i den reelle tilegnelsesrelation adskilt fra sit produktionsmiddel, hvorfor det er nødvendigt med ikke-økonomiske (religiøse eller politisk-juridiske) tvangsmidler til afpresningen af merarbejdet. Derfor ses en tæt *sammenvævning* af niveauerne, og at de ikke-økonomiske niveauer spiller den dominerende rolle, hvilket også her følger af økonomiens determinans i sidste instans.

Retten specifikke autonomisering i den kapitalistiske produktionsmåde muliggør den teoretiske bestemmelse af retten i denne struktur. *Poulantzas* kan »konstruere det teoretiske begreb om den moderne ret som et system af normer, der er generelle, abstrakte, formelle og nøjagtigt regelsatte i den forstand, at de besidder en fuldstændig reversibilitet«. ⁷²

5. Reproduktion og funktion.

Det er med udgangspunkt i kategorien om samfundets *reproduktion* at overbygningens, herunder retten, *almene (strukturelle) funktioner* søges analyseret.⁷³ »Hvordan sikres reproduktionen af produktionsforholdene? Den er for en meget stor dels vedkommende sikret af den juridisk-politiske og ideologiske overbygning«. ⁷⁴ Institutionelt tilhører det juridiske system samtidigt det repressive statsapparat, der overvejende *fungerer på vold*, og systemet af ideologiske statsapparater, der *fungerer på ideologi*. ⁷⁵

6. Ideologien og retten.

At fungere på ideologi vil sige at bidrage til strukturens bevidsthedsmæssige legitimering hos strukturens subjekter, da »ideologien repræsenterer individernes imaginære forhold til deres virkelige eksistensbetingelser«. ⁷⁶ Althusser's tese om ideologien er, »at det er i og under den ideologiske underkastelses former, at reproduktionen af arbejdskraftens kvalifikation er sikret«⁷⁷, hvorfor »skolen (og parret skole-familie) konstituerer det dominerende ideologiske statsapparat«⁷⁸.

71. Dette har dog ifølge strukturalisterne kvalitativt ændret sig under statsmonopolkapitalismen som specifik kapitalistisk formation, hvor det politiske niveau spiller den dominerende rolle, jfr. *Poulantzas* (note 59) p. 233 ff.

72. *Poulantzas* (note 3) p. 98.

73. *Althusser*, »Ideologi og ideologiske statsapparater«, Kbhvn./Århus 1972, p. 15 ff., 24 og 36 ff. og *Roepstorff*, (note 69) p. 82 og 84. Disse forfattere udgår begge fra den simple reproduktion (*Althusser* p. 15, *Roepstorff* p. 83), som angiver de almene formmæssige betingelser for al reproduktion. Da kapitalistisk reproduktion kun kan foregå som udvidet reproduktion, altså akkumulation, er det klart at denne strukturelle og formelle analyse kun kan have begrænset forklaringssevne over for kapitalistisk udvikling.

74. *Althusser* (note 73) p. 36.

75. Jfr. *Althusser* (note 73) p. 30 ff.

76. *Althusser* (note 73) p. 49.

77. *Althusser* (note 73) p. 21.

78. *Althusser* (note 73) p. 44.

Hvad er da *indholdet i den kapitalistiske produktionsmådes ideologi*? Hos *Roepstorff* er netop dette spørgsmål genstand for undersøgelse. Hun konkluderer, at den juridiske, specielt den kontraktretlige, ideologi er den dominerende i den kapitalistiske ideologi, da retssystemet både opfylder den vigtige sammenholdsfunktion i den økonomiske struktur (gennem den private ejendomsret og den frie kontrakt) og den legitimerende funktion (gennem centreringen om det frie og lige individ og de fælles interesser, altså tilsløring af klasseforholdet). Derfor er den off. debat, filosofiske, moralske, religiøse og lign. problemer domineret af juridiske begreber som retfærdigheds-, ligheds- og ansvarsforestillinger⁷⁹.

B. Materialisme-opfattelse.

Hos strukturalisterne udtrykkes det materialistiske udgangspunkt igennem kategorien: »*det økonomiske niveaus determinans i sidste instans*«. Formuleringen er hentet fra *Engels*: »Den politiske, retslige, filosofiske, religiøse, kunstneriske o.s.v. udvikling beror på den økonomiske. Men de virker også tilbage på hinanden og på den økonomiske basis. Det er ikke sådan, at de økonomiske forhold er *årsagen* og *alene aktive* og alt det andet kun passiv virkning. Der består tværtimod en vekselvirkning på grundlag af den økonomiske nødvendighed, der i *sidste instans* altid gør sig gældende«. ⁸⁰ Økonomiens determinans i sidste instans fungerer igennem en særlig strukturel - en »metonymisk« - kausalitet, som anviser hver region og niveau sin funktion og rolle, jfr. ovenfor. Den videnskabeligt materialistiske analyse formidles således igennem »struktur«-begrebet.⁸¹

De tre grundproblemer:

1. Retten som overbygning.

Bygningsmetaforen »basis/overbygning« hos Marx er hos *Althusser* udgangspunktet for teorien om strukturens forskellige niveauer og deres samspil. Jfr. *N. Reich*:

79. *Roepstorff* (note 69) p. 79 ff. - Iflg. *Poulantzas* (note 59) p. 233 ff. er det »den *juridiskpolitiske region*«, der dominerer i den kapitalistiske ideologi, da »den är bäst lämpad för att fylla den särskilda roll som tilkommer ideologien«, nemlig både en isoleringseffekt, konstitueringen af »individet«, og en sammenbindingsrolle, konstitueringen af det »nationale fællesskab«. »När det emellertid mera specifikt gäller statsmonopolkapitalismens stadium, i vilket den dominerande rollen innehas av politiken, är det den *ekonomiska ideologien* - av vilken »teknokratismen« bara är en aspekt som tenderar att bli den dominerande ideologiens *dominerande region*«.

80. Brev til Starckenburg MEUS p. 505, jfr. også brev til Bloch MEUS p. 488 ff.

81. Jfr. kritik heraf hos *Schanz* (note 5) p. 20 - 38, især note 8 og 25, og p. 188 ff.

»Når man først har forstået basis og overbygning som strukturelle kendetegn ved enhver historisk samfundsformation, så melder spørgsmålet sig om deres gensidige forhold.«⁸²

Overbygningen udgøres af de tre niveauer det politisk-juridiske, det ideologiske og det teoretiske. Den metonymiske kausalitet er afgørende for basis' indvirken på overbygningen og omvendt og for de indbyrdes relationer mellem overbygningens forskellige niveauer. Vi har ovenfor set flere eksempler herpå.

Det retlige system etableres som selvstændigt objekt for videnskabelig analyse igennem bestemmelsen som særligt niveau, der er relativt autonomt, hvorved alle simpelt deterministiske, mekanisk kausale (»økonomistiske«) forklaringer på forholdet mellem økonomi og ret er tilbagevist.

I følge *Poulantzas* er politikken indehaver af den dominerende rolle under statsmonopolkapitalismen,⁸³ og ifølge *N. Reich* »er det også tænkeligt, at retten kan spille den dominerende rolle, f.eks. i det 19. århundredes retsstatslige ideologi eller i forestillingen om en »retliggjort politik« (jfr. Seifert: *Verrechtlichte Politik und die Dialektik der marxistischen Rechtstheorie*, *Kritische Justiz*, 1971 p. 185 ff)«. ⁸⁴

2. Retten som historisk fænomen.

I »struktur«-begrebet ligger en dobbelt historicitet: En »ahistorisk historicitet« og en »konkret historicitet«.

Med det første mener jeg, at strukturen »produktionsmåde« med dens 4 niveauer (og »basis/overbygnings«-modellen, jfr. *N. Reich*-citaterne ovenfor ved note 82) anvendes ahistorisk som analyseredskab på alle teoretisk rene, men historisk forskellige samfund, nemlig både på den kapitalistiske og på præ-kapitalistiske og socialistiske »produktionsmåder«. Udgangspunktet for denne betragtning er bl.a. Marx' udtalelse om »at enhver form for produktion skaber sine egne retsforhold«. ⁸⁵

Med det andet mener jeg, at strukturen »samfundsformation« udtrykker et historisk konkret samfund, som består af flere »produktionsmåder«, hvor dog én er dominerende.

I en samfundsformation indgår der altså flere forskellige retlige niveauer, nemlig et fra hver af de produktionsmåder, som udgør samfundsformationen. Det overvejende indhold i samfundsformationens retlige niveau bestemmes af retten i den dominerende produktionsmåde (overdetermination). Retten i samfundsformationen udgøres altså af flere forskellige teoretiske rene »retter«, f.eks. er der både feudale, konkurrencekapitalistiske og statsmonopolkapitalistiske (og socia-

82. *N. Reich* (note 2) p. 22.

83. *Poulantzas* (note 59) p. 233 ff.

84. *N. Reich* (note 2) p. 21.

85. *Marx* »Indledning« til »Grundrids« (note 5) p. 10.

listiske?) retlige træk i dansk gældende ret, men det er den statsmonopolkapitalistiske, der dominerer.

3. Retten som klasseret.

Da teorien forankres hos den »modne« Marx og hans analyse af produktionsforholdene og deres reproduktion i den kapitalistiske »produktionsmåde«, bliver klassebegrebet centralt, da netop den kapitalistiske produktion stadig reprocerer klasseforholdet. Det er ikke det humanistiske »nøgne individ«, (som f.eks. hos den kritiske teori) men *mennesker som bærere af strukturer*, - f.eks. de kapitalistiske produktionsforhold, - der er grundlaget for denne klasseteori. Og på grund af *rettens* ovenfor angivne *strukturelle funktioner* fungerer retten i et klassesamfund som klasseret. »Det er denne videnskabelige analyse og ikke en henvisning til Marx' ungdomsværk, som tillader én at se, at *den moderne ret er en klasseret*«⁸⁶

»Det er indlysende, at den moderne ret svarer til klasseudbygningen og det politiske klasseherredømme. Forholdet mellem retten og klasseherredømmet kan dog på ingen måde reduceres til opfattelsen af en klassevilje, der er det skabende subjekt af retten. Den kan heller ikke reduceres til den repressive sanktion, der karakteriserer de juridiske regler, kort sagt til en eller anden utydelig voldens rolle i historien. Tydningen af det væsentlige forhold mellem retten og klassekampen kan kun foretages videnskabeligt via dens forudgående lokalisering i den komplekse helhed af strukturer i en produktionsmåde og en samfundsformation; det er denne lokalisering, som præcist giver os nøglerne til en undersøgelse af dens forhold til »klassekampens felt«.⁸⁷

V. Materialistisk retsteori.⁸⁸

Betegnelsen »materialistisk« udtrykker her den specifikt polit-økonomisk reflekterede »materialistiske udledning« inden for den teoretiske ramme, som den Marxske teori forstået som »kritikken af den politiske økonomi« sætter.

86. Poulantzas (note 3) p. 101.

87. Poulantzas (note 3) p. 101 f.

88. Se til dette afsnits generelle teoretiske problemstilling: H.-J. Schanz, (note 5) med udførlig argumentation og henvisninger.

Specielt om de retsteoretiske problemer: Eckart Osborg, (note 52). Oscar Negt, »Tæser til en marxistisk retsteori«, Kurasje nr. 10, 1974, p. 56 ff. T. Wanscher, »Retlig teori og praksis«, Teori og Praksis nr. 1, 1973, p. 72 ff. Samme (note 1) med henvisninger, bl.a. citatbelæg fra E. Osborg.

Til dette afsnit er jeg iøvrigt af praktiske (først og fremmest pladsmæssige) grunde tvunget til hos læseren at forudsætte kendskab til Marx' kapitalanalyse, som den er fremstillet i Kapitalen.

A. »Kritik af den politiske økonomi«.

»Kritik af den politiske økonomi« er den fællestitel, som Marx gav sine teoretisk vigtigste skrifter efter 1857.⁸⁹ Opfattelsen af »Den marxske teoris forfald«⁹⁰ og den dermed sammenhængende rekonstruktionsintention overfor denne teori går ud fra tesen om, »at den marxske teoris grundkerne skal findes inden for kritikken af den politiske økonomi«⁹¹

Denne indeholder analysen af den almene kapitallogik, kapitalbegrebets logiske struktur, og dermed samtidig den kapitallogiske reproduktion, på et teoretisk-abstrakt analyseniveau (»kapitalen i almindelighed«). Tesen er den, at netop denne analyse etablerer den teoretisk nødvendige ramme for en videnskabelig erkendelse af samfundstotaliteten, herunder retten, i et kapitalistisk samfund. Det er altså ikke en kun økonomisk teori, men en teori for det kapitalistiske samfund som en sig reproducerende totalitet.

Og dermed har vi problemet. Hvordan formidles denne kapitallogiske analyse til en analyse af samfundets forskellige genstandsfelter, f.eks. det retlige system? Kan f.eks. den borgerlige ret forklares materialistisk blot ved at forlænge den marxske vareforms-analyse til en analog retsforms-analyse (som hos *Paschukanis*⁹²)? Med andre ord, hvad er kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status i relation til analysen af den borgerlige ret?

»At ville oparbejde kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status implicerer derfor som første led en indsnævring for så vidt som man må finde ud af, hvad kritikken er anvendt i relation til af Marx. Vi har set, at denne indsnævring har to områder, som den kommer til udtryk på: dels gennem en afuniversalisering af den historieteoretiske intention, og dels igennem en påpejning af, at kapitallogikken ikke opluger alt indenfor det borgerlige samfund som totalitet«.⁹³

1. Produktion og ret.

Problemet består således i en afklaring af forholdet mellem produktion og ret.⁹⁴

Den gennemgående tankegang er den, at den borgerlige rets almene form og umiddelbare indhold er *direkte* produceret af *cirkulationssfærens* ækvivalente varebytte, og må nødvendigvis være det.

Men kun den i *produktionssfæren* eksisterende merværdiproduktion kan danne grundlag for en *materialistisk* udledning af den borgerlige ret. Dette har

89. »Politisk økonomi« var den daværende betegnelse, som de borgerlige nationaløkonomer, f.eks. Ricardo og A. Smith, selv anvendte for deres økonomiske teorier, i erkendelse af deres samfundstotaliserende politiske karakter.

90. Schanz, (note 5) p. 7 ff., Osborg (note 52) p. 7 f.

91. Schanz, (note 5) p. 16.

92. Jfr. T. Wanscher (note 1) p. 8 ff.

93. Schanz, (note 5) p. 186.

94. Se hertil de i note 88 anførte forfattere, hvor problemet behandles udførligt, hvorfor sammenhængen blot her skitseres.

sin forklaring i, at den borgerlige ret (igennem institutterne: den private ejendomsret, den frie kontrakt o.s.v.) er den *nødvendige forudsætning* for - og får sin specifikke form igennem - det *kapitalistiske* (i modsætning til det simple) varebytte, salget af varen arbejdskraft. Og dette varebytte er netop det nødvendige formidlingsled og dermed *konstituerende* for den kapitalistiske (merværdi-)produktion.

»Da den marxiske kritikmetode væsentligt består i påvisningen af de samfundsmæssige fænomeners formidlethed, er dette *skridt fra cirkulationen til produktionen* (min understregning, T.W.) ikke blot metodisk og sagligt begrundet, men modvarer også den politiske økonomis reale udviklingsgang.«⁹⁵

2. Den almene retsform.

Analysen af rettens *form* tager således sit udgangspunkt i produktionen, som enhed af arbejds- og valoriseringsproces.

Iflg. *Osborg*⁹⁶ er »lovens« *begreb* den mest almene retsform. Den er iflg. sit begreb samfundsmæssig »*almen*«. Men på grund af den kapitalistiske produktions modsigelsesfulde karakter som valoriseringsproces kan den kapitalistiske almene lov udelukkende antage »*ubestemthedens*« form, altså antage *generalklausulens* karakter. De reelle produktionsbetingede samfundsmæssige modsigelser slår nemlig igennem på samfundets overflade som en tilsyneladende enighed, som finder sin form i en parlamentarisk »ubestemt« lov, som altså i realiteten er en generalklausul. Loven transformeres til »*bestemt*« form i *dommen*, hvor den samfundsmæssige *skineneighed* omformes til en samfundsmæssig *tvangsenighed*.

Iflg. det borgerlige lov-begreb er loven i sig selv både almen og bestemt. Derfor dækker det borgerlige generalklausul-begreb blot et graduelt fortolkningskompetencefordelingsproblem mellem parlament og domstole. Den borgerlige almene og bestemte lov er således et ideologisk begreb, som har sin reale produktive basis i den *simple vareproduktion*, i hvilken netop dette lovbebeg kan tænkes modsigelsesfrit.

Se også til problemet om retsformen neden for under punkt 5 om det kapitalistiske samfunds »*overflade*« som *konstitutionsfelt for den borgerlige rets »almenhed*«.

3. Kritik.

Den materialistiske analyse er altid kritisk, men den materialistiske kritik udspringer af analysens indtrængen i *produktionens klasseudsættelser*.

Kritikken bliver på samme tid en *fremstilling* af rettens sammenhæng med kapitalens produktion, reproduktion og udviklingstendenser og et *led i overskridelsen* af den borgerlige ret igennem sammentænkningen af ret og kapitalismens udvikling

95. *O. Negt*, (note 88) p. 71.

96. Se *T.Wanscher*, (note 1) p. 28 ff.

og grænser. Den er altså et led i udviklingen af de *videnskabelige forudsætninger for en socialistiske strategi og taktik*.

Dens emancipative orientering er *proletariatet som klasse* (politøkonomisk defineret igennem kritikken af den politiske økonomi), d.v.s. denne klasses ophævelse ved afskaffelsen af lønarbejdet.

Den materialistiske kritik har således en helt anden orientering end den moralske, humanistisk-antropologiske kritik hos den »kritiske« teori.

4. Ideologi og ret.

Den materialistiske analyse af ideologien viser den som en *med nødvendighed* fordrejet bevidsthed.

Denne produceres som borgerlig bevidsthed gennem *arbejdslønnens form*, som skjuler det ubetalte arbejde, idet arbejdslønnen fremtræder som betaling for det præsterede arbejde og ikke for den købte arbejdskraft.⁹⁷ Denne forvandling af »arbejdskraftens værdi« til »prisen på arbejde« udtrykker konstitueringen af arbejdslønnen som *revenue* i forhold til sin kilde: arbejdet.⁹⁸

På tilsvarende vis udtrykker merværdiens forvandling til profit og dennes spaltning i gevinst og rente konstitueringen af profitten som *revenue* i forhold til sin kilde: kapitalen. »Som rentebærende pengekapital ... antager kapitalen sin rene fetischform«⁹⁹

»Revenuens form og revenuens kilde udtrykker den kapitalistiske produktions forhold i den mest fetischagtige form. Det er dens eksistens, således som den ser ud på overfladen, skilt fra den skjulte sammenhæng og det formidlende mellemlid«.¹⁰⁰

Det kapitalistiske samfunds »overflade« betegner således *produktionens mest fetischagtige former*, hvor ethvert spor af den kapital-løgske merværdiproduktion for den umiddelbare bevidsthed er forsvundet i mystifikationer.

Vare-penge-vare er det kredsløb, som på *overfladen* både arbejdereren (arbejde-revenue (løn)-konsum) og kapitalisten (kapital-revenue (profit)-konsum) reproducerer sig igennem. Derved bliver netop *cirkulationssfærens* kategorier *konstituerende for ideologien*. Cirkulationssfærens kategorier *konstitueres samtidig som retlige* gennem den nødvendige sikring af det formelt ækvivalente varebytte (og dermed også merværdiproduktionen) i ejendomsrettens og kontraktens retlige former.

97. *Kapitalen* MEW 23, p. 562 (Rhodos p. 762), *Negt* (note 88) p. 74 ff, og *T. Wanscher* (note 88) p. 75 ff.

98. Se til problemet om revenueerne og »overflade«-begrebet: *Kapitalen* MEW 25, især p. 822 ff. (Rhodos p. 1047 ff.), *Flatow og Huisken*, »Den borgerlige stats afledningsproblem«, *Kurasje* nr. 9 og 10, 1974, og *Ole Marquardt*, »Konjunkturforløb og klassebevidsthed«, *Den jyske historiker* nr. 1, 1974, især p. 12 ff. og 45 ff.

99. *Kapitalen*, MEW 25, p. 406 (Rhodos p. 509).

100. *Marx* i *Theorien über den Mehrwert*, citeret efter *Flatow/Huisken* (note 98) p. 147.

Derfor er de *retlige kategorier med nødvendighed umiddelbart afledt af varebyttet (cirkulationen)* og ikke af produktionens logik (arbejds- og valoriseringsproces), og rettens ideologiske aspekter opstår som følge af disse netop nævnte merværdi-skjulende og samtidigt merværdiproduktionformidlende overfladekredsløb.

Ideologien er således udtryk for denne *overflade-bevidsthed*, d.v.s. *revenue-bevidsthed*. Dens væsentlige indhold er bevidstheden om »de fælles interesser« (socialpartner-bevidsthed), om »lighed« (ønsket om ligeligere indkomster, altså re-venuer) og »frihed« (til at udnytte sin revenuekilde, f.eks. arbejdet).

Disse centrale retligt-ideologiske kategorier har både en *kun formel* og en *real* gyldighed.

I forhold til produktionens udbytning og klassekonstituering er cirkulations-sfærens ækvivalenslogik kun formel. Men på *overfladen*, - hvor alle fremtræder som (»lige og frie«) privatejere (nemlig af deres revenuekilder), der skaffer sig sit revenue og konsum gennem ækvivalente varebytter og derfor har den »almene interesse« at sikre privatejendommen, - har disse kategorier i deres revenue-formidlede fremtrædelse en *real* eksistens.

5. Samfundets overflade og retten.

Det er således på samfundets overflade, hvor alle væsentlige forhold fremtræder i fordrejet form, at ideologien, herunder den retlige, konstitueres.

Er det også her den *retlige form* konstitueres? *Flatow/Huisken* har forsøgt en materialistisk udledning af den borgerlige stats form med udgangspunkt i *overfladens* konstituering af alle, arbejdere og kapitalister, som *revenuemodtagere*. Disse fremtræder samtidig som *privatejere af deres revenuekilder*. »Denne udifferentierede sammenfatning af forbrugsgoder og indkomstkilder finder sin pendant i et tingsliggjort juridisk ejendomsbegreb«¹⁰¹.

På overfladen konstitueres den »*almene interesse*«. Alle fremtræder jo her som »privatejere«, hvorfor det er i alles interesse at sikre privatejendommen, d.v.s. at sikre sine revenuekilder, således at alles revenue kan flyde i en fast og uforstyrret strøm. Dette skal staten sikre. Statens funktioner er forvaltningen af de »almene interesser«: Krisebekæmpelse (»sikring af den fulde beskæftigelse«), etablering af lige konkurrencebetingelser (»bekæmpelse af konkurrenceforvridning«), sikring af arbejdskraftens reproduktion (»socialvæsenet«) og kvalifikation (»uddannelsessystemet«) o.s.v. o.s.v. Synspunktet er: Opretholdelsen af »kapital og arbejde som produktionsfaktorer« (d.v.s. revenuekilder).

Dermed konstitueres *den borgerlige ret som form*, hvorigennem borgernes »*almenhed*« som *privatejere* finder udtryk. Statens forvaltning af de almene interesser sker nemlig ved »*kodificering* som lov, bekendtgørelse, bestemmelse etc., som

101. *Flatow/Huisken* (note 98) p. 12.

udgør den for alle privatejere bindende form for varetagelse af almene interesser«¹⁰²

Retten er således »ikke en statsfunktion, men en for staten særlig resultant af forvaltningen af de almene interesser«¹⁰³. Hermed er også *rettens funktioner* bestemt ud fra den overflade-konstituerede »almene interesse«.

6. Rettens funktioner som kapitalaffirmative.

Rettens funktioner kan kun forstås ud fra dens forhold til kapitalens kredsløb. Vi har set dens nære tilknytning til den umiddelbare kapitalcirkulation og -produktion. Først og fremmest i *privatrettens* form.

Men der er ikke her tale om, at det retlige system er umiddelbart subsumeret under kapitalen. der er tale om et *kapitaleksternt* samfundsmæssigt system, som dog er *nødvendigt* for at sikre, at de menneskelige aktiviteter gøres *kapitalreproduktionsaffirmative*.

7. Fasespecifikke retsformer.

De i den kapitalistiske reproduktion indbyggede modsigelser, - krisecyklen, arbejdskraftnedslidningen o.s.v. -, kræver reguleringsmekanismer, som primært organiseres gennem staten. *Statsinterventionismens* funktionsform er i overvejende grad (ikke udelukkende) det retlige system, her i den *offentlige rets* form. Krise-regulering, sikring af arbejdskraftens reproduktion og kvalifikation, o.s.v. bliver i stigende grad dele af rettens funktioner. Dette er forklaringen på, at »retten« hos *Marx*, - der jo analyserede et laissez-faire liberalistisk samfund, - overvejende er *privatretten*. Dette er et gennemgående træk hos den post-marxistiske retsteori, der næsten udelukkende har beskæftiget sig med privatretten. F.eks. reducerede *Paschukanis* begrebet »ret« til privatret.¹⁰⁴

Denne stigende statsintervention giver sig udslag i *en anden retsform* end den traditionelle borgerlige almene og (u)bestemte lov. Denne er nemlig udtryk for en formel rationalitet, der skal sikre de formelt frie og lige privatejeres handleevne, altså vareudvekslingen. Derimod udtrykker den statsinterventionistiske retsform en *indholdsmæssig rationalitet*, da retten er funktionsformen for den konkrete formålsbestemte statslige indgriben i det borgerlige samfunds kredsløb. Denne særlige retsform giver sig udslag i helt konkrete foranstaltninger i lovsform (f.eks. Lov nr. 73 af 19/2 1974 om omkostningsdæmpende ydelser til arbejdsgivere), men især i omfattende bemyndigelser til administrationen, navnlig i *rammelovens* form (f. eks.

102. *Flatow/Huisken* (note 98) p. 25. Den danske oversættelse er her fejlagtig, da den lyder: »en form for«. Også på side 27 er »Die Rechtsförmigkeit«, oversat til »den retsudformning«. Oversættelsen skal også her være i bestemt form: »den antagen af retsformen«. Endvidere er »Privateigentümer« forkert oversat til »privatbesidder«.

103. *Flatow/Huisken* (note 98) p. 27.

104. Jfr. *T. Wanscher* (note 1) p. 8 ff.

Forslag til lov om arbejdsmiljø, fremsat d. 13/6 1974). Med denne forskydning fra parlament til administration sikres den indholdsmæssige rationalitet i indgrebet, som på denne måde lettere løbende kan justeres. Altså en fleksibilitet i interventionen som ikke kan sikres i den traditionelle lovsform. Der er således tale om *fasespecifikke retsformer* inden for det kapitalistiske samfunds udvikling, således at funktionsområdet for den almene lov i stigende grad formindskes, samtidig med at den konkrete lov og rammeloven udvikler sig som de til statsinterventionen svarende retsformer.¹⁰⁵

B. Materialistisk udledning.

Den som »materialistisk udledning« formulerede videnskabsintention tager sit udgangspunkt i det oven for under III B omtalte videnskabsbegreb hos Marx.

Det er endvidere den grundlæggende opfattelse, at »man ikke, efter at kritikken af den politiske økonomi er gennemført, stadig kan operere med et selvstændigt og lukket materialistisk grundsyn, som står ganske uberørt ved siden af kritikken af den politiske økonomi, ej heller kan man meningsfuldt opfatte kritikken af den politiske økonomi som blot et tidsmæssigt og objektspecifikt konkret specialstudie inden for rammerne af den logik, som eksplicite skulle være sat med det materialistiske grundsyn, således som dette udtrykkes kategorialt og uproblematisk inden for den postmarxiske tradition...«¹⁰⁶

Men på trods af det fælles udgangspunkt er - som det vil være fremgået - opfattelsen af den metodiske fremgangsmåde ikke entydig.

Flatow/Huisken kritiserer flere materialistiske teoretikere for »en metodisk utilladelig udbredelse af bestemmelserne af bytteakten eller den simple varecirkulation«¹⁰⁷, men på den anden side *kritiseres overfladen som udledningsgrundlag*: »Så længe man bestemmer statens »særegenhed« og dennes fremtrædelsesmåder alene ud fra en hypostasering og ontologisering af den fordrejede bevidsthed og ikke ud fra de historisk-materialistiske betingelser for produktion og reproduktion, kommer man næppe frem til en »materialistisk« statsudledning.«¹⁰⁸

Den almene kapitallogiks totaliserende intention giver problemer: Kan det kapitallogiske udgangspunkt kun danne basis for almene retsformsanalyser?

105. Se til denne problematik: *Thomas Blanke*, »Das Dilemma der verfassungspolitischen Diskussion der Linken in der Bundesrepublik« trykt i *Hubert Rottleuthner*, Hrsg., »Probleme der marxistischen Rechtstheorie«, Frankfurt/M 1975, p. 419 ff, og *Thomas Blanke m.fl.*, »Ansätze materialistischer Verfassungs- und Arbeitsrechtstheorie«, Kritische Justiz, hefte 1 1975, p. 24 ff.

106. *Schanz* (note 5) p. 26 f.

107. *Flatow/Huisken* (note 98) p. 10.

108. *Hirsch*, »Elemente einer materialistischen Staatstheorie«, p. 234. Trykt i *Braunmühl m. fl.*, »Probleme einer materialistischen Staatstheorie«, Frankfurt/M 1973.

Nej, men hvordan formidles analysen af de konkrete samfundsfænomener? Hvordan formidles forbindelsen mellem den abstrakte væsens-logiske (kapital-logiske) analyse og de historisk-konkrete empiriske retsfænomener?

Vi har hermed formuleret den marxistiske *realanalyses* problem for så vidt angår analysen af retlige fænomener. Og ved indløsningen af denne realanalytiske forskningsintention forskydes den marxistiske retsteoris interessefelt overimod konkrete empiriske analyser af specielle retlige problemer inden for særlige retsområder, f.eks. arbejdsret, lejeret, formueret osv., i modsætning til den kritiske teoris idealistiske kritik og den strukturalistiske systembygning, men også i modsætning til de materialistiske abstrakte retsformsanalyser, der udelukkende bevæger sig på analyseniveauet »kapital i almindelighed«.

Den kapital-logiske analyse kan ikke umiddelbart forklare det historisk specifikke, men fastlægger de begrebsmæssige rammer for analysen af de empiriske samfundsfænomener, også de retlige, da kapitallogikken afdækker samfundshelhedens sammenhængs- og udviklingslogik. Og heri indgår den afgørende samfundsmæssige modsætning mellem klasserne som et centralt element. Denne modsætning antager på samfundets overflade *klassekampens* form, som *den overfladeform, hvorigennem den historiskkonkrete udvikling bevæger sig under kapitalismen*. Igennem klassekampen formidles de kapitallogiske sammenhænge til den historiske specifitet i al sin empiriske forskellighed. *Kapitallogik og klassekamp* er således de kategoriale nøgler til realanalytisk forskning af kapitalismen og dens retssystem.¹⁰⁹

De tre grundproblemer.

Lad os herefter vende tilbage til de traditionelle tre hovedtemaer.

1. Retten som overbygning.

Bygningsmetaforen har ikke nogen selvstændig værdi som kategori i en videnskabelig samfundsanalyse. Den må selv forstå historisk.

Det afgørende indhold i denne basis/overbygning-model hos Marx er opgøret med den på daværende tidspunkt dominerende idealistiske videnskab. Akcenten hos M. lå på understregningen af den materielle produktions betydning (også for forståelsen af retten) i modsætning til »ideen« (Hegel), »folkeånden« (Savigny) eller hvad det nu ellers hed. Denne polemiske brod mod idealismen må med, hvis man vil forstå denne teori.

Endvidere må det fremhæves, at den daværende kapitalistiske stats- og samfundsform med sin liberalistiske politiske ideologi var natvægterstaten og laissez-faire økonomi. Det karakteristiske ved dette samfund var netop en stærk adskillelse

109. Denne tankegang er nærmere udviklet i *Torben Wanscher*, »Teori og retshistorie«, Tidsskrift for Rettsvitenskap, nr. 2, 1975.

mellem stat (overbygning) og samfund (basis), »fordoblingen af samfundet i samfund og stat«, som Marx så ofte fremhæver i ungdomsskrifterne.¹¹⁰

Bygningsmetaforen angiver altså hos den unge Marx den materialistiske videnskabsintention, som senere udfoldes i kritikken af den politiske økonomi, jfr. ovenfor.

Denne model er således *kapitalisme-specifik* - og åbenbart fremtrædende i den laissez-faire liberalistiske fase - og har ikke nogen selvstændig analytisk værdi ved siden af kritikken af den politiske økonomi.

Sondringen »dybde« / »overflade« er kategorialt forskellig fra »basis« / »overbygning«, selv om der er overlapninger. Dybden refererer sig til samfundets (mer-)værdiproduktive reproduktion, hvorimod overfladen er denne produktions immanent nødvendigt fremtrædende fordrejede og fetischerede former.

2. Rettens historiske betingethed.

Den marxske teori er en teori for det borgerlige samfund, jfr. den ovennævnte »af-universalisering« af kritikken af den politiske økonomi.

Det borgerlige samfund er varebyttets samfund, den borgerlige ret er det varebytende samfunds ret.

Det kapitalistiske samfund repræsenterer den mest udviklede form for det varebytende samfund, og den kapitalistiske ret får dermed sin historiske specifitet som det varebytende (borgerlige) samfunds ret i sin mest udviklede form.

En materialistisk retsteori er derfor en teori for den borgerlige ret.

Dette udgangspunkt ligger bag de tidl. nævnte »retsforms«-analyser, f.eks. hos Negt, hvor retsformen knyttes til værdilovens eksistens.¹¹¹

Dermed får teoretisk (altså i materialistisk betydning) funderede analyser af »retten«, den historiske karakter, at stille spørgsmål om det kapitalistiske samfunds begrebslige konstituent, deres logisk-historiske genese og udviklingstendenser (hvilket er indholdet i den marxske kritik af den politiske økonomi). Analysen er begrebsligt koncentreret om udviklingen af det varebytende (borgerlige) samfunds ret. Også selv om varebyttet kun fungerer som enklave i et ikke-varebytende samfund. Dette samfund inddrages kun i analysen som forståelsesramme og illustration.¹¹²

3. Retten som klasseret.

»Den, der taler om klassejustits, må først og fremmest tale om produktionen.«¹¹³

Bestemmelsen af den kapitalistiske ret som »klasseret« foretages ud fra dens funktioner i det kapitalistiske samfund, hvis produktion foregår på grundlag af be-

110. F.eks. i kritikken af Hegels statsret, jvf. MEW 1, p. 203

111. *Negt* (note 88) p. 62.

112. Se hertil *Torben Wanscher* (note 109).

113. *Negt* (note 88) p. 74.

folkningens deling i klasser og som stadigt reproducerer denne klassesdeling. Med andre ord, det er rettens *funktioner i kapitalens reproduktion*, der er afgørende for rettens karakter af klasseret.

Det er *ikke* rettens medvirken til en »*uretfærdig fordeling af forbrugsgoderne*« men dens funktioner i relation til den kapitalistiske produktionsmådes stadige reproduktion af samfundet som et klassesamfund. Først denne teoretiske lokalisering af rettens funktioner kan danne grundlag for en proletarisk revolutionær strategi, der omfatter den borgerlige ret som både kampobjekt og -medium.

Det er »overhovedet ... fejlagtigt at gøre så meget væsen ud af den såkaldte *fordeling* og lægge hovedvægten på den.

Den til enhver tid eksisterende fordeling af forbrugsmidlerne er kun en følge af fordelingen af selve produktionsbetingelserne. Men denne fordeling er karakteristisk for selve produktionsmåden. Den kapitalistiske produktionsmåde f.eks. hviler på, at de materielle produktionsbetingelser er tildelt ikke-arbejdere i form af kapitalejend om og grundejendom, mens massen kun er ejer af den personlige produktionsbetingelse: arbejdskraften. Når produktionens elementer er fordelt på en sådan måde, så følger den nuværende fordeling af forbrugsmidlerne af sig selv ... Vulgærsocialismen (og fra den atter en del af demokratiet) har fra de borgerlige økonomer overtaget den vane at betragte og behandle fordelingen som uafhængig af produktionsmåden, og følgelig at fremstille socialismen som en lære, der i hovedsagen drejer sig om fordelingen. Hvorfor skal vi igen gå baglæns, efter at det virkelige forhold forlængst er klarlagt?«¹¹⁴

VI. Konkret analyse. Det arbejdsretlige system.

På marxistisk retsteoretisk grundlag er der i de senere år kommet enkelte analyser af konkret retsstof. Disse har navnlig vedrørt det arbejdsretlige system.¹¹⁵ Dette er teoretisk stringent, da netop dette retsområde regulerer det varebytte, som ifølge den marxske teori er konstituerende for kapitalismen, nemlig salget af arbejdskraft.

Generelt kan det siges, at analyserne overvejende indskrives sig i den kritiske teoris forskningslogisk-reduktive (ideologikritiske) tradition. Analysernes hovedindhold er påvisningen af det arbejdsretlige systems klassekarakter, da det skal regulere klassekampen på kapitalens præmisser, og arbejdsdomstolenes karakter af

114. Marx i »Kritik af Gothaprogrammet«, MEUS II p. 18.

115. Thomas Blanke, »Funktionswandel des Streiks im Spätkapitalismus«, Frankfurt/M 1972. Per Eklund (note 57), Sten Edlund og Per Eklund, »Rätt och arbetsgivarmakt«, Stockholm 1974. Gösta Hultén, »Arbetsrätt och klassherravälde«, Stockholm 1971. Ulrich Mückenberger, »Arbeitsrecht und Klassenkampf«, Frankfurt/M 1974. Studentfronten, »Rapport om arbejdsretten«, Århus 1972. Lutz Unterseher, »Arbeitsvertrag und innerbetriebliche Herrschaft«, Frankfurt/M 1969. Endvidere en lang række artikler i Kritische Justiz.

klassemestole, da de skal gennemtvunge denne regulering. Der tages samfundsvidenskabelige metoder i brug, som ikke hører til i den traditionelle borgerlige retsdogmatik: f.eks. undersøgelser af dommerideologi, klasseøkonomiske konsekvenser, parlamentariske undersøgelser o.s.v.

»*Rapport om Arbejdsretten*« adskiller sig fra de andre undersøgelser ved at være skrevet sammen med revolutionært-socialistisk aktive folk fra arbejderbevægelsen i en lokal studenterpolitisk tradition (»ekstern fagkritik«) og er således led i en udvikling af en marxistisk videnskab, som eksplicit orienterer sig mod en politisk praksis i arbejderklassens interesse uden for politiske partier, og uden for etablerede forskningsmiljøer.

»*Rätten i Klassekampen*« orienterer sig udelukkende imod interessekampen i parlamentet. Dens »klassekamp« foregår i parlamentets udvalg og korridorer. Udgangspunktet er et reformistisk interesse-synspunkt.

Derimod er »*Arbeitsrecht und Klassenkampf*« orienteret imod analysen af det borgerlige formelle begreb »gældende ret«. Mückenberger vil analysere den engelske »Industrial Relations Act« fra 1971 i dens rent faktiske klassekampseffekter.¹¹⁶ Han kritiserer den opfattelse, »at retten er identisk med det, som parlamentet har vedtaget«. ¹¹⁷ *Rettens genese og gyldighed kan ikke forstås igennem et formelt retsbegreb, men kun igennem dens forhold til den historisk-konkrete klassekamp.*

Denne tese illustreres ved at vise, at den kapitalreproduktive interesse bag loven i virkeligheden var at bane vejen for gennemtrufningen af en indkomstpølitik, som skulle lette kapitalens akkumulationsvanskeligheder.

Loven skulle til dette formål svække arbejderklassens forhandlingsposition og kampkraft gennem 1) retliggørelse (afpolitisering) af forholdet mellem lønarbejde og kapital, 2) afsvækkelse af arbejdskampene til ren lønkamp, 3) svækkelse af basismilitansen ved at indsætte fagforeningerne som ordensfaktor, og 4) svækkelse af fagforeningerne selv gennem statslig kontrol med fagforeningerne og deres aktions-spillerum.¹¹⁸

Men denne funktion fik loven ikke på grund af de voldsomme klassekampe, som den udløste, og Heath-regeringen forsøgte så derefter at gennemtvunge et lønstop.

Hans tese er den, at disse klassekampe og deres virkninger i forhold til de kapitalinteresser, som loven skulle fremme, må medanalyseres for en forståelse af lovens gyldighed. Den står stadig i lovbogen, men i hvilket omfang har den bidraget til gennemførelse af indkomstpølitik?

Denne forbindelse mellem arbejdsmarkedslov og indkomstpølitik kan ikke begribes med et formelt rets-begreb, men kun gennem et *materialistiskpolitisk* (kapitalinteresse-klassekamp) *retligt gyldighedsbegreb*.¹¹⁹

116. Denne lovgivnings klassekampsproblematik behandles også af *Herman Knudsen og Jette Sandahl*, »Arbejdskamp i Storbritannien«, Århus 1974. p. 82 ff.

117. *Mückenberger* (note 115) p. 12.

118. *Mückenberger* (note 115) p. 11.

119. Se hertil det ovenfor anførte om kapitallogik og klassekamp som de kategoriale nøgler til realanalytisk (rets)forskning. - Om den konsekvent materialistiske analyse hos *T. Blanke*, (note 115), se *T. Wanscher* (note 1) p. 32.

KLASSEBEVIDSTHED OG KONJUNKTURCYKLUS?¹

Peter Brückner

Barbara Sichtermann

Den efterfølgende artikel er ikke videnskab - i hvert fald ikke, hvis man skal tro den tyske forbundsdomstol. Ud fra Brückners orientering mod den individuelle og kollektive handlen og dens betingelser, har den tyske forbundsdomstol officielt afgrænset et kontemplativt eller betragende videnskabsbegreb. Alt, hvad der falder uden for dette, må ikke doceres ved de tyske universiteter: så snart man beskæftiger sig med en handlingsorienteret samfundsanalyse, er man uvidenskabelig. Af denne grund er omkring halvdelen af Brückners produktion forbudt litteratur i tyske universitetsuddannelser. - Den foreliggende artikel er også uvidenskabelig, fordi den diskuterer klassebevidsthed ud fra et standpunkt, hvor den aktive individuelle handlen i en kollektiv ramme står i centrum.

1. Bearbejdet udgave af et foredrag, som en af forfatterne, Peter Brückner, har holdt 21.3.75 i København.

Fem teser om »klassebevidsthedens« særlige placering i den materialistiske teori:

1. Klassebevidsthed er ikke en kategori, der tilhører teorien (i snævrere forstand), den viser hen til materialistisk *empiri*². Kritikken af den politiske økonomis kategorier udfolder sig på grundlag af kritikken af det borgerlige samfunds produktions-sammenhæng (arbejdsdeling, vareform, den menneskelige arbejdskrafts vareform, værdi og merværdi, tingsliggørelse, værdiens værdiøgning af sig selv). Materialistisk empiri fremkommer i orienteringen mod brugsværdier, mod producenternes behov,³ og har selv en brugsværdi. Den udspringer i konkrete livssituationer (arbejde, dagligliv).

2. Det er *ikke* krisen, der er kilden til »klassebevidsthed«, ikke længere kun det kapitalistiske systems manglende evne til at fungere i overensstemmelse med sine egne prioriteringer, men langt snarere også den omstændighed, at kapitalen (og de afhængige politiske systemer) lader behov og kritiske potentialer opstå, der modvirker dens egen reproduktion.⁴ For så vidt implicerer et materialistisk begreb om organisation også en orientering mod »brugsværdier« og behov, herunder disses handlings-, tænke-, erfarings- og fantasikvaliteter.

3. Klassebevidsthed er ikke blot noget kognitivt, ikke blot et spørgsmål om en forstand, der gennemskuer noget. Den opfattelse, at klassebevidsthed primært er en *bevidsthedsform*, en »erkendelses«-form med rationel struktur, ligger selv under for den adskillelse af fornuft og sanselighed, som er opstået i og med det borgerlige samfunds tilblivelsesproces. Ved denne adskillelse rives sammenfletningen af fornuft og revolution historisk set fra hinanden; i klassebevidstheden bliver denne adskillelse nemlig netop ophævet.

Det borgerlige rationalitetsprincip (og pædagogikkens dominans - som en rest fra oplysningstiden - f.eks. i arbejderbevægelsens partier) hænger sammen med værdiabstraktionens, det »kvantitatives« herredømme, med ideen om den universelle mulighed for at skabe historien (... Idee der universalen Machbarkeit der Geschichte) (og ideen om »effektivitet«). Borgerlig rationalitet sætter sig i denne forstand ikke blot igennem via de økonomiske forholds stumme tvang og/eller ikke-økonomisk tvangsmagt.⁵ For at det borgerlige samfunds institutioner skal kunne fungere, må moralske og kulturelle normer, som

2. Jfr. F. CERUTTI o.a., *Geschichte und Klassenbewusstsein heute*. Amsterdam, Schwarze Reihe nr. 12, 1971.
3. Altså mod samfundsmæssige områder, som det ikke er muligt »at subsumere reelt«, mod de »ikke-kumulative processer« i H. LEFEBVRE's forstand.
4. Jfr. H. GINTIS, *Zur Dialektik der Bewusstwerdung im Spätkapitalismus*. Merve Verlag, Berlin, 1974 (forord: André Gorz).
5. Jfr. A. KROVOZA, *Die Verinnerlichung der Normen abstrakter Arbeit und das Schicksal der Sinnlichkeit, i: Das Unvermögen der Realität osv.*, Berlin, 1974 (Reihe »Politik« nr. 55).

trænger ind i den enkeltes hele psykiske udvikling, sætte sig igennem hos både borgeren og arbejderer. Den loyalitet, der således dannes i masserne, har en erfaringside og en handlingsside. Klassebevidsthed, som bryder med den loyalitet, er også af den grund ikke et blot og bart bevidsthedsanliggende: den åbner for ændrede erfaringsmuligheder og handlingsalternativer⁶.

4. Klassebevidsthed er ikke blot en subjektiv genspejling af objektive, dvs. økonomiske betingelser, der er mere eller mindre »modne« til omvæltning. I klassebevidstheden bliver det derimod muligt at erfare nutiden som en historie, som *vi* kan forme, nutiden er ikke kun produkt af kapitalens historie. I klassebevidstheden begynder *omvendingen* af forholdet mellem økonomi og bevidsthed⁷.

5. Klassebevidsthed er hverken et empirisk kontrollerbart »indhold« hos det enkelte empiriske individ (den falder dermed uden for den logiske empirismes og positivismes indsnævrede empiri-begreb), ej heller en overempirisk, dvs. aldrig virkelig konstaterbar logisk kategori inden for et revolutions- eller endog partiteoretisk system. Den bliver mulig at erfare og virkelig eksisterende hos hvert enkelt individ, for så vidt som den relaterer sig til *organisation*, (kollektiv) praksis.

Om klassebevidsthedens genese

I hvert fald siden LUKACS har først krisen skullet kunne give proletariatet *objektiv mulighed* for at gennemskue kapitalens naturgroethed, udbytningsforholdet. Lad os starte med at stille os på dette standpunkt. Vi er enige om, at 'objektivt mulig' endnu ikke betyder: indtrædende 'med historisk nødvendighed'. Det kan altså være, at der overhovedet *ikke* bliver gennemskuet noget under konjunkturedgangen. Der bliver ikke gennemskuet, og ej heller hverken oplevet eller handlet alternativt. Gør et konjunkturopsving det nu - omvendt - umuligt at gennemskue udbytningsforholdet? Bestemt ikke. LUKACS' tese er ikke tilstrækkelig. Man kunne nu tænke sig, at spørgsmålet om krisens funktion som leverandør af 'objektiv mulighed' skulle suppleres med kravet om en instans eller ekstern organisation (extern i forhold til fabrikkssfæren), som hver gang bemægtiger sig mulighederne i konjunkturen på en sådan måde, at det objektivt mulige bliver subjektivt muligt og til slut empirisk konstaterbart. Organisationen skulle så i opsvingsfaser og i perioder med relativ økonomisk stabilitet fungere som en *kollektiv hukommelse*. Men denne traditionelle tese ville være en forhastet løsning på vort lille dilemma.

6. Jfr. MERLEAU-PONTY, *Phänomenologie der Wahrnehmung*, Berlin, 1966.

7. i ordets emfatiske betydning. Efter at vi nu har diskuteret, hvad »bevidsthed« betyder og ikke skal betyde, bruger vi for korthedens skyld begrebet ubekymret i det følgende.

Det er rigtigt, at krisen truer de resultater, som arbejderen har tilkæmpet sig, og at han oplever denne trussel mod sin levestandard i sammenhæng med klasseindringen om epoker med elendighed og arbejdsløshed. Det er også rigtigt, at en mangfoldighed af betingelser, der virker ind på ham, kan gennemtvinge en afspaltning af det, han oplever, fra de mulige erfarings- og handlingsalternativer⁸; tilbage bliver så en nedtrykkende sammenfletning af *afmagt og truet*⁹. Imidlertid: der er en mulighed for, at arbejdere (og funktionærer) under konjunkturedgangen f.eks. gennemskuer grænsen for den »retfærdige løn« og visse garantier for overenskomstautonomien; begge dele udtrykker helt sikkert et moment af klassebevidsthed. Vi gemmer nu et øjeblik vor mere grundlæggende kritik af LUKACS' tese og forfølger i stedet spørgsmål om klassebevidsthedens genese.

Til den netop diskuterede mulige kilde til klassebevidsthed kommer en anden af lige så stor betydning. Når kapitalen gennem teknologiske spring yderligere opdeler komplekse arbejdsfunktioner i simple, når den arbejdsorganisatoriske optimering af produktionsprocessen betyder dequalificering, når der indføres nye arbejdsvurderingsmetoder og arbejdstempoet øges, er der også noget, der bliver truet. Det er ganske vist ikke sikkerheden med hensyn til at have en arbejdsplads, ejheller den økonomiske standard, ikke i første række i hvert fald. Men derimod den *rest*, der endnu er tilbage, indenfor én arbejdsfunktion, af konkret og indholdsfyldt tid, - stadig kun lidt, men dog alligevel tilstrækkeligt til, at virksomhedsloyalitet og arbejdsmoral bevares; muligheden for at overvinde sin udmattelse i pauser og fritid, for de overleverede former for reproduktion af arbejdskraften kan ikke længere kompensere for de ændrede psykofysiske belastninger på arbejdspladsen; den rest af selvfølelse og kollegialitet, der stadig kunne udvikle sig i de minimale spillerum, som arbejdsorganiseringen gav, og som nu truer med at svinde bort - i og med intensiveringen af arbejdet og kontrollen. Til dette følger vi: »rationaliseringer« åbner en 'objektiv mulighed' for, at arbejdere endnu engang mærker, i hvor høj grad enhver form for beslutningsmyndighed (over deres arbejde) er frataget dem, de berøves de simpleste borgerlige rettigheder, de fratages ligesom deres samfundsmæssighed.¹⁰ Hvad »erkendes« der så i disse faser? Nødvendigheden af at sætte sig imod kapitalens abstrakte

8. Forholdsregler fra kapitalens side som: afskedigelser, trussel om eller faktisk nedskæring af arbejdstiden som midler i borgerskabets *politiske* kamp; eksistensen af 'gæstearbejdere' eller en industriel reservearmé; fagforeningernes og arbejderpartiernes politik, når de f.eks. omfortolker arbejdernes kampberedskab til *rene* lønstrejker.

9. En sammenfletning, der tit og ofte udløser *konservative* holdninger.

10. Denne umyndiggørelse af arbejderen, hans udelukkelse på *alle* planer fra de steder, hvor der bliver truffet samfundsmæssigt betydningsfulde afgørelser. blev i øvrigt tematiseret meget mindre i den klassiske tyske arbejderbevægelse end andre former for udbytning og undertrykkelse.

11. Jfr. LIP-arbejderne (Frankrig): tiden som den vare, hvori alle andre varer fremstilles. »Vi vil have, at alle skal lære at rette sig efter solen«. I: J.P. Lallement, Projektgruppe Gegengesellschaft, Düsseldorf, 1974.

tid¹¹; nødvendigheden af at bekæmpe den hierarkiske arbejdsdeling, der på én gang skal maximere både arbejderens ydelse og borgerskabets fuldmagt til at lede og fordele. Som handlingsalternativer opstår der nye kampteknikker, der retter sig mod selve kontinuiteten i produktionen; på grundlag af disse kan der opstå behov for *selv* at overtage produktionen (uden først længe at spørge fagforeninger eller parti)¹²

Her drejer det sig helt sikkert om væsentlige momenter af klassebevidsthed, om noget *stoffligt*. Omend den rene intensivering af arbejdet gennem forøgelse af arbejdstempoet ikke er bundet til investeringer i de pågældende brancher, så gælder dette dog for teknologiske spring, rationaliseringer, omorganiseringer af arbejdet, og tidsstudieanalyser, og dermed er disse ting i det mindste ikke bundet til konjunktur nedgangen. (I øvrigt får borgerskabets krisespecifikke forholdsregler deres særlige, *klasse*specifikke kontinuitet i arbejderens erfaringer.) Vi kunne også udtrykke dette andet genetiske (og stofflige) moment ved klassebevidstheden således: der dannes en erfaring, der er relativt uafhængig af krisecyklen, om en repressionsammenhæng, der udspiller sig *bag* konjunkturcyklen som den empiriske side af værdiabstraktionen, dvs. *arbejdets* realitet under kapitalismen. Her dannes en erfarings-horisont for en *politisk* bevidsthed hos arbejdere (og andre lønafhængige)¹³.

Spørgsmålet om klassebevidsthedens genese må suppleres med et tredje moment. Ved reguleringen af statens investeringsaktivitet - delvis ved at enkelte kapital lejere eller koncerner lægger pres på kommunernes politisksociale og økonomiske beslutninger - opstår der i bybefolkningens hverdag (ofte også i bøndernes) hele områder, hvor behovene ikke længere dækkes, og mangeloplevelser bliver hyppige: bolig, kvarter, nærtrafik, skole¹⁴. I de senere år er der opstået nye områder for øjnene af os, hvor der udvikler sig kritiske potentialer: f.eks. inden for sundhedssektoren, hvor det, at bestemte isolerede sektorer inden for medicinen er højt- eller overudviklede, producerer brede områder med utilstrækkelig lægelig forsorg for befolkningen. I storbyerne fortsætter opløsningen og tømningen af centrene i stadig voksende fart - med de konsekvenser, det har i form af stigende kriminalitet og forfald i den bymæssige kommunikation.¹⁵

Disse former for *under*udvikling, som kapitalismen producerer, forener sig med arbejdsgivernes såkaldte tilegnelsesstrategier, som går ud på at bemægtige sig befolkningens følelser, drømme og behov.¹⁶ Udbredelsen af massekommunikationen

12. Den teknik at afbryde produktionens kontinuitet (og tilfælde af sabotage) minder mange om maskinstormen i det 18. og 19. årh. Det drejer sig imidlertid om begivenheder, der er genetisk forskellige, og som politisk må vurderes forskelligt.

13. Vi abstraherer på ny fra yderligere eksterne betingelser, jfr. note 8.

14. I BRD udøves dette pres på kommunerne via beskatningen af erhvervslivet, som kommunerne i vidt omfang er blevet afhængige af.

15. Jfr. P. Brückner/A. Krovzoa: Staatsfeinde. Wagenbach, Politik 40, Berlin, 1972, kap. IV (s. 72 ff.).

16. Jfr. O. Negt/A. Kluge, Öffentlichkeit und Erfahrung, Frankfurt, 1973. Offentlighed og Erfaring, GMT 1974.

har næsten opløst de tilbageblevne rester af overleveret klassekultur blandt arbejderne. Alle disse former for *ekspropriation* besvarer borgerskabet med mottoet »mere livskvalitet!«, mens de inden for socialrevolutionære bevægelser begribes som *indre kolonisation*.

Sammenfattende: Vi kan allerede ud fra en empirisk betragtning se, at den 'objektive mulighed' for klassebevidsthedens opståen ikke kan bindes til konjunkturcyklen, ikke engang til fabrikken. Dette burde imidlertid heller ikke ske. *Politisk bevidsthed i sammenhæng med konjunkturcyklen er langt snarere og i egentlig forstand kapitalistklassens sag.* For den fremtræder produktionen som afhængig af markedet, og alle forandringer, brud, katastrofer i markedssfæren påkalder sig derfor nødvendigvis dens levende interesse. Kapitalister planlægger, føler, tænker indenfor rammerne af konjunkturen. Hvad de end producerer - markedet afgør om de har succès. Det er borgerskabets *hic rhodos*. Borgerskabets klassebevidsthed hænger uløseligt sammen med konjunkturen - både som selvbevidsthed og som kampberedt handlen, som handlen mod konkurrencen og mod proletariatet på arbejdsmarkedet. Men det, som gælder for borgerskabet, behøver ikke uden videre også gælde for proletariatet. Naturligvis har proletariatet som klasse i det borgerlige samfund også positivt-identificerende del i samfundets skæbne. For så vidt som denne skæbne bliver bestemt af den herskende klasse (dvs. af kapitalakkumulationen), er proletariatet også tvunget til at have del i den borgerlige bevidsthed. For så vidt kan dets politiske eller samfundsmæssige bevidsthed følge begivenhederne på markedet.

Men netop kun så vidt. Arbejdernes politiske bevidsthed skal vi hellere søge i økonomiens sfære, i produktionen: væk fra den borgerlige forblændelsessammenhæng, 'markedet' til det potentielt socialistiske kommunikationssted, fabrikken¹⁷. Proletariatets politiske bevidsthed som en specifik produktionsbevidsthed. Dvs.: arbejdere erfarer udbytningen. De *kan* opnå en bevidsthed om, at årsagerne til kriserne er denne udbytning og ikke dispropotionerne på markederne. Profitkriteriet, som kapitalejerne og deres direktører forvalter økonomien på grundlag af, er irrationelt, set i forhold til forsyningen af samfundet, og bør afløses af behovskriterier, der kun kan udvikles kollektivt. Men i grunden er denne »bevidsthed« mere en viden, en indsigt - altså mindre end det, som vi forstår ved klassebevidsthed. Denne kritiske proletariske »konjunktur«-bevidsthed kan højst ledsage en politisk omstrukturering af, hvordan der erfares, tænkes, føles og handles.

Det væsentlige i forholdet mellem de lønafhængiges klassebevidsthed og konjunkturcyklen er, at den - i modsætning til borgerskabets - løser sig fra cyklen.

17. Det har LUKACS også gjort. Men i hans formel: Klassebevidsthed »er den rationelt afvejede reaktion, som tilordnes bestemte situationer i produktionsprocessen«, falder den idealistiske kantianer tilbage til positivistiske opfattelser. (Kilde: Klassenbewusstsein, i: Kommunismus, 1920, bd. 1, s. 130 ff. Cit. efter Marxismus Archiv, bd. 1, makol Verlag, Frankfurt, 1971).

Klassebevidsthed og organisation

MARX spørger: Hvordan kan den borgerligt-filosofiske idé om den »verdensskabende subjektivitet« omformes *materialistisk*? Siden teserne om FEUERBACH har vi kendt svaret: Det materialistiske begreb for 'verdensskabende subjektivitet' er begrebet *praksis*.

Praksis er en kollektiv handlen, der er rettet mod forandring af det bestående. Den kritiske teori, som forkaster, fordømmer det bestående i dets tilblivelseshistorier kontekst, er selv et moment af 'praksis'¹⁸. Forsåvidt som det bestående må defineres som produkt, som fremtrædelse for værdiabstraktionen, forkaster den kritiske teoritiske teori det bestående i deres navn, hvis bestemmelse over deres arbejde, over deres liv er blevet dem fravristet. Denne praksis, kollektiv, forandrende handlen, kan vi fra dens subjektiv-praktiske side bestemme som »klassebevidsthed«. Men en sådan bestemmelse ville forblive abstrakt, fordi den ikke osse samtidig siger, at kollektiv handlen nødvendigvis frembringer *former* for denne handlen, der ikke kan begribes som blot naturgroede. Denne handlen slider sig jo op på en *bestemt* modstander og har et »brugsværdi«-agtigt og historisk moment mere end kun den reaktion, der skulle tilordnes den ifølge LUKACS (se ovenfor). De former, som den producerer, er i første omgang endnu ikke virkelig dens *egne*, men de må - af grunde der skal nævnes senere - ikke gælde fx som blotte betingelser for kollektive kampes effektivitet, deres betydning er *solidaritet*.¹⁹ Kollektiv handlen skal selv indeholde »begrebslige momenter«, nemlig: dens form, organisation skal sikre, at det revolutionære postulat om enheden af teoretisk kritik og forandrende handlen antager objektiv sandhed - den skal også kritisere det bestående praktisk.

Vi må bestemme organisation dobbelt: For det første ud fra aspektet formidling af teori og praksis. Deres enhed skal etableres i processen af organiserede kampe. Hver enkelt empirisk bevidsthed (eller subjektivitet) må gennemgå denne proces²⁰. For det andet bestemmes organisation ud fra aspektet anticipation af »frihedens rige« i kampenes former. Forsåvidt står vi endnu ganske tæt ved den tidlige LUKACS. Hvad betyder det for en proletarisk organisation? Anticipationen sigter mod en tilstand, hvor hver enkelt er solidarisk med hver enkelt af de andre; og dette gælder for forsøget på at tilkæmpe sig bestemmelsen over ens egne arbejds- og livssammenhænge. Vi kan godt betegne dette: sammenfletningen af solidaritet og autonomi, som »klassebevidsthed«.

18. og løser sig dermed fra det »forhistoriske« herredømme af *naturlige* elementer i de historiske forandringer af det bestående.

19. Også kampenes form, organisation må altså tilegnes, jvf. nedenfor.

20. Først da bliver organiseret handlen til erkendelsesmetode: fordi vi erkender, idet vi forandrer; til metode for forandringen selv; og til en metode for selvforandring (og selvindsigt). Det, som (endnu) betinger os, og det, som vi selv kan være, forandrer vi på én gang.

En historisk ulykke bringer os imidlertid langt væk fra LUKACS. I »Geschichte und Klassenbewusstsein« ser han - under aspektet enheden af teori og praksis - organisationen således: Det er kun en organisation af den kæmpende klasse, partiet, som haler den materialistiske teori op fra den blot subjektive menings niveau og som med den politiske sandheds objektivitet gør teorien forpligtende.²¹ Partiet skal osse sikre, at klassens kamp bliver en »kollektiv« kamp: det skal bringe den påståede kaotiske mangfoldighed af ikkeorganiserede (eller svagt organiserede) kampe på en kollektiv klassepraksis' enhed. Klassebevidstheden legemliggøres altså i partiet. »Stadig mere stormende«, håber LUKACS, vil arbejdermassen strømme til partiet og *dermed* i retning »af dens egen bevidstgørelse«. Også for ham foretager partiet det første bevidste skridt henimod »frihedens rige« (= løser altså problemet med anticipationen, se ovenfor). Hvad betyder det? For LUKACS bliver »klassebevidsthed« ikke empirisk, virkelig i arbejderne, ikke i klassen, men derimod i en adskilt organisation, i partiet - i sidste instans i *partiledelsen*.

Hvad bliver der da af »enheden af teori og praksis«? I arbejderpartierne regnes historiens subjekt for allerede garanteret, teorien forefindes, den er allerede skrevet. Historiske detaljer, siger J.P. SARTRE, som kunne relative dogmet om den »forefundne teori«, som kunne nødsage os til at gennemprøve vores begrebslige inventarium, bliver afskaffet som om de var agenter for kontrarevolutionen. Til syvende og sidst bliver teori blot en legitimeringsideologi.

Standardisering af kampene: her hersker altså antagelsen af en »kaotisk mangfoldighed«, som skal ordnes og tilskæres af partiledelsen. Hvor kommer det »kaotiske« fra? For en stor del fra organisationsfornuftens skemaer. Hvis historiens subjekt først har personificeret sig i partiet, så bliver decentrerede, autonome kampes mangfoldighed kaotisk. *Indholdet har altid tabt på forhånd*. Ethvert individ som afslår at følge en partibeslutning regnes for et *blindt* agerende subjekt, altså i det hele taget enhver kæmper uden for organisationen, »Klassebevidsthed«: herindi bliver der nu istedet for solidaritet sat *disciplin*, hvis praktiske formål er at give partiet chance for at råde over de organiseredes handlen og bevidsthed²². Formelt forbliver partiet det første bevidste skridt henimod »frihedens rige«²³. Men indholdsmæssigt er det, allerede ifølge LUKACS, disciplin, centralisation, hierarki, som anticiperer det. Strengt kantiansk bliver klassebevidsthed til over-jeg, til inderliggjort herredømme: til udtryk for en handlen, som retter sig efter en pligt, ikke længere efter en tilhøjelighed, som

21. Jvf. hertil H.-J. KRAHL, i »Geschichte und Klassenbewusstsein heute«, se note 2.

22. Det hører til den kapitalistiske kommandostrukturens væsen, at bourgeoisiet organiserer arbejdet således, at både arbejderens ydelse og dets egen kontrolkapacitet maximeres, se ovenfor.

23. Spontanitet, som den på én gang giver sig udtryk som led i arbejdskampe anses for en udadvenden (»Entäusserung«) af en kapitalistisk produceret. Arbejderne er følgelig virkelig variabel kapital, jvf. senere.

retter sig efter organisationens praksis, ikke længere efter brugsværdiorienterede behov. Organisationen orienterer sig dermed mod fabrikkens kommandostruktur og organisation²⁴.

Vi talte om en »historisk ulykke«. Den lader sig nu beskrive således: Klassebevidstheden skilles fra klassens enkelte empiriske subjekter. Den abstraherer fra dem. Der opstod historisk et *brud* - og det opstår igen og igen idag - mellem de virkelige enkelte individer, hvis aktive samfundsmæssige handlen jo alene kan betyde en historisk omvæltning, og så denne »subjektivitet«, der ikke skal have personificeret sig praktisk i klassen, men derimod »rent« i partiet. Dette brud gøres ukendeligt gennem formelen om partiet som arbejderklassens »mest bevidste fraktion«. (Jvf. hertil vores *Anmærkninger*, s. 169).

I partiteorien blev klassebevidsthed og kapitalbevægelse iøvrigt sat i forhold til hinanden på en måde, således at organisationen, dvs. arbejderpartiet, fremtrådte som *nødvendig* for dannelsen af en revolutionær bevidsthed, der transcenderede kapitalismen. På *virksomheden* kunne og skulle arbejderene kun opbygge og adlyde, som et stykke variabel kapital var han her dømt til at bekræfte kapitalismen. Kun uden for arbejdet, i forsamlinger, demonstrationer, når alt kommer til alt som *vælger*, kunne han vise sig som revolutionær, kunne han erhverve sig og bevise klassebevidsthed. Denne opfattelse af den rå, ikke partioplyste proletariske bevidstheds afhængighed af det borgerlige skin og af kapitalens cyklicitet opstod i løbet af socialdemokratiets strid med fagforeningerne. (I Rusland fandt den samme proces sted mens mensjevikkerne og bolsjevikkerne udviklede sig væk fra hinanden). Idet partiet søgte at erhverve sig kontrollen over for fagforeningerne, måtte det frakende dem - og dermed hele det umiddelbare fabriksarbejdes sfære - revolutionære muligheder. Dertil hørte definitionen af lønkampen og videre af »dagskampen«, af den »økonomiske kamp«, af »fabrikskampen« som immanent, reformistisk, integrativ. Økonomisk kamp er nødvendig for at kapitalen indrømmer arbejderens hans existensminimum (den lassallske »jernhårde lønningslovs« fortsatte virkning i socialdemokratiet helt frem til folk som Rosa Luxemburg), men denne kamp og den bevidsthed, som den formidler, kan aldrig føre ud over kapitalismen. Forholdet mellem klassebevidsthed og kapitalbevægelse blev altså indbygget i partiets legitimeringsideologi.

Denne eksternalisering af klassebevidstheden, dens fæstnelse til en særlig organisation, dens fjernen sig fra den forhåndenværende, virkelige bevidsthed, også der, hvor denne massivt finder sit prægnante udtryk i kampe, er uløselig fra *positiviseringen* af Marx' »kritiske teori« til en *lære* og fra *pædagogiseringen* af alle relationer mellem partiledere og medlemmer, af hele det arbejderpolitiske klima. Proletaren, hhv. hans »klassebevidsthed« skal optage og bekræfte noget allerede færdigt, rigtigt (den marxiske »lære«, partiets taktik); den »hensynslø-

24. Med hensyn til de såkaldte vestlige industrinationer, som er ramt af de borgerlige samværsformers selvødelæggelse: *redder* partiet så ikke borgerlig arbejdsmoral, etik osv.?

se kritik af alt bestående« som det marxiske værks »ånd« eksisterer allerede, er ovenikøbet organiseret, tvivl, kritik, forandring forstyrrer nu kun.²⁵ »Proletariatets bevidsthed« var i II. Internationales blomstringstid et *kar*, som skulle *fyldes* med marxisme, partidoktrin og tro på det endelige mål.

Der gjorde sig altså et udelukkende *receptivt* bevidsthedsbegreb gældende, intet virksomt begreb, der var formidlet og formidlende til egen erfaring. Man kan sige, at partierne yderligere har eksproprieret proletariatets autonome kampe og dermed en bevidsthed, som proletariatet kunne og kan ska be i dets daglige sammenstød med mestre, kapitalister, boligudlejere, osv. kort sagt med udbytning og herredømme som kan erfares og erfares på éns egen krop. »Udbytning« skulle kun i teoretiseret og abstraktificeret form være værdig til at blive til et bevidsthedsindhold hos proletariatet. »Autonome« indsigter, kampe, modværge, alternativer var meget ilde set, enhver tanke, der modsatte sig den revolutionære centralisering, var forbudt. Dette var altså en nødvendig konsekvens af partiernes programmatik, af deres politiske aktioner med det mål at erobre *statsmagten*, dvs. en abstrakt form for samfundsmæssig magt.

»Socialdemokratiet skærer (altså) den negative side af produktionsforholdet (arbejderen som modsætning til kapitalen eller hans fremmedgørelse fra produktet) ud som en fremtidsopgave (at tilintetgøre kapitalismen), som alene skal varetages politisk af socialdemokratiet selv, og overlader arbejderen den positive side som den nutidsopgave, som skal udføres økonomisk af ham: at producere kapital. Ikke blot tidsligt-taktisk, men osse indholdsmæssigt-programmatisk løser socialdemokratiet den revolutionære handling at ophæve lønssystemet fra klassekampen som kapitalforholdets hverdag og gør denne handling til sit eksklusive område - det fixerer dermed proletariatet i dets daglige lønarbejds-årg på en ikke blot ikke-revolutionær, men ovenikøbet systemopretholdende virksomhed. Det adskiller praktisk-institutionelt den positive produktion fra produktionen af sprængkraft inden for kapitalforholdet.

Benægtelsen løses fra arbejdsprocessen og træder som sagens positive sjæl over i partiinstanserne.²⁶

Når v i idag spørger efter adækvate organisationsformer, så kan vi gå ud fra de kvaliteter (autonomi, emancipation), den praksisberedskab, de anticipatoriske programmer og forsøg, som vi ovenfor har nævnt som konstituerende for klassebevidsthed. Hvor disse kvaliteter er blevet mulige: i nye strejkeformer, ved fabriks- og husbesættelser, i dele af kvindebevægelsen, i studenterbevægelsen, hos bønderne i Larzac²⁷, dér har vi åbenbart at gøre med *adækvate organisationsformer*. Ganske kort kunne man betegne disse former som decentrale, indholds- hhv. projektorienterede, autonome og åbne for indbyrdes udveksling og kommunikation. Det drejer sig idag ikke længere kun om de afhængige og udefra definerede menneskers tilegnelse

25. LUKACS påtaler hos dogmatisme-kritikerne den »tvivlesyge, der er udhulet og fortæret indefra«.

26. fra: Schwarze Protokolle Nr. 2, Rosa Luxemburg-Kritik, s. 46, Berlin, 1972.

27. Jvf. i »Ästhetik und Kommunikation« nr. 17 artiklen af Lothar Baier. I løbet af de sidste fire år fandt franske bønder i Larzac sammen for at forhindre, at deres græsjord blev forvandlet til en tropeøvelsesplads (udvidelse af en eksisterende plads).

af livs- og arbejdsbetingelser, men *samtidig* om en *gentilegnelse af kampen* for disse betingelser.

Anmærkning til »Klassebevidsthed og organisation«

Hvilket konkret social proces betegner dette »brud«, som er opstået historisk? (s. xx). I hvilke sociale brydninger og med hvilket formål har partiernes organisationsdisciplin dannet sig, som således har abstraheret fra de arbejdendes empiriske existens? Vi må *også* betragte organisationen »parti« og »organisationsfornuftens skemaer« som specifikke svar på socioøkonomiske omvæltningsprocesser, som del af et kollektivt løsningsforsøg for disse omvæltningers problemer.

(1) Det 19. og det begyndende 20. årh.'s arbejderpartier, som LUKACS har legitimeret og som var blevet politisk hjemsted for store dele af det europæiske proletariat, virkede, således som de selv forstod det, på »*fremskridtets*« side, og det ville sige: *for* en fremskyndelse hhv. forberedelse af industrialiseringen og *mod* bornert småproduktion i landbrug og håndværk. Kapitalakkumuleringen skulle - i den fase, hvor vareproduktionen og den tekniske lettelse af arbejdet endelig voksede hurtigt - foregå krisefrit og centralt ledet; den skulle unddrages det ødelæggende konkurrerende bourgeois dispositioneret. Kategorien den »kaotiske mangfoldighed« svarede i Ruslands daværende sociale virkelighed til den store, ukontrollerbart producerende masse af bønder hhv. til den agrarsocialiserede arbejder, der ved høsttid forsvinder ud til landsbyen. Heller ikke i vesten kunne proletariatet dog uden videre tilpasses til kapitalistisk rationalitet - her hjalp arbejderpartierne i fornuftens, ateismens og vareproduktionsrens navn. Hverken de gamle socialdemokrater i Tyskland eller kommunisterne adskilte den objektive koncentration af produktionssteder til store industrikomplekser fra magtkoncentrationen i hænderne på produktionsprocessens ledere, magtkoncentrationen over arbejdermasserne, dvs. fra kapitalens kommandostruktur (hierarkiet i fabrikken). Begge dele gik sammen for dem, og det forekom dem kun muligt at »ophæve« sidstnævnte forhold ved at udskifte de borgerlige kapitalister og managere med socialistiske funktionære og ledere. Organisationen »parti«, som skulle forberede magtovertagelsen, var dannet analogt til dette program.

(2) Arbejderpartierne virkede imidlertid også for den sociale integration, dvs. for standardiseringen og stabiliseringen af den masse-befolkning, der hurtigt opstod i den 2. halvdel af det 19. årh. Som *alle* nationalstatens og den kulturelle integrations institutioner fandt SPD såvel som fagforeninger langt hen deres »modstandere« uden for »klassefjenden«, (stor-)bourgeoisiet: i de subkulturer af bonde- og håndværksmæssig struktur, der endnu bestod, i de småborgerlige lag, for så vidt som disse stod under indflydelse af stands- eller hjemstavnsideologier, altså ydede modstand mod industrialiseringen og den sociale integration, i de udbredte forekomster af rodløshed i storbyerne (lige til den økonomiske og/eller sociale elendigheds alkoholisme). Vi vil minde om, at Salpêtriere i Paris omkring 1880 blev oversvømmet af patienter med hysteri og andre psykisknervøse forstyrrelser, patienter, som overvejende tilhørte laget af exproprierede bønder og småhåndværkere; de erhvervede sig dermed adgang til at bruge de nye forsorgsindretninger, som stat eller kommune havde indrettet. Industrialisering, social og kulturel integration af den nye massebefolkning og den institutionelle reaktion på udgiftssiden, folkevelfærd, er altså *de* historiske omvæltningsprocesser, som der måtte søges og findes et kollektivt svar på. Selvom organisatorerne og deres teoretikere muligvis har forestillet sig det anderledes, hører »organisationsfornuftens skemaer« samt partiernes hierarkisk-disciplinerede struktur med i dette svar.

Slutning:

Klassebevidsthed er en praktisk sag. Dens mål er positivt bestemt en organisering af arbejdet, som er orienteret efter menneskelige rytmer og ikke kun maskinelle takter, en opløsning af de hierarkiske strukturer på fabrikken og endelig tilegnelse af beslutningsmyndigheden over produktion og fordeling. Begivenheder, hvor en sådan klassebevidsthed har været virksom: »vilde« strejker og fabriksbesættelser i Italien, Frankrig, England og Tyskland (BRD), altså kampe, hvor det hele tiden har drejet sig om råderetten over produktionens kontinuitet, om menneskeliggørelse af arbejdet, om proletarietets autonomi, men også protestbevægelser blandt bønder, lærlinge, hjemmearbejdere, taler for en langsomt fremadskridende autonom proces, hvor de lønafhængige *selv* konstituerer sig som klasse.²⁸ Disse begivenheder og deres former har frigjort sig fra kapitalens cykliske bevægelser (og fra partierne). De lønafhængige begynder igen at tilegne sig deres kampe.

Klassebevidsthed er ikke blot et praktisk, men også et smukt og dristigt begreb, fordi det har proceskarakter: det vil vise sig, det *eksisterer* ikke simpelthen empirisk konstaterbart. Et dynamisk begreb par excellence. Det beskriver ikke nogen tilstand, men derimod den proces, der konstituerer »klassen« i de aktuelle kampe; dets betydning er autonomi.²⁹

Men: Klassebevidsthed er også et klogt begreb, der ikke tillader en opløsning i *ren og skær* proceskarakter. Var det tilfældet, kunne det ikke gribe en hel række vigtige aspekter i den aktuelle situation, som må beskrives sociologisk og socialpsykologisk.

»Klassebevidsthed« er i sig selv så at sige bundet til det jordiske; »organisation« er derfor ikke en ballast, der hænger ved den, men derimod den form, hvori den socialrevolutionære proces formidles med de givne betingelser.

Klassebevidsthed er endelig et udtryk for, at de arbejdende mennesker ikke kun er produkter af kapitalen. Den, der antager *det* og venter på den næste krise - den kommer uden tvivl - er ligesom den fulde, der slår armene om en plakatsøjle og løber rundt om den og skriger: »Hjælp, jeg er omringet!«

*Oversat af Nina Lykke og
Hanne Møller*

28. Udtrykket »vilde« strejker er bestemt af de samme tendenser som udtrykket den »kaotiske« mangfoldighed.

29. Hvad ouvrieristiske eller gauchistiske grupperinger i dag forstår ved »kamp« (og hvad vi med studenterbevægelsen i baghovedet betegner som »socialistisk selvoplysnings-proces«, som »dialektik mellem oplysning og aktion«) - processer, hvor det centrale er et moment af praktisk forandring og selv-forandring, anti-kapitalistisk som anti-imperialistisk, omend de ikke længere kontinuerligt kan fortolkes inden for rammerne af »klasse«-begrebet, dette var for de gamle partier noget fremmed, ja: farligt.

BETINGELSER FOR SOCIALISTISK FAGFORENINGSARBEJDE

2. DEL*

(»Tesar om fagforeningen«, forandret og udvidet udgave af et oplæg til »Sozialistische Büros« møde om fagforeningsspørgsmålet, Frankfurt februar 1974).

Redaktionskollektiv Gewerkschaften**

2. Til den aktuelle tilstand i arbejdernes opgør med kapitalen og med fagforeningsledelsens politik.

Det er i det følgende ikke muligt at give en vurdering af den samlede fagforenings- og klassebevægelses tilstand i BRD. For at kunne gøre dette, skulle man for det første tage hensyn til udviklingen i de enkelte industrigerne og de enkelte fagforeninger, til problemet med lønarbejdernes opdeling, til eksistensen af et bredt arbejdslag, der ikke anvendes af kapitalen, men er ansat ved staten; for det andet skulle uligheden i klassebevægelses udvikling i de enkelte industrigerne karakteriseres. Her vil det dreje sig om, at påvise problemer ved udviklingen i fremfor alt IG- Metall og her igen ved dens mest fremskredne punkter. Altså problemer der synes os vigtige med hensyn til diskussionen af »express«s strategi - antikapitalistisk tillidsmandsstrategi.

* Artiklen er oversat til dansk fra »Bedingungen sozialistischer Gewerkschaftsarbeit«, Probleme des Klassenkampfes nr. 13/1974, side 65-98. Første del af artiklen blev bragt i Kurasje nr. 11/1975, side 25-39.

** her: Hajo Funke, Siegfried Heimann, Jürgen Hoffmann, Dieter Läßle, Thomas Mitscherlich, Christel Neustüss og Bodo Zeuner.

2.1 Forandringer i kapitalakkumulationen og i klassekampene siden 1967.

De opgør, der udvikler sig i fagforeningerne, har deres grundlag i kapitalvækstens forandrede betingelser og i arbejdernes dermed forandrede situation siden midten af tresserne. Var der til kapitalens uhindrede vækst til midten af tresserne knyttet en kontinuerlig stigning i reallønningerne (hvilket skal forstås som et materielt grundlag for den reformisme, der efter 1945 blev påtvunget arbejderne i fagforeningerne), så kan vi med krisens indtræden i 1966/67 fastslå forandringer i arbejdernes situation, som forringer deres samfundsmæssige stilling. Disse forandrede betingelser i kapitalens vækstproces (som her ikke kan anføres nærmere; sammenlign herom bl.a. offentliggørelserne i ProKla nr 3,4 og 5) tvinger kapitalisterne til at øge arbejdets produktivkraft og dermed merværdiraten gennem en omvæltning af produktionens teknologiske basis, forandret arbejdsorganisation og intensivering af arbejdet. På den anden side fører den »industrielle reservearmes« tryk (i krisen), inflationsprocesser og den statslige indkomspolitik til et tryk på lønraten. Umiddelbare følger for arbejdernes situation var, at deres eksistens alment blev mere usikker gennem frisætninger, omflytninger, dequalifikationsprocesser samt skærpede arbejdsbelastninger såvel i krisen som i opsvinget og en - relativ - forringelse af deres samfundsmæssige stilling. Der kan i overensstemmelse hermed fastslås to niveauer i arbejdernes begyndende modstand:

- *I virksomhederne væsentligst som modstand mod at ekstraoverenskomstmæssige ydelser blev strøget* (frem for alt i krisen 1967 og konjunkturedgangen 1971/72) *mod forringelse af arbejdsbetingelserne, truende tab af arbejdsplads, lønforskelle og dequalifikationsprocesser.* Som compensation for reale forringelser i arbejds-situationen krævedes som regel i første omgang lønforhøjelser. Kampe, der går ud over virksomheden, og som umiddelbart har arbejdsbetingelserne som genstand udvikles først i de senere år med intensivering af arbejdet.
- *Samfundsøkonomisk udvikler modstanden sig mod statens forsøgsvisse indkomspolitik* (Die Konzertierte Aktion) i form af krav om ikke at orientere overenskomstkraevne efter samfundsøkonomiske orienteringsdata, men efter arbejdernes livsbehov.

På begge begyndende modstandsniveauer bliver den officielle fagforeningspolitik selv til et problem:

På grund af fagforeningernes hidtidige praksis (hvortil bl.a. hører *udelukkelse af kommunister og venstreorienterede fagforeningsfolk* indtil midten af halvtresserne) såvel som på grund af BetrVG* og den retspleje der bygger på den, *er fagforeningernes indflydelse i virksomhederne i stor udstrækning begrænset. Overenskomstpoli-*

* Betriebsverfassungsgesetz fra den 11. oktober 1952. Indeholder bestemmelser om arbejdernes repræsentation i rådgivende organer og såkaldte opsynsråd i større virksomheder, dvs. primært i virksomheder med over 100 ansatte. o.a.

tikkens orientering efter samfundsøkonomiske data sættes igennem i den officielle fagforeningspolitik. Den kræver på den anden side en centralisering af beslutningsfunktionerne.

Arbejdernes afværge-kampe udvikler sig i første omgang i krisen som *spontane kampe* mod kapitalens forholdsregler (Henholdsvis mod kapitalisternes enkeltforholdsregler). Over for dette retter *septemberstrejkerne 1969 sig ikke kun mod kapitalen, men betyder også en kritik af fagforeningspolitikken*, for så vidt tiltrædelsen af Die Konzertierte Aktion havde ført til, at de kampbetingelser, der blev forbedret i opsvinget, ikke blev udnyttet i lønpolitikken. Mens disse spontane strejker endnu kunne fortolkes af IG-Metallspidsen som et resultat af tarifpolitikens fejl, så blev de på den anden side endnu ikke begrebet af arbejderne og de venstreorienterede fagforeningskadre som udtryk for modsigelser på langt sigt mellem fagforeningspolitikken og arbejdernes krav og behov, men snarere som en tilskyndelse til tryk på fagforeningsledelsen for at få den til at komme i tanke om dens egentlige opgaver. Det resulterede i - i modsætning til årene 1966-1969, hvor arbejderne og de venstreorienterede fagforeningskadres kampe endnu i stor udstrækning forløb ved siden af den politik, som fagforeningerne som organisationer førte - at bevægelsen i basis under overenskomststriden i 1970 igen i vidt omfang kunne integreres organisatorisk. Bevægelsen blev til dels støttet gennem den officielle fagforeningspolitik under forberedelsen af overenskomstrunden. På dens grundlag kunne der fastsættes relativt høje lønninger over for kapitalen. *Således syntes »fagforeningernes monopol« på udkæmpning af konflikter igen sikret på konjunkturens højdepunkt.*

Kapitalen kunne alene være tilfreds med reintegrationen af denne spontane arbejderbevægelse; men dertil kom at betingelsen for reintegrationen, nemlig større lønforhøjelser, var forbigået. Overenskomstforhandlingerne i IG-Kemi og IG-Metall i 1971 er kendetegnet af en indtil da ukendt forberedelse fra arbejdsgiverforeningerne i kemi- og metalindustrien på et hårdt opgør med fagforeningerne under den stadigt svagere konjunkturs og verdensvalutakrisens tegn. Med deres provokerende løntilbud trådte arbejdsgiverforeningerne selv ud af Die Konzertierte Aktion. Mens forandringer i lønopgørens karakter indtil da var begrænset til metal-industrien breder strejkeberedskabet sig nu. Kemiindustrien ramtes af sin første strejke siden 1945. Med den dårlige løn aftale sætter fagforeningsledelsen sig i modsætning til virksomhederne, som har båret strejkerne, men de snakker sig ganske vist fra den manglende støtte af strejken gennem nogle storforetagenders bedriftsråd. I metalindustrien fører metalindustriens arbejdsgiversammenslutnings (Gesamtmetall) provokerende politik (helt til afvisning af forligsmandens voldgiftskendelse i NW/NB) til et overordentligt strejkeberedskab hos arbejderne. Lige som IG-Metalledelsen ikke havde svaret adækvat på sammenslutningens provokerende politik i forberedelsen af overenskomstforhandlingerne, så var den heller ikke nu parat til at indsætte det i hele BRD forhåndenværende strejkeberedskab som kampmiddel i overenskomstforhandlingerne. Således blev afslutningen efter strejken i Baden- Württemberg godt nok af dele af arbejderne vurderet som en politisk succes, men fremkaldte dog på den anden side utilfredshed og protest mod

den manglende udnyttelse af strejkeberedskabet ved gennemførelsen af overenskomstforhandlingerne.

Havde erfaringerne fra krisen 1966/67 og fra successen i 1970 i alt styrket fagforeningsbevægelsen, idet bevidstheden om nødvendigheden af en stærk kamporganisation mod kapitalen igen var blevet forstærket mod arbejderne, så gjorde de strejkeberedte arbejdere for første gang massivt den erfaring, at fagforeningsledelsens handling danner en virkelig skranke for deres kampkraft og beredskab. Denne erfaring fortsætter i overenskomstopgøret 1972/73 og fordybes i de spontane strejker 1973 i metalindustrien (se herom nærmere: »Neue Momente in der Klassenbewegung 1973 in der Metallindustrie«, i: Pro-Kla 10/1973):

- Arbejderne erfarer fagforeningsledelsens åbne distancering fra strejken.
- Arbejderklassens lavere lag bliver tiltagende initiativrige. Kapitalen forsøger at frembringe splittelser mellem tyske og udenlandske arbejdere.
- Arbejdernes krav orienterer sig ikke længere så meget efter proportionaliteten i fordelingen af den producerende værdi (sammenlign deroverfor endnu begrundelsen for kravene i septemberstrejkerne), men efter reproduktionen af arbejdskraften og det såvel med hensyn til arbejdsbetingelserne i virksomhederne (kamp mod udplyndring af arbejdskraften, mod højt differentierede lønssystemer osv.) som med hensyn til lønhøjden (dyrtidstillæg). *Klassemodsætningen bliver dermed tydeligere.*
- Ved siden af succeserne må arbejderne også gøre erfaringer om hårde nederlag, *erfaringer om en overordentlig hård strategi fra kapitalens side*, helt til indsættelse af politi. Særlige momenter i kapitalstrategien er: Forsøg på at tilføje avantgardevirksomhederne nederlag (Mannesmann, Klöckner, Hoesch), udspaltning af stålindustrien fra metalindustrien, splittelse af strejkerne, ingen tilståelser til fagforeningsledelsen, indsættelse af mestre og formænd osv. som strejkebrydere og en massiv indsats fra arbejdsretten (Arbeitsgericht).
- *Arbejdernes kampberedskab er mere udviklet end i septemberstrejkerne*: Det kommer, på trods af nederlag f.eks. i avantgardevirksomhederne, til stadig nye strejker også i virksomheder hvor der hidtil ikke er blevet strejket; strejkerne er længere og mere udholdende, skønt de ofte gennemføres uden traditionelt venstreorienterede kadres organiserende kraft og mod fagforeningsledelsens vurdering og udtalelser. Der er virksomheder, hvor kommunistiske grupper vinder indflydelse på strejken frem for alt der, hvor udenlandske arbejdere strejker; med positivt resultat hos Hella/Lippstadt, med negativt hos Ford. Her rejser sig problemet om selvstændig strejkeledelse i tilfælde af svigt fra virksomhedernes fagforeningsorganer.
- *Opgørene med SPD bliver mere åbne*: SPD støder med sin økonomisk politiske opfattelse mod den kapitalistiske økonomis grænser: Inflationsdilemmaet (=tryk på reallønnen) og arbejdsløshed afgøres til fordel for en hård stabilitetspolitik, uden dermed at kunne dæmpe op for inflationen eller fjerne faren for arbejdsløshed (netop i »struktursvage« områder). Illusionerne i den socialde-

mokratiske økonomiske politik smuldrer bort; desuden er SPD i de enkeltstater, hvor det er regeringsparti, tvunget til at opruste politiet mod strejkerne eller (som i Nordrhein-Westphalen) at sætte det ind mod strejkende. I med bestemmelsesvirksomhederne spiller SPD-arbejdsdirektørerne en reaktionær rolle under strejkerne (f.eks. hos Klöckner). Overfor denne situation må fremførelsen af medbestemmelseskrav gennem SPD være et slag i luften, der ikke kan udfolde nogen propagandistisk kraft, hvad angår præsentationen af SPD som arbejdstagerparti.

Disse momenter af klassekampens skærpelse, af udviklingen af et forstærket strejkeberedskab og uddybelsen af de indre fagforeningsmæssige modsigelser viste sig fuldstændigt og utilsløret i metalindustriens spontane strejker. I andre fagforeningers organisationsberetninger, fremfor alt i IG-kemis, i IG-minedrifts og i IG-trykkeri og papirs manifesteredes godt nok forhøjet kampvilje, dog lykkedes det fagforeningsledelserne med forskellige midler - at afbøde gennem at presse fremad hos DRUPA, åben intimidering af de strejkende af IG-minedrift - at forhindre konflikter i at bryde åbent ud.

I trykkeriindustrien havde medlemsforsamlingerne i næsten alle større lokale foreninger i januar/februar opstillet krav om lineære lønforhøjelser fra 40 DM ugentligt og prisglidningsklausuler. Hovedbestyrelsen besluttede, for at lukke damp ud, et procentkrav, der gik langt ud over metal aftalen (13%) og forsøgte samtidig at intimidere aktive grupper i virksomhederne gennem en ekstremistbeslutning - den første i DGB. Da en strejke blev uundgåelig forsøgte hovedbestyrelsen at begrænse den til to timer per skift, men der blev faktisk strejket længere i de fleste trykkerier. 10,8%-aftalen stødte godt nok på stærk modstand i virksomhederne (stemmer mod på landsplan: 44%, i Frankfurtområdet f.eks.: 73%), men den var høj nok til foreløbig i stor udstrækning at forhindre proteststrejker og autonome virksomhedskampe.

I kemiindustrien blev oppositionen mod de efter trykkeriaftalen opnåede 9,9% begrænset til området Rheinland-Pfalz med centrum i BASF, hvor store dele af personalet for første gang strejkede i april og fik gennemført en aftale over 10%. Men alt i alt vil udfoldelsen af lønkampe i kemiindustrien fremover blive forhindret effektivt på den ene side gennem alliancer mellem bedriftsrådene og virksomhedsledelse i de store koncerner (med særlig høj forskel mellem effektiv- og overenskomst-lønningerne) og på den anden side gennem den ekstremt snævre forbindelse mellem fagforeningsbestyrelsen og SPD; heller ikke den lovmæssige sikring af tillidsmændene har kunnet ændre noget ved dette.

I minedriften gav Saarstrejken i oktober et eksempel på en succesfuld fagforeningsmæssig og statslig disciplineringspolitik, som samtidig var et eksempel på en ren spontan kampledelses utilstrækkelighed, når den ikke er organiseret af kadre. En sammensvejet enhed mellem fagforeningsspidser, statslige arbejdsgivere og massemedier bragte 13000 minearbejderes strejke til at slå fejl inden for to dage. Dette var desto lettere, da de strejkende trods DK Pstøtte manglede de simpleste organisatoriske forudsætninger (strejkeposter, forbindelse mellem virksomhedspersonalerne, kommunikationsmidler). På trods af branchespecifikke forskelle kan man

finde to generelle årsager til at kampene i de nævnte områder er forblevet bagefter metalområdets:

- IG-Metall havde gennem dens stabilitetskonforme 8,5% aftale fra januar, der blev kviteret med 2/3 stemmer mod, i sit område tidligere end alle andre fagforeninger aktualiseret bevidstheden om nødvendigheden af den virksomhedsmæssige, uden for fagforeningen førte afværgekampe, mod lønplyndringen og skærpelse af arbejdsbetingelserne, mens de ældre fagforeninger delvist kunne opfange denne utilredshed gennem senere og højere overenskomstaftaler.
- Metalområdet er på grund af IG-Metalls traditionelle førerrolle det mest kamperfarne, hvilket har den konsekvens af metalarbejdene som de første videreudvikler deres kampform også udenfor og mod fagforeningsledelsen. På den anden side kunne metalarbejdsgiverne bedre end andre lære de lige så differentierede som brutale klassekampmetoder.

Netop i metalindustrien er arbejdernes erfaringer ensbetydende med skuffelser. I følge deres bevidsthed skal den fagforeningsmæssige organisation være et kampinstrument, som omsætter arbejdernes strejkevilje i strejkeaktioner. Gør fagforeningen ikke det, og finder der selvstændige kampe sted, *så påtvinges arbejderne nødvendigheden af at forandre fagforeningerne desto mere, jo mindre det lykkes dem at opnå resultater over for kapitalen gennem rent virksomhedsmæssige strejker, der føres uden fagforeningen.* Efterhånden som klassemodstanden bliver tydelig, og kapitalens strategi, at splitte kampene i virksomhederne og slå dem ned enkeltvist, træder åbent frem, så fremtræder den kamp, der er begrænset til den enkelte virksomhed ikke længere som et til enhver tid muligt middel til at sætte interesser igennem og til den praktiske kritik af den officielle fagforeningspolitik. *Erfaringen henviser til nødvendigheden af at udvikle fagforeningen som et klassekampsinstrument.* Den genspejler sig i udviklingen af krav over for fagforeningen, der drejer sig om dens indre demokratisering (Forandring af urafstemningsmetoden, styrkelse af tillidsmændenes stilling i overenskomst-kommissionen, overføring af forhandlingskompetencen til virksomheds-niveau).

Kapitalen opræder godt nok tiltagende i bevidstheden som klassemodstander, men dermed fremtræder den kapitalistiske produktionsmåde ikke nødvendigvis allerede som skranke for sikringen af livsbetingelserne. I første omgang kan ansatzpunktet for den kritiske bevidsthed, der er ved at udvikles, udmærket være fagforeningsorganisationens konkrete historiske tilstand og så den borgerlige stats konkrete politik.

Erkendelsen af nødvendigheden af demokratiseringen af organisationen betyder desuden i første omgang overvindelsen af en skranke i arbejdernes bevidsthed, nemlig forestillingen at deres samfundsmæssige stilling skulle forsvares ved delegation af interessevaretagelsen til fagforeningsorganisationen eller til bedriftsrådene. Spørgsmålet er da, hvorledes erkendelsen af klassemod-sætningens uforsonlighed formidles, og hvorledes den kan formidles i denne læreproces?

I de teser vi begyndte med har vi forsøgt at påvise momenter ud fra hvilke en socialistisk position kunne bestemmes. Vi ser os ikke i stand til at levere umiddelbare handlingsrecepter for en socialistisk fagforeningsstrategi som f.eks. den »antikapitalistiske tillidsmandsstrategi«. I det følgende vil vi anføre nogle overvejelser, på grundlag af hvilke diskussionen kan føres videre, om hvilke problemer og opgaver fagforeningsarbejdet står foran i dag, om hvilken værdi enkeltkonceptioner som f.eks. den antikapitalistiske tillidsmandsstrategi har. En ting kan allerede siges efter det foregående: Netop lik videringen af et kommunistisk partis traditioner i BRD gennem den antikommunisme, som både SPD og de socialdemokratiske fagforeninger bærer, fører til at klassekampens beskrevne nye udvikling i første omgang kun frembringer en radikal-reformistisk bevidsthed, som den for tiden mest fremskredne form inden for den traditionelt SPD-orienterede vest-tyske arbejderklasse, hvilket så også kan føre til resignation, når der ikke bydes den nogle politiske handlingsperspektiver. Det skal altså diskuteres om socialister forholder sig til denne bevidsthed på en sådan måde, at de optager den i dens givne form, og bekræfter den, *eller om det ikke er nødvendigt på forhånd at påvise de erfarede modsigelser som modsigelser i et samfund, der selv driver betingelserne for dets nødvendige omvæltning frem*. Vi repræsenterer den sidstnævnte position. Sagt på en anden måde: Klassemodsigelsernes uforsonlighed kan ikke først fremføres når enhver reformistisk variant af arbejderpolitikken har ført til nederlag.

Men spørgsmålet, hvorledes formidlingen i enkeltheder finder sted, mellem »reform og revolution«, i analysen af den historiske proces og i arbejderklassens organisationsform, forbliver også da åbent.

2.2 Nogle aspekter af forholdet mellem fagforeninger og SPD

2.2.1 Krisemanipulation og borgerlig stat

Skal en politik, der retter sig mod demokratisering inden for fagforeningerne, på den ene side bæres af bevidstheden om, at den kun lader sig sætte igennem ved en styrkelse af arbejdernes selvstændige kampe, så skal den antagonistiske interessemodsatning mellem lønarbejde og kapital på den anden side udarbejdes i den udstrækning den bundfældes i arbejdernes nuværende kampe og erfaringer. Dette medfører et opgør med alle de forestillinger, der søger at aflede arbejderklassens faktiske situation af kapitalisternes vilkårigheder, af en socialdemokratiske regerings fejlagtige politik og af arbejderklassens manglende magtudfoldelse inden for dette samfund. Godt nok skal man gå ud fra, at arbejdernes faktiske situation *også* er et resultat af deres organisations faktiske magtudfoldelse og kampe. (Se nærmere under 3.) Men kritikken af og opgøret med SPD og fagforeningsledelsen kan ikke forløbe på den måde, at der som resultat af

denne kritik udspringer nye illusioner om klasseinteressernes forsonlighed med arbejderklassens dertil svarende magtudfoldelse inden for det kapitalistiske samfund.

Det betyder f.eks. at *man ikke forsøger at bortfortolke det faktum, at det kapitalistiske system med indre nødvendighed producerer kriser, som den kapitalistiske stat ikke vedvarende kan komme til livs, på en måde så man fremstiller krisen som en af kapitalen fremmanipuleret, som kapitalisternes fiffige opfindelse for at disciplinerer arbejderne om muligt sammen med den borgerlige stat.*⁸ Det betyder f.eks., at man ved opgøret med SPDs regeringspolitik ikke lader det blive ved at bebrejde dem, at de ikke repræsenterer arbejderklassens interesser, men at man selv tydeliggør sådanne illusioner, der binder store dele af arbejderklassen til SPD: illusionerne om mulighederne for statslig krisemanagement; illusionen om at afkald på løn skulle gøre det muligt for arbejderne f.eks. vedvarende at bevare deres arbejdspladser. Man kan søge at ødelægge sådanne illusioner fuldstændigt og netop ud fra akkumulationsprocessens indre tendenser, der af arbejderne erfares som tryk på reallønnen, forringelse af arbejdsbetingelserne og usikkerhed med arbejdspladsen, såvel som ud fra de faktiske fiaskoer i f.eks. SPDs regeringspolitik og dens indre modsigelser. I forbindelse med dette er det en socialistisk propagandas opgave, at knytte an til arbejdnernes reale problemer og fremstille dem som *nødvendige* resultater af den kapitalistiske produktions- og akkumulationsproces, *for derved at kunne formidle perspektiverne i overvindelsen af kapitalforholdet.* Uden et sådant perspektiv bliver arbejderne stadigt kastet tilbage i den reformistiske illusion, at de kan forandre deres situation grundlæggende i kapitalismen. Fungerer herimod en positiv vurdering af kapitalisternes og statens muligheder for at manipulere med krisen som basis for en socialistisk politik i arbejderorganisationerne, så kan kampen kun begribes som en konfrontation mellem arbejdnernes organisatoriske repræsentation og kapitalisternes organisatoriske repræsentation; af dette opgørs udfald, der afgøres af organisationens magt, skulle så arbejdnernes skæbne alene afhænge. For når kapitalister og stat kan manipulere med krisen, så skal man også

8. Sammenlign med fortolkningen af den aktuelle krise (begyndelsen af 1974) hos O. Jacobii »express« (nov. 1973) og »links« (jan. 1974): hvis krisen ikke længere afledes som nødvendig af den kapitalistiske reproduktionsproces, ikke iagttages som krise overhovedet, (fordi man kun formår at fastslå krisen ved bruttonationalproduktets vækstrater), så kan den arbejdsløshed, man ikke kan skjule, kun begribes som arbejdsgivernes »kollektivstraf« for de opsætsige arbejdere. Derimod kunne fagforeningerne stole på den økonomiske statslige politiks igangsættende karakter. Derfor: en kæmpende overenskomstpolitik er nødvendig! - En sådan er imidlertid altid nødvendig, da problemet er jo netop at gøre dette indlysende for arbejderne, der er truet af arbejdsløshed og ramt af inflationen (henholdsvis understøtte en sådan indsigt med argumenter) og dermed samtidig formidle momenter af en bevidsthed som viser ud over den fagforeningsmæssige kamp i kapitalismen, idet man påviser krisen som et nødvendigt resultat af kapitalreproduktionen.

kunne tvinge dem til at sikre akkumulationens vedvaren og dermed arbejdspladsen, omfordelingen af indkomsten eller endda til at tillade kontrol med investeringerne.⁹

Under hånden bliver alle illusioner af socialdemokratisk oprindelse under dække af en sådan »magtteori« til »socialistisk« politik. Man foregøglr således arbejderne, at de kan blive den samfundsmæssige bevægelses subjekt under senkapitalismen, hvis de blot ville. Det være sig gennem magtudfoldelse mod kapitalen i virksomheden og gennem fagforeningen eller gennem tryk på deres parti, for at få det til at føre en politik i arbejderne interesse.

Konsekvensen af en sådan opfattelse fører til en politik, der ikke blot er teoretisk forkert, men også politisk farlig, fordi den gør arbejderne hjælpeløse over for enhver form for propaganda om en bedre politik i den kapitalistiske stat, således som den også fremføres af de borgerligt - reaktionære partier. At man ikke skal vende sig til CDU overlader man til klassefølelsen og afstår fra muligheden af blot ansatsvist at befordre de erkendelser om den borgerlige stats karakter, der kunne vindes ved hjælp af SPDpolitikens virkelige svigten.

2.2.2 Til konflikterne mellem fagforeningsledelse og SPDregering

Under en krise, der udvikler sig, kan man stadigt hyppigere betragte konflikter mellem fagforeningsledelse og SPDregering. Fagforeningsrepræsentanterne kan hvad angår lønkravenes nødvendige højde stadigt sjældnere blive enige med regeringsrepræsentanterne og forholdsreglerne til sikring af arbejdspladserne bliver med hensyn til deres virkninger stadigt oftere vurderet forskelligt.

I sammenhæng med disse tiltagende konflikter, høres det ofte forhåbningsfuldt, at fagforeningsledelsens snævre binding til den socialdemokratiske partiledelse begynder at opløse sig, og at begyndelsen på en proces skulle kunne erkendes gennem en adskillelse af de mod venstre orienterede reformistiske fagforeninger fra det borgerlige reformparti SPD, en adskillellesproces, der samtidig skulle styrke den venstrereformistiske fløj inden for SPD over for de borgerlige reformister. Undersøger man årsagerne til disse konflikter, viser disse forhåbninger sig at være illusioner.

Socialdemokrati og fagforeningsledelse har indrettet sig med deres teori i det bestående borgerlige samfund. De vil bekæmpe abnormiteter med statslige indgreb og gennem lønkampe opnå en retfærdig fordeling. Flertallet af den socialdemokratiske partiledelse har i højere grad end fagforeningsledelsen kastet

9. Vi vil fremstille de teoretiske fejl og politiske implikationer af sådanne venstreborgerlige teorier, der udelukkende fremdrager forholdet mellem løn og profit og ikke længere kapitalreproduktionen som totalitet som kriseforklaring i forbindelse med en dokumentation af en kontrovers inden for den britiske venstrefløj mellem A. Glyn/B. Sutcliffe og D. Yaffe i et af de næste numre af ProKla!

selv fjerne socialisme-forestillinger over bord. På trods af det består der i teorien næppe modsigelser. I praksis ser det noget anderledes ud. Fagforeningerne er, også selv om de forstår sig som reformistiske organisationer, tvunget til at forsøge at forhindre en lønedsættelse gennem organisering af lønkampe. *Dette forudsætter at fagforeningerne i det mindste partielt knytter an til interesserne hos de arbejdere, der er organiseret af dem, og ikke mister forbindelsen til sin basis.* Dette gælder for fagforeningerne i faser med konjunkturelt opsving såvel som i krisen. Også et socialdemokrati i opposition kan uden konsekvenser postulere et abstrakt almenvel og handle således at de lønafhængige føler sig repræsenterede af det.

Anderledes ser det dog ud, når *socialdemokratiet i regeringen er med til at udøve politisk magt.* Med regeringsansvaret er SPD underkastet den borgerlige stats funktion, at *garantere kapitalens valoriseringsbetingelser*, henholdsvis at søge at sikre dem. I faser med hurtig kapitalakkumulation opstår derved kun få problemer, da kapitalinteressen fuldstændigt lader sig forene verbalt med det socialdemokratiske almenvel.

Hvis derimod kapitalens akkumulationspillerum indsnævres, så må selv en socialdemokratisk ledet regering søge at sætte garantien for kapitalens valoriseringsbetingelser igennem selv *mod arbejderklassens interesser*, da den har udelukket en radikal forandring af produktionsforholdene fra sin politik. Forskellen på en CDU/CSU ledet regering, som ikke er ringe, består deri, at SPD mere end denne er parat til at vove forsøget, på at formindske krisens groveste virkninger på arbejderklassen. For fagforeningerne bliver derimod organisationens snævre binding til arbejderklassen virksom i krisen. Grænserne inden for hvilke man kan se bort fra arbejderinteresser uden at flertallet af de organiserede bliver bevidste om det, bliver snævrere.

Her lader følgende teser om forholdet fagforeningsledelse - SPD sig udvikle.

Der udskiller sig to måder som fagforeningsledelsen kan forholde sig på ved en tilspidsende, kriseagtig udvikling, alt efter vurderingen af basis' kampberedskab og graden af sammensmeltning af fagforeningsspids og SPDledelse. De betyder begge en i det mindste ydre rykken bort fra fagforeningernes fredeligt og mindeligt formidlende position mellem lønarbejde og kapital, og samtidigt antydes her muligheden for en *fraktionering inden for fagforeningsledelsen* selv, der dog ikke bør interpreteres som en principiel modsætning:

1. *Fagforeningsledelsen slutter sig med brutal åbenhed til de socialdemokratiske eksekutorer af kapitalinteresser*, og undertrykker i forening med statslig bureaukrati, arbejdsgiverledelse og politi alle former for oprør i fagforeningsbasis og hos de ikke organiserede mod forringelsen af arbejderklassens livsbetingelser (sammenlign f.eks. IGminedrift). At man bringer organisationen i fare gennem denne taktik tager man endnu kun ringe hensyn til, eller også tages det bevidst med i købet, især når en sådan kvælning af lønkampe påberåber sig at være forsvar af arbejderinteresser - f.eks. sikring af arbejdspladser.

2. *Fagforeningsledelsen bliver (selv om den også mest subjektivt ærligt vil repræsentere arbejderinteresser) på grund af basis' truende venden sig bort fra organisationen, hvad den tager meget alvorligt, foranlediget til at opstille krav, der kan betyde en konflikt med SPD-regeringen.* Det sker ud fra den overvejelse, at fagforeningerne, netop når de forstås som reformistiske fagforeninger, er tvungne til at vise sig som kampberedte organisationer, der er i stand til at stå lønkampe igennem. Fagforenings-ledelsen opnår dette, idet den på den ene side opstiller krav, der er orienteret efter arbejdernes interesser, og som tydeligt modsiger SPD-regeringens mådeholdsappeller og søger at sætte dem igennem gennem strejketrusler og strejker, mens den på den anden side også med al energi forsøger at forhindre at de kampe, der vokser ud af dette antager en selvstændig karakter, der sprænger rammerne for planlægning gennem fagforeningsledelsen. Heller ikke fagforeningsledelsens forholden sig her bringer arbejderklassen megen succes; organisationen er dog kun svækket i ringere grad.

Den anden mulige måde fagforeningsledelsen kan forholde sig på er årsagen til mulige konflikter mellem fagforenings- og SPDledelse. De bør dog ikke misfortolkes på den måde, at der med sådanne konflikter allerede fra fagforeningsledelsens side var gjort et skridt fremad mod fagforeningen som en autonom klassekampsorganisation. For det første tjener udkæmpningen af konflikter fra fagforeningsledelsens side udelukkende det formål at bevare fagforeningen i dens nuværende stand, dvs. at afværge ethvert forsøg fra fagforeningsbasis på at tilegne sig organisationen som et instrument til klassekamp. For det andet vil konflikten være forbi enten i det øjeblik SPD igen er i opposition eller i det øjeblik akkumulationsprocessen igen tillader delvise indrømmelser til lønarbejderne.

Immervæk kan man fastholde, at sådanne konflikter udvider venstreorienterede fagforeningskadres - men ikke kun disses - aktions- og spillerum, f.eks. agitations-spillerummet med hensyn til hvorledes SPD forsvarer arbejderinteresserne når det kommer til at stå hårdt mod hårdt.

2.2.3 Til forholdet mellem socialdemokrati, SPDorienteret fagforeningspolitik og arbejderne

Når adskillelsen mellem økonomi og politik, som stadig reproduceres af det kapitalistisk samfund, tillader den illusionære forestilling om statslig ageren, at den kan udfolde sig relativt frit fra økonomisk tvang, så er en »socialistisk« politik, der formuleret på denne basis, farlig, *fordi den overlader erfaringen med en sådan statslig politiks mislykken som følge af økonomisk tvang til arbejderne og således bidrager til desorientering.* Med SPDs indtræden i regeringen eksisterede der hos arbejderne tydeligvis forestillinger om at den socialdemokratiske regeringspolitik kunne sætte forandringer igennem i den samfundsmæssige struktur til arbejdernes fordel. Når nu disse forventninger skuffes eftertrykkeligt gennem erfaringen med inflation og truende arbejdsløshed, og når ydermere SPD

åbenbart ikke en gang forstår at løse de økonomiske problemer bedre end CDU, så er der deri indeholdt den mulighed, at arbejderne sågar (på ny?) vender sig til det parti, der synes at være repræsentant for en fase med voksende økonomisk udvikling. Også i denne vendt sig til CDU bliver der - når den sker delvist - stadig gået ud fra, at det er muligt for staten at beherske økonomien, og at det åbenbart er det siddende regeringspartis svigten, der har frembragt krisen og forringelsen i arbejderens situation.

Nu hører det til den fagforeningsmæssige reformisme, at der (i stedet for gennem egne aktioner) forventes forandringer gennem den socialdemokratiske regerings lovgivning *og at væsentlige interesser plejningen og gennemførelsen delegeres til den socialdemokratiske regering.* I håbet om at SPD varetager disse interesser har fagforeningsorganisationen derfor ikke villet udfolde kampen; men samtidig erfarer arbejderne en forringelse af deres situation, som gerårder i åben modsætning til forventningerne til fagforenings- og SPDpolitikken: *fagforeningens tilbageholdenhed sættes nu (under disse forandrede økonomiske betingelser) i modsætning til dens medlemmer, som på grund af fagforeningsledelsens undvigelsesstrategi ikke har kunnet udvikle nogle kamperspektiver mod kapitalen,* hvorved betingelserne for solidarisk kamp mod kapitalen i den nuværende fase er blevet enormt forringede. Godt nok har de spontane strejker antydningvis kunnet opvise et sådant perspektiv, *men et væsentligt kendetegn ved strejkerne i 73 er netop deres manglende forvandling til magtpositioner mod kapitalen gennem fagforeningerne.* Erfaringen af den delvis gennem fagforeningsledelsen bevirkede opsplitning og tidsmæssige forhaling af de enkelte kampe, altså erfaringen af en relativ afmagt over for kapitalen (også over for fagforeningsapparatet hvad angår organiseringen af kampene) bestemmer åbenbart også arbejderens nuværende vurdering i mange virksomheder, og det så meget mere som kapitalens tryk på arbejderne for tiden tiltager gennem den truende arbejdsløshed og øger kamprisikoen.

Men tilliden til SPD regeringen indeholder den umyndiggørelse, der består i at afstå fra som arbejderklasse i kapitalismen at skulle kæmpe mod forringelsen af arbejdskraftens reproduktion. Fører dette - som også nu for tiden - derudover til en tilpasning af enkeltfagforeningernes lønpolitik til det lønkampsspille- rum, der er genstandsområde for traditionel fagforeningsmæssig lønpolitik, men som er indsnævret gennem de forandrede akkumulationsbetingelser, så betyder det et afkald på arbejderens effektive interesseforsvar over for kapitalen. Skuffelsen blandt arbejderne over følgerne af en sådan lønpolitik, der er orienteret efter SPDs regeringspolitik forbliver ikke uden følger for medlemmernes fagforeningsmæssige handlen overhovedet. For mangler der en egnet artikulations- og organisationsform for en kæmpende indsats for egne interesser, så kan man ikke udelukke en reduktion af den fagforeningsmæssige aktivitet blandt arbejderne. *Resignationen blandt dele af arbejderne ville så være (og er delvist) resultatet af den udviklede ikke - eksistens af fagforeningen som kamporganisation.*

Arbejderne ser sig altså berøvet deres handlingsperspektiver. For så vidt den fagforeningsmæssige aktivitet ikke længere er i stand til at formidle erfaringen af kampsolidaritet, så er de så meget mere udleveret den konkurrence mellem hinanden, der er sat af kapitalen, netop i en fase med en økonomisk udvikling, i hvilken denne konkurrence objektivt skærpes og i enkelttilfælde kan føre til racistiske fordomme (mellem tyskere og udlændinge).

Såvel manglen på solidaritet fra fagforeningsledelsen over for de spontane strejker, som den yderst virksomme repression i fagforeningerne mod venstreorienterede fagforeningskadre eller mod aktive deltagere i de spontane strejker eller endda fagforeningsledelsens regnemæssige opgørelse af problemet, hvorefter en strejke jo slet ikke skulle kunne lønne sig; alt dette forstærker usikkerheden om strejken som kampvåben over for kapitalen og alt i alt over for fagforeningsorganisationens konsekvente repræsentanten arbejderne!^{9a} *Sammenfaldet af erfaring af relativ afmagt og desorientering med hensyn til mulighed for fagforeningsmæssig kamp og den samtidige bortdelegering af interesserepræsentation til SPDregeringen, kan føre til en hjælpeløs socialpartneragtig tilpasning.* En sådan usikkerhed over for den fagforeningsmæssige aktivitet kan derfor kaste arbejderne tilbage til, eller bekræfte dem i den dikotomiske bevidsthed (den uforanderlige »de øverste« og »de nederste«). Arbejdernes virkelige iagttagelige angst for en yderligere forringelse af deres situation udleverer dem, i betragtning af den desorienterende fagforeningspolitik snarere til den borgerlige propaganda, end til en med tiden opbygget konkret erfaringssolidaritet og de dertil knyttede organisatoriske perspektiver for arbejderbevægelsen. Begrænses arbejdernes interesserepræsentation til det strengt »økonomiske«, og bliver den politiske sammenhæng udskilt og underkastet en fjern og ukontrollerbar institution, så *bliver der ikke meget tilbage for arbejderne andet end en protest der er diffus og vilkårlig, fordi den i grunden ikke forandrer noget. De er uden kampmiddel begrænset til rollen som ræsonerende borgerlige individer.*

2.3 Klassebevægelse i BRD og ansatzpunkter for socialistisk fagforeningsarbejde

Den nutidige situation, som venstreorienterede fagforeningsfolk ser sig stillet over for, må betragtes på baggrund af klassekampsudviklingen siden 1969.

- 9a. Sammenlign med hændelserne i IG-Metall i Bayern i begyndelsen af året; der kritiserede arbejderne IG-Metall strejkeopfordringer: Pludseligt går fagforeningen ind for strejken, skønt fagforeningsledelsen tidligere havde påvist for dem på forskellig måde, at strejkerne ikke nytter meget, og at de snarere er at anse som et sidste middel, man bør undgå mest muligt. På IG-Metalls forsøg på at organisere advarselsstrejker i betragtning af at kapitalens politik skærpedes, reagerede arbejderne afvisende med argumenter som: »Hvad var det I gjorde ved de spontane strejker sidste år?« og »Det løb er jo allerede kørt!«.

De spontane strejker i 1969 påviste godt nok modsætningen mellem officiel fagforeningspolitik og arbejderinteresser, men på ingen måde som en vedvarende modsætning. Fagforeningsledelsen optog umiddelbart strejkebevægelsen og opnåede resultater i forhandlinger med kapitalen. For de klassebevidste fagforeningsfolk måtte der derfor opstå den forestilling, at der kunne sættes en politik igennem, der var orienteret efter klasseinteresserne og netop gennem fagforeningsorganisationen, hvis der blot blev udøvet et tilstrækkeligt tryk fra neden. Bruddene inden for organisationen forblev skjulte.

Under kapitalens lange prosperitetsperiode og klassekampens stagnation kunne det forhold der var udviklet mellem klassebevidste fagforeningskadre i virksomhederne (bedriftsråd og tillidsfolk) og arbejderstaben således bibeholdes i første omgang: en forestilling, der går ud fra at muligheden for at sætte arbejderinteresser igennem skulle være afhængig af en hård repræsentationspolitik hos de lavere fagforeningsorganer, der er orienteret efter disse interesser. Det spillerum som kapitalens konjunkturopsving efter 1967 påny skabte, muliggjorde desuden før som nu resultater med en sådan repræsentationspolitik inden for virksomhederne.

Opgørene inden for virksomhederne rettede sig i følge dette og som en følge af konflikter med kapitalen og med højreorienterede bedriftsråd og tillidsfolk mod erstatning af disse med mere klassebevidste arbejdere. Spørgsmålet om gennemførelsen af arbejderinteresserne syntes i første omgang afhængig af socialpartneragtig politik eller af en politik der er orienteret efter klasseinteresser. (Sammenlign også med de forandringer, som bedriftsrådsvalgene i 1972 bragte i nogle virksomheder til den venstreorienteredes fordel og opgørene om opstilling af valglistes).

Strategier som styrker tillidsfolkenes stilling inden for fagforeningsorganisationen så vel som den virksomhedsnære overenskomstpøolitik er rettet mod at gøre de eksisterende muligheder for klassebevidste fagforeningsfolk i organisationen betydningsfulde og mod at bryde fagforeningsledelsens orientering efter en hensyntagen til SPD regeringspartiet for på denne måde at styrke fagforeningen selv. Ganske vist anser man dermed nødvendigheden af »mobiliseringen af basis« som en væsentlig faktor; men denne mobilisering selv bliver snarere forstået som resultatet af en god fagforeningspolitik, end som resultat af den virkelige forandring af arbejdernes stilling. I samme retning går kravet om almen demokratisering af organisationen. Fagforeningsledelsens manglende kampberedskab fremtræder som en institutionel skranke, der kan overvindes inden for organisationen, f.eks. gennem opnåelse af flertallet på fagforeningskongresserne.

Det materielle grundlag for de begyndende modsigelser mellem dele af arbejderklassen - kadre fra virksomhederne og på lokalt niveau - og fagforeningsledelsen falder mindre i øjnene ved disse strategier. *Nemlig indsnævringen af det spillerum, som de udviklende stagnative tendenser i kapitalakkumuleringen frembringer for forbedringer i arbejderklassens situation inden for de bestående forhold.* Modsigelsen mellem målene for en politik, der er orienteret efter

arbejderinteresser og fagforeningsledelsens politik, der er orienteret efter SPD som regeringsparti, opfattes som et problem omkring organisationens og viljedannelsens indre struktur og mindre som et problem der udvikler sig og træder frem i modsigelsen mellem kapitalakkumulation og arbejderklassens behov.

Ekskurs: Til den virksomhedsnære overenskomstpolitik

Da de foreliggende teser om fagforeningen er opstået i sammenhæng med en diskussion inden for Sozialistische Büro og med redaktionen for »express«, så er det hensigtsmæssigt at undersøge de af »express« udviklede »ansatzpunkter for en socialistisk virksomheds- og fagforeningsstrategi« nærmere på et punkt.

I et tese-papir til den nævnte konference angives målet for en sådan strategi således: »Det gælder om at gøre de interesser og behov hos de lønafhængige, der ikke gribes, eller ikke gribes tilstrækkeligt af fagforeningerne, til grundlaget for en fagforeningspolitik og dermed gøre fagforeningerne til et virksomt instrument for de lønafhængige til at sætte deres interesser igennem«. (Vi citerer her og i det følgende fra Sozialistische Büros informationsrundbrev nr. 2/1974). Som en sådan strategis vigtigste elementer angives:

- »1. Opbygningen og udbygningen af en stærk fagforeningsmæssig tillidsmandsbevægelse;
2. Kampen for en virksomhedsnær overenskomstpolitik;
3. Gennemførelsen og udbredelsen af virksomhedsnært dannelsesarbejde;
4. Udviklingen af fagforeningerne til autonome klasseorganisationer.«

Et væsentligt alment kendetegn ved en sådan strategi er i første omgang, at den knytter an til den bevidsthed, vi har beskrevet, og som går ud på, at fagforeningsapparatets konkrete organisatoriske tilstand, det manglende demokrati, den manglende tilbagekobling mellem virksomhedsbasis og fagforeningsapparat, at alt dette skulle danne en væsentlig skranke for at sætte arbejdernes interesser igennem. For indholdet i den socialistiske fagforeningsstrategi skal jo når alt kommer til alt være at gøre fagforeningen til et *virksomt* instrument for forsvar af klasseinteresserne. *Selve denne bevidsthed bliver ikke en gang undersøgt kritisk, men bekræftet såvel gennem de angivne mål, som også gennem midlet til at sætte dem igennem, nemlig fagforeningsinterne forandringer.* Man fortsætter så efter en slags trinplan: »Som autonome klasseorganisationer formår fagforeningerne igen at blive til »socialismens skole«. Sagt på en anden måde: Først skal man udvikle fagforeningerne til autonome klasseorganisationer gennem de nævnte strategier 1-3; er man kommet så langt, er målet altså nået, og så begynder andet trin: fagforeningerne som skole for socialisme. Hvoriedes dette andet trin konkret skal se ud angives ikke. Ihvertfald rummer allerede første trin den forestilling, at udviklingen af en kæmpende fagforeningspolitik er tilstrækkelig til at forsvare arbejdernes interesser med gode resultater inden for kapitalismen.

Selv om det forholdt sig således, så er det under alle omstændigheder uklart, hvorledes organisationen selv som autonom klassefagforening skulle blive til »socialismens skole«, *for hvorledes skal fagforeningsmedlemmerne komme til erkendelse af nødvendigheden af ophævelsen af den kapitalistiske produktionsmåde, hvis deres kampudfoldelse allerede inden for de bestående forhold formår at føre til en sikring af deres livsbetingelser?* Hvis man imidlertid går ud fra, at udviklingen af en kampdygtig organisation og demokratiseringen af den, helt igennem er forbundet med nederlag over for kapitalen (betragtet i første omgang som opnåelse af indholdsmæssige mål: forhøjelse af reallønningerne, forbedring af arbejdsbetingelserne, forbedring af de almene livsbetingelser, sammenlign Sozialistische Büros rundbrev) så er det igen ikke til at indse, hvorfor det først er på dette stadium - et stadium der alligevel blot er abstrakt begrundet - af »autonomen klasseorganisation«, at fagforeningerne skulle blive til skoler for socialisme. Går man ud fra, at demokratiseringskravene allerede selv er resultater af grænser i den fagforeningsmæssige politik til sikring af arbejderklassens livsbetingelser, som de er sat gennem den historiske udfoldelse af kapitalforholdet, så er det ikke til at indse, *hvorfor bevidstheden ikke skulle udvikle sig ind i de virkelige grænser for fagforeningsmæssig politik allerede inden for kampen om demokratisering af organisationen, som den er udviklet i klasseopgøret med kapitalen.* Trinplanen er altså uforstandig.

Da klassebevægelsen i redaktionskollektiv »express«'s opfattelse adskilles fra den økonomiske bevægelse (der på sin side begribes på kritiskborgerlig måde som resultat af statens og monopolernes manipulative kraft) så stiller magtspørgsmålet sig for redaktionskollektivet på følgende måde: over for statens og kapitalens magt skal sættes arbejdernes magt for at tvinge stat og kapital til at føre en politik i arbejdernes interesser eller til i det mindste ikke at handle mod disse interesser. Men da man i forvejen har adskilt kapitalbevægelse og arbejderklasse, så må denne arbejderklassens og dens organisationers magt udvikle sig »autonomt«, og bliver altså ikke længere set i dens sammenhæng med kapitaludviklingen. Problemet er så *hvorledes denne magt kan etableres!* Svaret anfører modeller for en fagforeningsstrategi, der skal yde denne mobilisering, hvis de kan omsættes i praksis. Dermed er strategiens indhold altså endnu ikke kritiseret, men blot deres efter vores opfattelse falske relateringspunkt.

a) Virksomhedsnær overenskomstpolitik som model for mobiliseringsstrategien i fagforeningerne

Lad os forsøge at konkretisere problemet ud fra den virksomhedsnære overenskomstpolitik, som foreslået i »express«-papiret til Sozialistische Büros februar-konference. Ved dette eksempel vil vi først og fremmest vise sådanne strategiforslags ahistoriske modelkarakter. I begrundelsen for strategien er der også et kort opgør med kritikken fra venstrefløjen af denne strategi: »Som erfaringerne har vist, kan en sådan overenskomstpolitik kun sættes igennem mod arbejdsgivernes, flertallet

af bedriftsrådernes og store dele af fagforeningsapparatets hårde modstand således, at allerede mobiliseringen for sådanne mål og kampen for at sætte dem igennem betyder en kamp for forbedringen af demokratiet inden for fagforeningerne og for dannelsen af klassebevidsthed.

Mod frygten for at en sådan overenskomstpolitik skulle ødelægge solidariteten mellem en industrigræns beskæftigede, fordi den begunstiger de traditionelt eller af andre grunde kampstærke mandskaber endnu mere, må man indvende, at det netop er det nuværende system for virksomhedsoverenskomstpolitik (Betriebsvereinbarungspolitik) der bestandigt frembringer og beforder denne tilstand, mens den virksomhedsnære overenskomstpolitik byder en chance for at skaffe gunstigere kampbetingelser for alle gennem forbedringen af den fagforeningsmæssige kampkraft.« Til grund for denne argumentation ligger åbenbare fejlvurderinger, der på deres side udspringer af den grundlæggende metodiske og indholdsmæssige fremgangsmåde inden for »express« teserne: *Nemlig at knytte an til den eksisterende fagforeningstilstand, i stedet for til det eksisterende forhold mellem lønarbejde og kapital.* For det første er en strategi, der søger at gøre institutionelle forandringer af fagforeningspolitikken til kampgenstand og som vil mobilisere for disse forandringer, på forhånd dømt til at mislykkes, i stedet for at gå ud fra arbejdernes 'mobilisering' fra deres faktiske situation og udvikle bestemte institutionelle krav i sammenhæng med kamperfaringer omkring indholdsmæssige krav. For at klargøre det ved et eksempel: I kemioverenskomstrunden 1970 forsøgte IG-kemi at gennemføre en strategi med virksomhedsnær overenskomstpolitik. I Hessen blev der dannet virksomhedsnære overenskomstkommisioner og man forsøgte at tvinge kapitalen til at forhandle og slutte aftaler med disse. I Rheinland-Pfalz kommer det - mod fagforeningsinterne aftaler - til en for tidlig afslutning af forhandlingerne: »Resultatet fra Rheinland-Pfalz viser, at arbejdsgiverne er rede til at betale for at afvise kvalitative krav: en 11,5% lønforhøjelse suppleres med en forskudsforhøjelse på 5% og overenskomstaftaler om økonomisk givende ydelser. De to sidste indrømmelser skal undergrave kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik«. ...« Afslutningen af forhandlingerne i Rheinland-Pfalz fører til at arbejdsgiverne i Hessen erklærer, at de vil hæve indkomsten til dette niveau, også selv om der ikke kom nogen aftale i stand i Hessen. Bedriftsrådene i de fleste af de virksomheder, hvor der skulle slutes firmaoverenskomstaftaler, afstår derpå fra deres oprindelige krav og meddeler område-lederen, at mandskaberne efter en sådan forskudsydelse fra arbejdsgiverne ikke længere vil være strejkeberedte.«¹⁰ Eberhardt Schmidt, den væsentligste repræsentant for den virksomhedsnære overenskomstpolitik inden for »express«'s redaktion, kommenterer dette forløb: »Arbejdsgiverne havde bortkøbt det overenskomstpoltiske koncept fra fagfor-

10. K. Schacht / L. Unterseher, Das Tarifverhandlungssystem in der BRD, i: Meissner / Unterseher (udg.) Verteilungskampf und Stabilitätspolitik, Stuttgart 1972, side 211.

eningerne med usædvanlige materielle indrømmelser, som hører til de højeste i efterkrigstiden«¹¹.

Kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik skulle i første omgang sættes igennem inden for IG-kemi fagforeningsapparatet, fordi fagforeningsledelsen på denne måde håbede på en begrænsning af de store virksomheders bedriftsråds magt. Hvad der ellers blev opnået af disse efter overenskomstrunden, skulle nu tilkæmpes og sikres fagforeningsmæssigt allerede inden for overenskomstrunden. *For storbedrifternes arbejdere drejede det sig derfor ikke om en forbedring af deres løn, hvilket de havde skullet kæmpe for, men om en forandring af lønforhandlingsmåden og naturligvis af dens overenskomstmæssige sikring.* Her var det ganske vist vigtigt, at kemiarbejderne på grund af kemiindustriens forholdsvis gode stilling i krisen endnu ikke (til forskel fra metalområdet) havde gjort erfaringer med massive afskaffelser af extraoverenskomstmæssige ydelser. Hvorledes skulle der så finde en virkelig mobilisering af arbejderne sted for dette krav? I dette tilfælde var man hjælpeløst udleveret til kapitalens strategi. Tilbage er at spørge om, *hvorvidt kravet overhovedet var et massivt krav fra arbejderne og ikke væsentligt forblev begrænset til dele af fagforeningsapparatet og underliggende kadre som tillidsfolk og bedriftsråd i enkelte virksomheder.*

b) Virksomhedsnær overenskomstpolitik som fagforeningsledelsens mobiliseringsstrategi

Udviklingen i IG-kemi viser også, at der udmærket kan gives betingelser, under hvilke fagforeningsapparatet er parat til at ville gennemføre en virksomhedsnær overenskomstpolitik. Det viser denne tanke oprindelse i IG-Metall og propageringen for den også gennem dele af fagforeningsapparatet.

Udgangspunktet for diskussionen af den virksomhedsnære overenskomstpolitik i IG-Metall i slutningen af 50'erne var det faktum, at det var muligt for bedriftsrådene (der som regel var højreorienterede) i løbet af en voksende kapitalakkumulation at opnå virksomhedsinterne aftaler, der lå langt over overenskomstaftalerne og som både konsoliderede disse bedriftsråds stilling, og »tilfredsstillede« arbejdsstyrken og holdt den i »apati«. Udkastet blev altså udarbejdet for at mobilisere arbejdsstyrkerne, for at trække dem ind i virksomhedsforhandlinger¹², og for at kontrollere bedriftsrådene. Arbejdernes bevidsthed om nødvendigheden af den fagforeningsmæssige organisering skulle holdes

11. E. Schmidt: Zur Strategie der betriebsnahen Tarifpolitik, i: Kritisches Jahrbuch, Gewerkschaften und Klassenkampf 1972, (udgivet af O. Jacobi, W. Müller-Jentsch, E. Schmidt) Frankfurt a.M. 1972.

12. Sammenlign også med D. Pfeiffers/R. Krusches diplomarbejde. Das Verhältnis von betrieblichem und zentralem ökonomischen Kampf als Problem der Gewerkschaftsbewegung, diplomarbejde FU-Berlin 1972, ikke-offentliggjort manuskript.

vågen: Der »består den fare, at det lokale fagforeningsliv og aktiviteten i forbundene stivner gennem centralisering af løn- og overenskomstpolitikken. Medlemmernes interesse og deltagelse bliver følgerigtig eller ubetydelig. Viden om sammenhængen mellem fagforeningens kraft og aktivitet på den ene side og løn- og gagehøjden på den anden kan derved let blive glemt«¹³, skriver Fritz Salm i 1958.

Dette udkast omkring virksomhedsnær overenskomstpolitik, der af IG-Metall i begyndelsen af 60'erne blev forsøgt gennemført officielt hos Ford, har i følge dette på ingen måde sit udspring i en konflikt mellem »fagforeningsapparat og fagforeningsbasis«, men i en fase med voksende kapitalakkumulering, i hvilken nødvendigheden af fagforeningsmæssig organisering ud over virksomheden truede med at geråde i glemsel på grund af løntilståelser på virksomhedsniveau.¹⁴ Den derigennem formidlede svækkelse af den samlede organisation er også det væsentlige motiv til propageringen af den virksomhedsnære overenskomstpolitik hos IG-kemi. Selv om det godt nok i begge tilfælde er de venstreorienterede, der foreslår denne strategi, og som forsøger at sætte den igennem, så bør dette dog ikke spærre blikket for det faktum, at det væsentligst drejer sig om at sikre det fagforeningsmæssige forhandlingsmonopol, om indsnævringen af kapitalens manipulationsspillerum i virksomheden og om kontrol med bedriftsrådene.

Udkastet til den virksomhedsnære overenskomstpolitik udspringer selv af det grundlæggende problem, at konkurrencen blandt arbejderne indbyrdes ikke er ophævet gennem indførelsen af enhedslønninger inden for industrigrenene. Lønnen ligger som arbejdets pris under for konkurrencens styringsmekanismer, og arbejdskraftens bevægelse inden for og mellem brancherne, tilvandring og afvandring reguleres over de forskellige priser på varen arbejdskraft mellem og inden for brancherne. Lovene for dannelse af varen arbejdskrafts pris kan ikke

13. Citeret fra E. Schmidt, op.cit., s. 148/49. Schacht/Unterseher, Das Tarifverhandlungssystem ind der BRD, op.cit. s. 91-93: »Forhandlingssystemet over virksomhedsniveau har dog gravevende følgeproblemer for virksomhedsniveauet med en stigende centraliseringsgrad for lønforhandlingerne (stiger) driftraten... Denne udvikling er til arbejderens fordel: De kan gennem extraoverenskomstmæssige løndelev og socialydelser forskubbe arbejdsgiverloyaliteten til deres fordel, svække fagforeningernes legitimationsbasis og - gennem større differenciering i indkomsterne - hierarkisere arbejdstagerne, hvorved interessen for kollektiv lønforhandling synker og modvirker fagforeningernes solidariserende nivelleringspolitik. Samtidig forhøjes med eksistensen af en extraoverenskomstmæssig »manipulationsmasse« managementets konjunkturpolitiske fleksibilitet«. Forfatterne henviser til, at effekten forstærkes af fordoblingen af arbejdsgivernes repræsentation i fagforening og bedriftsråd.

14. Fasen er kendetegnet af regelmæssigt stigende overenskomstlønninger, resultater i fagforeningspolitikken for arbejdstidsnedsættelser, større forhandlingsspillerum for bedriftsrådene, høj lønglidning, resultater af forhandlingspolitikken på virksomhedsniveau - bedriftsråd - og på fagforeningsniveau - fagforening -. Nødvendigheden af fagforeningen som kamporganisation glider her desto mere ud af synsfeltet jo mindre strejkevåbnet anvendes i overenskomstopgørelserne. I denne tid falder også den fagforeningsmæssige organisationsgrad.

ophæves grundlæggende gennem fagforeningsaktion, men som en organisation, der handler over virksomhederne, har fagforeningen indflydelse på varen arbejdskrafts værdi som det centrum omkring hvilket priserne svinger. Ved forhandlinger opnår den overenskomstlønningen som arbejdskraftens minimalpris, men den enkelte arbejdskrafts pris er nødvendigvis forskellig derfra. På den har såvel den forskellige efterspørgsel efter arbejdskraft med forskellige kvalifikationer såvel som bedrifternes forskellige efterspørgsel efter arbejdskraft overhovedet indflydelse. Når således fagforeningens forhandlingssystem i BRD (til forskel fra i USA) er rettet mod opnåelse af lønninger for hele industrigrene, så opstår der nødvendigvis under prosperitetens betingelser - altså ved en almen tendens til lønstigninger - det skin, at arbejds lønnen reguleres gennem de enkelte arbejders gunstige stilling, et bestemt arbejderlags gunstige stilling, eller bestemte virksomheders arbejders gunstige stilling inden for konkurrencen med kapitalen og ikke gennem fagforenings organisationen som lønarbejdernes omfattende sammenslutning. Derved skjules den kendsgerning, at også denne særligt gunstige løn opstår på basis af den minimalløn fagforeningerne har opnået som samlet organisation.

Stræber fagforeningsapparatet under sådanne betingelser efter kontrol med løndannelsen i virksomhederne, så betyder det ikke, at man dermed stræber efter at fagforeningen skal blive en politisk bevidst klasseorganisation, over for isoleringen af virksomhederne, af de enkelte arbejdere og arbejderlag i konkurrencen.

Ifølge dette drejer det sig heller ikke blot om, at afvigelser i prisen på arbejde, som de fremkommer inden for de enkelte virksomheder og i enkelte arbejderlag, og afvigende fra de centralt opnåede lønninger, *simpelthen skulle være en manipulationsmasse, som enkeltkapitalen delvis vilkårligt kan manipulere med, og som alene skulle tjene til at disciplinere arbejdskraften*, - i express-teserne hedder det, at »den virksomhedsnære socialpolitik som arbejdsgivernes vigtigste disciplineringsinstrument« skal udelukkes gennem den virksomhedsnære overenskomspolitik - *men først og fremmest om, at afvigelserne er en økonomisk kategori for de virkelige forhold, dvs. en kategori der er formidlet over konkurrencens tvangslove*. som naturligvis udnyttes af enkeltkapitalen, for at holde arbejderne i den samfundsmæssige tilstand af konkurrence. Dette er igen kun muligt for kapitalen så længe dens konjunktur (som især skaffer de kvalificerede arbejdere en forbigående stærk position inden for konkurrencen med kapitalen så længe trykket fra den industrielle reservearme ikke er udviklet), tillader en almen forbedring af arbejderklassens levestandard. Det er kendt, at der i faser med kriseagtig udvikling danner sig den tendens, at den såkaldte »lønnglidning« forsvinder, og at effektivlønningerne sågar falder under overenskomstlønningerne (som f.eks. i krisen 1966/67).

I denne sammenhæng kan vi ikke udvikle spørgsmålet om, hvilken politik fagforeningen faktisk havde kunnet føre og skulle have ført for at modvirke den illusion, der i prosperitetsfaser opstår netop hos faglærte arbejdere (IG-Metalls traditionelle basis) og som går ud på, at de som enkeltpersoner eller som virksom-

hedsmandskaber enkeltvis skulle kunne konkurrere med kapitalen. Det er vigtigt, at konkurrencens skin, der bekræftes af de virkelige forhold i prosperitetsfaser, selv problematiseres af kapitalen, når dens akkumulationsvanskeligheder udvikles og skærpes.

Betaling af høje lønninger er et helt usædvanligt »disciplineringsmiddel« ved hvilket arbejderne næppe kan erfare deres antagonistiske modsigelse til kapitalen. Hvis den »gyldne kæde« hænger om arbejderens hals, så vil kapitalens herredømme synes ham mindre værd at bekæmpe. Dette kapitalens herredømme, »disciplineringen af arbejderklassen«, kan *da blive* til en genstand for erfaring af klassemodsigelsen, når det netop *vender sit virkelige indhold ud*, nemlig når det tager indrømmelserne tilbage, og den materielle modsigelse mellem de lønafhængiges livsbehov og kapitalakkumulationens nødvendigheder bliver synlig. Kapitalens normale disciplineringsmidler er netop ikke høje lønninger inden for virksomhederne, men den industrielle reservearme uden for døren, der skærper konkurrencen blandt arbejderne: den konkurrence, der tvinger dem til at være tilfreds med lavere lønninger for overhovedet at finde arbejde, og som ligeledes tvinger dem til at øge arbejdsydelsen i produktionsprocessen umådeligt for at få deres løn og for at beholde arbejdet.

Drejede det sig altså i slutningen af 50'erne, gennem udviklingen af udkastet til den virksomhedsnære overenskomstpolitik inden for IG-Metall om at finde en måde, hvorpå man til trods for arbejdernes erfaringer om, at de som enkelte skulle kunne konkurrere med kapitalen, kunne klargøre organisationens nødvendighed (iøvrigt uden derved at - med undtagelse måske af Ford, hvor det også væsentligt drejede sig om arbejdsbetingelser - kunne angive deres politiks indholdsmæssige alternativer) så drejede det sig om noget andet, da udkastet efter krisen 1967 blev taget op igen af lavere fagforeningskadre, fremfor alt af bedriftsråd (og ikke blot alene tillidsfolk).

c) Virksomhedsnær overenskomstpolitik som afværge- og legitimationsstrategi

Er *krisen 1966/67* på den ene side anledningen til fagforeningsledelsens fuldstændige vendt sig til den borgerlige politik, så danner den på den anden side hos arbejderne den første gennemgribende erfaring af deres eksistens som klasse over for kapitalen efter den lange prosperitetsfase. Selv om det også sker forskelligt i de forskellige produktionsgrene, så viser det sig nemlig nu, at den stilling man på grund af en usædvanlig konkurrenceposition havde vundet over for kapitalen, er fuldstændig vaklende og usikker. På grund af det faktum, at arbejdernes livsbetingelser ikke er sikret gennem en samlet kampdygtig organisation, men synes bestemt gennem enkeltvirksomhedernes tilfældige konkurrenceposition, så er kapitalen i stand til at foretage lønned sættelser på ind til 40% og at yde et stigende tryk på arbejdstempoet, *uden at fagforeningerne kunne føre en organiseret kamp imod det*. Igen gøres erfaringen med arbejdsløshedsrisiko. Situationen muliggør den erkendelse, at den enkelte arbejders skæbne mindre er

bestemt gennem hans ydelse som individ end gennem kapitalens bevægelser, og der sker begyndelsen til fornyet erfaring af klasse modsætningen. Godt nok kan fagforeningen over for arbejderne med tilfredshed henvise til, at den hele tiden har betonet nødvendigheden af fagforeningen som organisation, og at den økonomiske krise er det bedste eksempel på, at man ikke kan klare sig uden fagforeninger. Dog står denne henvisning til nødvendigheden af solidarisk organisation i modsætning til den - med indtrædelsen i den Konzertierte Aktion - foreløbige men fuldstændige integration i den borgerlige stats politik.

Lad os nu se på baggrunden for kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik - nu som et krav fra virksomhederne - udvikles:

For det første drejer det sig for bedriftsrådene, der i 1967 erfarede den manglende sikring af de opnåede lønninger, om at bestræbe sig på at styrke positionen over for kapitalen. Dernæst gjaldt det om af hensyn til mandskaberne om at styrke fagforeningernes overenskomstmæssige sikring af lønningerne netop gennem muligheden for at sætte et fagforeningsmæssigt tryk ind. I 1967 »mislykkes bedriftsrådernes politik, hvis 'ydelse' falder som ofre for managements autonome omkostningskalkulationer. Følgen var inden for IG-Metalls organisationsområde, i hvilket særlig mange lønudsættelser fandt sted i løbet af recessionen, at bedriftsfunktionærerne (i metalområdet er bedriftsrådene netop mest repræsentanter for IG-Metall) igen orienterede sig stærkere i retning af fagforeningen. De krævede en 'virksomhedsnær overenskomstpolitik' som på den ene side fører til en overenskomstmæssig sikring af de særlige virksomhedstillæg, og på den anden side sikrer dem deltagelse- og beslutningschancer i overenskomsterne«. ¹⁵

Dermed kan kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik for så vidt godt stamme fra klassebevidste bedriftsråd og tillidsfolk, men det behøver ikke nødvendigvis at gøre det, og det behøver heller ikke nødvendigvis at indeholde indsigten i nødvendigheden af udviklingen af arbejderne klassebevidsthed, selvstændige organisationsevne og kampevne i første omgang på virksomhedsniveau. Det kan udmærket også som Schacht/Unterseher antager, udspringe af en »interessesituation«, som går på en sikring af bedriftsfunktionærenes legitimitationsbasis: *fordi denne legitimationsbasis sikres kun så længe, - især i betragtning af de begrænsede fagforeningsmæssige målsætninger - det lykkes de bedriftslige fagforeningsfunktionære, i første omgang bedriftsrådene, (tillidsfolkenes stilling er mere eller mindre svag på grund af deres manglende mulighed for at føre forbindtlige forhandlinger med kapitalen) at 'opnå' noget for mandskabet, om det så er med eller uden fagforeningen som overbedriftslig organisation.* Kravet kan

15. Schacht/Unterseher, op. cit. s. 95; Her skal det blot nævnes, at det for os ikke synes at være noget tilfælde, at der efter et hidtil ikke offentliggjort arbejde af Teschner/Mosler, o.s. om løndifferentiering hos mange af IG-Metalls bedriftsråd, en løndifferentiering som ikke er at finde hos bedriftsrådene hos fagforeningen tekstilbeklædning. Det er ikke noget tilfælde netop fordi den stadigt vanskeligere situation inden for tekstilindustrien fjerner basis for forestillingen om at man på den enkelte virksomhed kan aftvinge kapitalen tilståelser.

altså udmærket udspringe af ønsket om at sætte den gamle repræsentationspolitik igennem med nye midler. I det spejler sig indsnævringen af bedriftsrådenes forhandlingsspillerum under krisen. Sænkningen af lønningerne i krisen fremtræder primært som et resultat af manglende *institutionelle* magtmidler, men ikke som et resultat af objektiv interessemodsætning og af klassens kampevnes udviklingsgrad. Derved kan septemberstrejkerne udmærket have forceret kravet hos dele af bedriftsrådene. Og netop ikke formidlet over forestillingen, at klassens kampevne ville have været stærkere, hvis strejkerne havde fundet sted inden for rammerne af en virksomhedsnær overenskomstpolitik, men formidlet over den spaltede position som virksomhedsnær fagforeningsfunktionærer nødvendigvis geråder i under de ikke fagforeningsmæssigt organiserede strejker, *for så vidt sådanne strejker samtidigt implicerer kritik af den eksisterende fagforeningspolitik.*

Et eksempel i denne retning danner historien om kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik hos Ford: dele af bedriftsrådet og af tillidsfolkene samt deres ledelse (Kuchelhorn), der spillede en kendt rolle under strejkerne i 1973, var på ingen måde i stand til at organisere den spontane strejke og styrke dens kampkraft. De distancerede sig sågar gennem deres praktiske politik fra den og krævede såvel før som efter strejken virksomhedsnær overenskomstpolitik. I filmen »Hvorledes man laver lønninger« (spillet af Kuckelhorn) bliver det tydeligt, at *kravet selv skal fungere som legitimation for en forkert politik og som fortrængning af en mulig læreproces.* I stedet for at undersøge strejken og årsagerne til deres egen fiasko på det tillidsmandsmøde, der fulgte efter strejken, så kræves der for 117. gang virksomhedsnær overenskomstpolitik. Men det betyder, at man har den opfattelse, at de hårde opgør hos Ford mellem arbejdere og kapital havde kunnet undgås, hvis blot de bedriftslige funktionærer havde haft de rigtige institutionelle midler i hånden til at forhandle med. *Det tilstræbte mål synes således mindre at være en mere effektiv gennemførelse af strejken, men snarere at undgå den.*

I denne retning løber f.eks. også Schacht/Untersehers argumentation, selv om problemet for dem mindre stiller sig som et spørgsmål om legitimation af bedriftslige fagforeningsfunktionærer, men mere som et problem med en uforstyrret gennemførelse af fagforeningens overenskomstpolitik, der er orienteret efter at få konjunkturen til at være ved, med en samtidig opretholdelse af fagforeningens forhandlingspotentiale. Derved går de ud fra, hvilket overrasker læseren, at den socialdemokratiske økonomiske politik siden 1967 allerede skulle vise de første forsøg på at få konjunkturen til at være ved gennem statsindgreb, hvorved en sådan vedvaren for dem synes at være identisk med en kontinuerlig økonomisk vækst. En sådan politik skulle understøttes af fagforeningerne, således »at man får lønningerne til vedvarende at vokse, ved en kvasiautomatisk forventning om løntilvækst«. Derved frygter forfatterne godt nok at »lønforhøjelserne som en relativ problemløs deltagelse i det almene fremskridt« kan bringe fagforeningen i fare for »at miste sin legitimationsbasis«. For på den ene side at forhindre »fordelingskampe mellem virksomhederne, som springer det samlede forhandlingsystem«, men på den anden side at bevare fagforeningens legitimationsbasis, så anbefaler

forfatterne, i nogle ganske vist omstændelige omskrivninger, en virksomhedsnær fagforeningspolitik, for at gøre »virksomhedsstyringen af konflikter samfundsøkonomisk kalkulerbar og samtidig rigere på emancipationschancer«. Det man skal tilstræbe er herved, at »kvalitative krav«, der retter sig mod herredømmet i virksomheder bliver genstand for fagforeningspolitik på virksomhedsniveau, mens lønforhøjelserne skal rette sig efter en samfundsøkonomisk målestok for begrundet i den beskrevne vedvarende konjunktur.¹⁶ De forkerte forudsætninger i en sådan fagforeningspolitik ligger lige for. De rækker fra illusionen om muligheden for at opretholde den økonomiske vækst og få den til at vare ved gennem en statslig reguleringspolitik til adskillelsen af kapitalens herredømme over produktionsprocessen og anvendelsen af arbejdet som institutionel form fra dets indhold, tilegnelsen af merarbejde.

Det skyldes fejl i analysen selv, at den virksomhedsnære overenskomstpolitik indbefattes som et middel til integration og underordning af arbejderne under fagforeningsmæssigt formidlede retningslinjer for statslig indkomspolitik (Konzertierte Aktion).

Dette eksempel skal blot vise hvor problematisk det er at gøre den virksomhedsnære overenskomstpolitik forhandlingsform til et væsentligt krav om autonom socialistisk fagforeningspolitik, uden at fagforeningsledelsens modstand mod eller mulige interesser i en sådan politik påvises indholdsmæssigt. Den naive propagering for den virksomhedsnære overenskomstpolitik kan resultere i indrømmelser, der søger at mildne konflikten mellem 'fagforeningsapparatets politik og fagforeningsbasis' gennem basis' skindeltagelse, for samtidig desto effektivere at kunne sætte den indholdsmæssige politik, man har slået ind på, igennem. I denne sammenhæng skulle man f.eks. undersøge de reale virkninger af de delvise indrømmelser til IG-kemis tillidsfolk, som forbedrer deres deltagelse i overenskomstpolitikken. En første vurdering af de mislykkede forsøg på forbedring af tillidsfolkernes position i IG-kemi med henblik på overenskomstforhandlingerne finder man i tidsskriftet »Arbejderpolitik«.

d) Virksomhedsnær overenskomstpolitik som organisatorisk form for udfoldelse af klassens kampevine.

På den anden side kan kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik udmærket udspringe af en bevidsthed, der søger udfoldelsesmuligheder og organisatoriske former for klassens kampevine. For det første fordi det jo i virkeligheden - gennem adskillelsen mellem bedriftslig og overbedriftslig interessepræsentation i fagforening og bedriftsråd ved bedriftsrådets binding til en fredspligt - ikke er muligt at sætte de fagforeningsmæssige kampmuligheder og fagforeningens

16. Samtlige citater: Schacht/Unterseher, op.cit., s. 114 f.

organisatoriske kraft ind for en styrkelse af lønarbejdernes kampevne i opgøret med enkeltkapitalen, hvilket betyder en faktisk svækkelse. For det andet er det også nærliggende i første omgang, at kræve virksomhedsnær overenskomstpolitik i en situation med tiltagende konflikt mellem fagforeningsledelsens centrale overenskomstpolitik og arbejdernes behov, da virksomheden som det blev vist i de indledende udledninger under den såkaldte 'basis-apparat' konflikts historiske betingelser i første omgang er den organisatoriske basis, hvorpå arbejderne også uafhængigt af den centrale fagforeningsorganisation som den sammenfattende organisation er i stand til at kæmpe selvstændigt. Netop i forbindelse med Konzertierte Aktion udvikler der sig derved den forestilling, at man gennem virksomhedskampe kan forpurre fagforeningsapparatets indkomstpoltiske linje. Hertil kommer også det moment, som vi i artiklen »Zum Zusammenhang von Kapitalakumulation, Veränderung in den Formen der Profitproduktion und der Rolle neuerer Entlohnungsmethoden in der BRD« (ProKla nr. 4 og 5) har udviklet: Tendensen til intensivering af arbejdet, forringelse af arbejdsbetingelserne, som først synes formidlet gennem enkeltkapitalens herredømme i virksomheden, og som antager særlige former i hver enkelt virksomhed således, at den særlige afværgekamp i virksomheden og fagforeningens henholdsvis den virksomhedsmæssige fagforeningskaders evne til at føre kampen fagforeningsmæssigt på enkeltvirksomheders niveau, ligger nær kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik.

Over for disse virkelige problemer i klassebevægelsen, således som de genspejler sig i kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik forekommer det at argumentationer, således som KB Hamburg eksempelvis udvikler dem i marts 1973 og i januar 1974 i »Arbeiterkampf«, at være tomme abstraktioner.¹⁷ Idet de følger det næsten traumatiske udgangspunkt, nemlig at vejre det umiddelbare klasseforræderi i alle fagforeningsledelsens aktioner, finder forfatterne af »Arbeiterkampf« frem til, at dele af IG-kemifagforeningsapparatet i begyndelsen af 70'erne forsøgte at kræve og at gennemføre virksomhedsnær overenskomstpolitik - præcis for at afsløre denne, der også blev diskuteret af den venstreorienterede fagforeningsbasis, som resultatet af en dårlig alliance mellem fagforeningsledelse og kapitalistklasse: »Denne (den virksomhedsnære overenskomstpolitik) indpasser sig organisk i det kapitalistiske økonomi- og samfundssystem, idet den af hver kapitalist kun forlanger det han kan yde. Hvis der er en overenskomstpolitik, der er 100% systemkonform, så er det den 'virksomhedsnære overenskomstpolitik'. Derfor betyder virksomhedsnær overenskomstpolitik ikke »styrkelse men ødelæggelse af de fagforeningsmæssige solidaritet«. Og et andet sted hedder det: »Fagforeningsledelsen har i virkeligheden blot øjnet en endeløs opsplitning af lønforhandlingerne ... 'virksomhedsnær overenskomstpolitik' er ikke andet end kapitalisternes forsøg på at holde arbejderklassen 'nede' og for-

17. De følgende citater fra »Arbeiterkampf« marts 1973 (nr. 28) og januar 1974 (nr. 38).

hindre brede lønkampe.« Hvorledes dette stemmer overens med kemi-kapitalens modstand mod IG-kemis forsøg på at praktisere virksomhedsnær overenskomstpolitik formidles ikke til læseren. Der fortsættes: »Virksomheder som Merck-Darmstadt eller Clouth-Köln som kunne holde en vis kampstyrke, må i løbet af gennemførelsen af 'virksomhedsnær overenskomstpolitik' ligeledes udelukkes som anfører af strejkebevægelser.« Over for dette må det undre, at netop de progressive tillidsfolk hos Merck-Darmstadt var nogle af hovedpersonerne i kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik i IG-kemi. Dette faktum begrundes med at Merck-tillidsfolkenes oprindelige forslag blev forfalsket af fagforeningskongressen. Hvorfor det alligevel blev fremsat forklares ikke. På den anden side kommer artiklens forfatter ikke uden at fastslå, at Klöckner-Hütte i Bremen har deres egen overenskomstkommission (da der ikke findes andre stålvirksomheder i overenskomstområdet Unterweser), som stiller krav der afviger fra bestyrelsens indkomstpolitiske linje. Det faktum at bestyrelsen ikke tog hensyn til kravene i overenskomstopgøret 1972/73 udlægger forfatterne nu som et belæg for, at fagforeningsledelsen alligevel gør som den vil, og at virksomhedsnær overenskomstpolitik altså ikke kan hjælpe arbejderne mod fagforeningens Leviathan. Venstreorienterede fagforeningsfolk, der kræver virksomhedsnær overenskomstpolitik, fremtræder derfor for læseren som stakkels ubehjælpomme eller endog ubevidste medhjælpere i fuldbyrdelsen af klasseforræderiet. *Idet artiklen på intet sted udarbejder klassebevægelsens virkelige problemer, som ligger til grund for de fagforenings diskussioner om virksomhedsnær overenskomstpolitik, indvikler forfatterne sig permanent i modsigelser og fordrejninger af de virkelige problemer.*

Lad os gå tilbage til det punkt, hvor vi talte om den gennem krisen 1967 forandrede situation og af den søgte at aflede udviklingen af kravet om virksomhedsnær overenskomstpolitik blandt virksomhedernes fagforeningsfunktionærer. Lad os nu forsøge at gå nærmere ind på denne forskel og især i forhold til problemerne omkring konkurrence og klasseenhed formidlet af fagforeningsorganisationen. Til forskel fra den fase af udviklingen, hvor IG-Metall fagforeningsledelse selv propagerede for udkastet til den virksomhedsnære overenskomstpolitik, så stiller problemet med styrkelsen af arbejdnernes kampbevne over for kapitalen sig i dag mere påtrængende gennem voksende tryk fra en industriel reservearme gennem afskedigelser, usikkerhed med arbejdspladsen på den ene side, og på den anden fagforeningsledelsens politik, der er orienteret efter en statslig økonomisk regulering af keynesiansk præg; dvs. problemer der hindrer udviklingen af klassesolidaritet. Det drejer sig mindre om at ophæve den illusion, der består i at den enkelte efter bedste evne skulle kunne konkurrere med kapitalen, end om at fagforeningsorganisationen skal modvirke udnyttelsen af konkurrencen blandt arbejderne som et middel til lønsenkning og afpresning af merarbejde. Denne opgave støder på en real fagforeningstilstand, hvor store dele af fagforeningskomiteerne ikke er rede til at yde modstand mod kapitalens politik, fordi de forventer en varig forbedring og sikring af arbejdnernes situation ved at støtte den statslige økonomiske politik gennem lønpolitisk tilbageholdenhed,

hvorfor de er parate til at acceptere faktiske forringelser som et forbigående mindre onde.

En 'mobilisering' af basis må altså anderledes end i begyndelsen af 60erne gå mod den officielle fagforeningspolitik indhold og interesser. Såvel propageringen af den virksomhedsnære overenskomstanke i begyndelsen af 60erne som afvisningen af den fra dele af fagforeningsapparatet oven for virksomhederne i begyndelsen af 70erne genspejler dog organisationens reformistiske ideologi og struktur, således som vi har fremstillet den i begyndelsen af tserne. Den fagforeningsmæssige reformismes kerne er netop forestillingen om, at det er tilstrækkeligt med organisationen for at aftvinge kapitalen sikringen af arbejdernes eksistensbetingelser og en andel i den voksende samfundsmæssige rigdom (hvis bestandighed gennem statslig manipulation naturligvis forudsættes). Syntes organisationen i begyndelse af 60erne at være truet af den manglende interesse for den på grund af kapitalens indrømmelser til virksomhedernes personale via bedriftsrådene, så synes fagforeningsapparatet for øjeblikket at være truet af mandskabernes selvstændige kampaktioner, der forrådes fordi de er en trussel mod fagforeningsenheden. Men en sådan politik må bevirke, at de resignative tendenser inden for arbejderklassen forstærkes, for den erfaring gennem hvilken arbejderne 'mobiliseres' af kapital, henviser dem til nødvendigheden af ophævelsen af konkurrencen, men netop med det indholdsmæssige mål, at sætte sig til modværge mod tendenserne til sænkning af livsbetingelserne gennem kamp. Erfaringen viser også - hvilket vi har forsøgt at fremstille i artiklen »Neue Momente in der Klassenbewegung 1973 in der Metallindustrie«¹⁸, - at der er sat grænser for den afværgekampen på virksomheden gennem kapitalens organisation som klasse og dens strategi.

En underordning af arbejderne under den nutidige fagforeningspolitik kan kun resultere i en skærpelse af arbejdernes konkurrence mellem hinanden. Hvis fagforeningsorganisationen ikke sikrer lønniveauet, hvis den ikke byder noget perspektiv for organisations- og kampevne, over for kapitalen, så er arbejderne enten henvist til selvstændige afværgekampe, eller til en skærpelse af konkurrencen mellem hinanden: Øgning af arbejdsydelsen, accept af lavere lønninger, begge dele i det håb at kunne sikre levestandard og arbejdsplads, selv om det også kun er individuelt.

Selv om klasseopgørene på den ene side i betragtning af fagforeningspolitikens tilstand nødvendigvis må udfolde sig på virksomhedsniveau og uden fagforeningens støtte og legitimering, *så kan det ikke være en socialistisk fagforeningsstrategis hensigt at resultere i en sikring af denne tilstand med isoleret virksomhedsopgør mod kapitalen institutionelt; for så vidt det både kan betyde*

18. I »Probleme des Klassenkampf« nr. 10/1973, s. 35-39.

en svækkelse af kampevnen og et afkald på forsøget¹⁹ på at sætte fagforeningens politik under tryk. Det drejer sig dog om problemet, hvorledes de virksomheder, der i spontane kampe, har udviklet en stor kampkraft, kan blive en produktiv kraft for en forandring af fagforeningspolitikken og for opgørene med kapitalen. Selv om »express«-redaktionens udkast derfor kan have en vigtig funktion, for så vidt den formåede at gå ind på virksomhedsspecifikke aflønningsmetoder, spørgsmål om arbejdssikkerhed, sikringen af opnåede effektivlønninger på virksomhedsniveau, så er det dog tvivlsomt om udkastet er i stand til at omfatte den ovenfor skiserede problematik. *For indledningsk lausulerne flytter jo netop de virksomhedsspecifikke opgør til tiden efter den regionale overenskomstaftales vedtagelse og forhindrer netop således en sådan produktiv funktion over for fagforeningens overenskomspolitik, som vi har antydnet oven for.* Disse opgør kan derfor have en demobiliserende funktion over for de enkelte virksomheder, da opgørene, i håb om senere forhandlinger på virksomhedsniveau, ikke længere ville kunne føres med al kraft på det regionale niveau. Derfor drejer spørgsmålet om udnyttelsen af avantgardevirksomhedernes kampevne til en forandring af den samlede organisations politik for tiden væsentligt om, hvorledes man sætter modstand ind mod tendenserne til lønsenkning og arbejdsintensivering i betragtning af truende afskedigelser og truende deltidsarbejde. Netop eksempler som forhandlingerne hos VW i år - VW har en virksomhedsnær firmaoverenskomst-aftale - viser at den virksomhedsnære forhandling på ingen måde er et frem-skridt på virksomheder med ringe overskud. Her viser det sig, at det virkelige problem netop ikke består i at sikre en af bedriftsrådet forhandlet lønforhøjelse fagforeningsmæssigt, eller at forhandle den fagforeningsmæssigt i stedet for gennem bedriftsrådet, men i overhovedet at sætte en lønforhøjelse igennem, hvorved det frem for alt drejer sig om, at fagforeningens kampkraft er uafhængig af de enkelte kapitalers gevinstsituation. Valoriseringssituationen ændrer sig ikke en tøddel, selv om fagforeningen forhandlede lønninger i stedet for bedriftsrådet.

Den allerede her antydede ahistoriske karakter af udkastet til virksomhedsnær overenskomspolitik bliver altså særlig tydelig, når man undersøger arbejderklassens historisk udviklede problemer i begyndelsen af 70'erne. Hverken det tryk på de lønafhængiges realløn (dette i forening med truende arbejdsløshed) der er formidlet gennem høje inflationsrater og statslig indkomspolitik eller den frisættelse af arbejdskraft, der fulgte som en følge af den stagnerende kapitalakkumulation finder (politisk) et adækvat svar i denne model. Vi har her kritiseret modellen som en model for *socialistiske fagforeningspolitik*, der skal vise vejen til en rigtig strategi for udvikling af arbejderklassens klassebevidsthed og kampstyrke. Hvorledes en fagforeningsmæssig overenskomspolitik skulle se ud i betragtning af de fremstillede problemer (fagforening-bedriftsråd; forhold mandskab-enkeltkapital; demokrati inden for fagforening-statslig

19. Sammenlign *ibid.*

indkomspolitik; forhold løn-arbejdsbetingelser) er her kun skitseret som problem, der skulle være genstand for nøjagtigere analyser af konkrete tilfælde og problemer.

Sammenfatning:

Der lader sig i det mindste adskille tre forskellige strømninger, der ud fra deres indre fagforeningsmæssige interessestruktur alle kan gå ind for den virksomhedsnære overenskomstpolitik:

1. *Bedriftsråd*, der benytter den overenskomstmæssige sikring af forhandlingsresultater på virksomhedsniveau til en bedre legitimation over for kollegerne, og som får deres magt over for fagforeningerne i faser med skærpede økonomiske konflikter.
2. *Fagforeningsapparatet*, for så vidt det mener at få mere opbakning på sin overenskomstpolitik men frem for alt mere demokratisk legitimation gennem en skindeltagelse i bestyrelsens afgørelse uden at skulle modificere en tøndel i afgørelseskompetencens struktur.
3. *De venstreorienterede*, der er indstillet på en konsekvent fagforeningspolitik, og som håber at sætte en indre demokratisering nede fra i fagforeningerne op mod bestyrelsens magtfulde. Men dette ville have som konsekvens at optage krav som anerkendelse af de lavere forsamlings forhandlings- og strejkeevne (f.eks. i tilfælde af truende indskrænkninger i produktionen), som anerkendelse af urafstemning, mulighed for valg og afsættelse af fagforeningsrepræsentanter osv.

En kamp om virksomhedsnær overenskomstpolitik på fagforeningskonferencens indre organisatoriske karrusel vil ske på et for løsrevet niveau til at medlemmerne lader sig mobilisere for det - uanset hvor vigtig en omformning af beslutningsstrukturen end ville være for udviklingen af fagforeningen til arbejdernes kamporganisation. Her over for står desuden, at fagforeningskonferencen sammensættes af mindst disse tre strømninger, og derfor måtte et udkast til virksomhedsnær overenskomstpolitik udformes så det kunne yde de yderst modsatte intentioner »retfærdighed«, hvis det skulle opnå flertal. Resultatet ville sandsynligvis være et yderst problematisk kompromis, men bestemt ingen udkast for udviklingen af arbejderklassens kampkraft.

3. Handlingsperspektiver og handlingskranker for socialistisk fagforeningsarbejde

Det drejede sig ikke her om at fremstille de strategier og krav, som klassebevidste fagforeningsfolk har udviklet til demokratiseringen af fagforeningerne, som illusionære, eller endda som falsk politik. Det drejede sig om at påvise deres rigtighed, men også deres historiske stilling og skranker. Hvis vi går ud fra,

som vi har vist i begyndelsen, at klasseopgørene, *når de bliver til åben klassekamp frem for alt må finde en organisatorisk bevægelsesform i fagforeningerne* så er der derved forudsat, at de indre fagforeningsmæssige viljedannelsesproces må være fuldstændigt ud af arbejderne hænder ved en socialpartner politik fra fagforeningsapparatets side. Uafhængigt af fagforeningsledelsens konkrete politik og af arbejdsgiver-venlige bedriftsfunktionære er fagforeningerne netop (som fremstillet ovenfor) den organisation i hvilken arbejderne har dannet en sammenslutning med det formål at forsvare deres livsinteresser over for kapitalen. De forskellige lag af arbejdere og også de forskellige politiske retninger er sammenfattet i BRDs fagforeningsorganisation. Sammenhængen ud over de enkelte virksomheder er i første omgang til stede gennem organisationen. At give afkald på kampen om fagforeningsorganisationen som klassekamporganisation ville tage magten fra arbejderne, drive dem ud i nederlag i deres opgør med kapitalen, nederlag der ikke lader andre perspektiver stå åbne end afmagt og resignation. Den blotte harme over undertrykkelse og udbytning og den resignative skuffelse over den officielle fagforeningspolitik skaffer ingen klassebevidsthed.

Udviklingen af klassebevidsthed indeholder den erkendelse, at man organiseret som klasse kan yde kapitalen modstand, indeholder erkendelsen af nødvendigheden af organisationen, af sammenvirkning af arbejdere fra forskellige lag og forskellige virksomheder og industrigræne, såvel som af forskellige politiske retninger og opgøret med reformistisk bevidsthed og reformistisk politik inden for arbejderklassen selv. Den indeholder videre den i organisationsformer omsatte erkendelse, at konkurrence med kapitalen ikke vedvarende kan føres gennem konkurrence med andre dele af lønarbejderklassen. (Her skulle man væsentligst diskutere udenlandske arbejderes stilling i de vesttyske fagforeninger, deres manglende repræsentation i bedriftsrådene, men også tillidsfolkene).

På den anden side må det være klart, at det i dette opgør om demokratisering, drejer sig om et *politisk opgør*, om at udvikle arbejderklassens magt som samfundsmæssig handlende klasse mod de borgerliggjorte former for interessevaretagelse og indholdsmæssig interesseformulering. Forandringen af organisationen kan kun have den mening, overhovedet at give arbejderne muligheder for organiseret kamp, i hvilken de på den ene side erfarer deres arbejdsgiver ikke længere som enkeltkapitalist, men som en del af kapitalistklassen, dvs. som del af klassemodstanderen, der skal bekæmpes og kan bekæmpes - på den anden side at begribe organiseringen selv som et middel og en nødvendig forudsætning for omvæltningen af de bestående forhold, og dermed også grænserne i de bestående organisationsformer.

Herved drejer det sig væsentligst også om det over de fagforeningsmæssigt formidlede opgør med SPD som det parti, som kun er villig til at repræsentere arbejderne interesser så længe arbejderne formulerer dem som mere eller mindre brudløst forenelige med de bestående kapitalistiske forhold, *men som på den anden side dog også er parate til at sætte det statslige magtapparat ind mod arbejderne.*

Heri er indeholdt at udviklingen af tillidsmandsforsamlingerne som kampdygtige basisorganer må regne med den hårdeste modstand fra SPDs og fagforeningsledelsens side (se de nye retningslinjer for tillidsmandsarbejde i IG-Metall), og at de før eller senere vil se sig konfronteret med en bebrejdelse for kommunistisk undergravningsarbejde eller venstreorienteret frembringelse af kaos.

Hvis det ikke indses, at udviklingen af fagforeningen som en klassekamporganisation må foregå sammen med opgøret med reformismen, så udsættes man for den fare, at fagforeningskadrene på virksomhedsniveau senest drives ud i resignationen når kapitalen truer med lukninger af virksomheder, flytning af produktionen til udlandet og indskrænkning af produktionen; når SPDregeringen troværdigt propagerer lønstigning og arbejdsløshed som alternativer, når SPD bebuder at kun en tilbageholdspolitik fra arbejderne kan sikre den næste valgsejr.

Hvis kampen om demokratiseringen af fagforeningerne føres alvorligt, så må den erkendelse før eller senere udvikle sig, at kapitalforholdet - og ikke længere den mere eller mindre demokratiske organisationsform, den bedre eller dårligere socialdemokratiske politik - betyder den afgørende skranke for en sikring af arbejdernes livsbetingelser. Denne erkendelse kan ganske vist vindes massivt, hvis organisationen selv er i stand til at udkæmpe klassekampene. Også i så fald skal kampen føres inden for fagforeningen.

Graden af kampenes spontanitet og kampberedskabet såvel som klassekampens hårdhed fra oven satte spørgsmålstegn ved traditionelle former for repræsentationspolitik (sammenlign f.eks. problemet hos Hoesch). Hvor tillidsfolkernes handlingsevne, som hos Ford/Köln, resulterede i dannelse af en selvstændig strejkeledelse, begribes forholdet til den også af venstreorienterede fagforeningsfolk som et konkurrenceforhold. Venstreorienterede fagforeningsfolk fratager sig derved muligheden for at vinde indflydelse på strejkeledelsens politik, og er dermed ikke i stand til at forhindre, at der begås svære fejltagelser.

Sammenligner man situationen 1973 med septemberstrejkerne, så viser det sig, at fagforeningens venstrefløj under den betingelse, at IG-Metall lader sig udsætte for tryk fra neden, netop er i stand til at fremstille en organiserende kraft og at transformere arbejdernes vilje til fagforeningsorganisationernes handlinger. Hvis fagforeningsledelsens distancering fra arbejdernes selvstændige kampe over for dette tilspidses, så befinder de venstreorienterede fagforeningskadre sig i første omgang på grund af deres rigtige erkendelse af, at fagforeninger er nødvendig for at føre klassekampen mod kapitalen, i en situation, hvor handlingsperspektiver synes at være spærret. Netop fordi fagforeningsledelsen vægrer sig ved at optage bevægelsen, må arbejdernes kritik af fagforeningspolitikken styrkes, hvilket også stiller bevidste fagforeningsfolk overfor det problem, enten at gå ud af kampene og derved miste arbejdernes tillid eller kun at handle meget forsigtigt eller fuldt at identificere sig med strejken og dermed stille sig åbent op imod IG-Metalls politik. På den anden side forventer arbejderne netop en sådan

åben støtte. Således resulterer nederlag i enkeltvirksomheder hyppigt i spontan skuffelse over virksomhedskomiteernes handlinger, komitéer om hvilke man alt for selvfølgelig antog at de ville stille sig til rådighed for arbejderne som kamporganisationens instrumenter.

De handlingsskranker som fagforeningsfolk i virksomhederne for tiden ser sig udsat for i deres funktion, kan ikke overvindes ved moralsk appel. De viser på den anden side at det ville være et for begrænset kamperspektiv ene og alene at rette klassebevidste arbejderes og fagforeningskadres strategi mod en styrkelse af virksomhedskomiteerne inden for organisationen og dens funktioner. Netop modstanden mod sådanne bestræbelser i IG-Metall, gør det kun alt for tydeligt, at en sådan styrke kun kan være resultatet af klassekampe gennem hvilke fagforeningsledelsen selv tvinges til begrænsning af dens disciplineringspolitik over for venstreorienterede fagforeningskadre.

Arbejderne må snarere blive klare over deres organisations nutidige karakter såvel som over tilstanden i deres kampe mod kapitalen og disses karakter og strategi og dermed over det begrænsede handlingsspillerum, som også de mest bevidste af bærerne af repræsentationsfunktioner befinder sig i, og ud fra denne erkendelse fremstille foreløbige organisationsformer, der ikke alene begrænser sig til arbejdet inden for de eksisterende fagforeningsorganer. Dette gælder så meget desto mere som mange traditionelle fagforeningsorganer på virksomhedsniveau og bedriftsråd er således beskafne, at en blot og bar retten politikken mod disse organer ville betyde en afgørende indsnævring af faktiske handlingsmuligheder.

Med skitseringen af de eksisterende handlingsskranker for klassebevidste fagforeningskadre på virksomhedsniveau og den tidligere udførte almene fastslåen, at socialistisk fagforeningsarbejde må være rettet mod at skaffe udviklingen af klassekampen en bevægelsesform i fagforeningen - at organisere udviklingen af klassemodstanden formidlet over fagforeningen og således udvikle fagforeningerne til organisationer for arbejderklassens bevidste enhed - med dette er på sin vis spændingsfeltet mellem den aktuelle socialistiske fagforeningspolitikks opgavers stilling og problemer afstukket. Dermed er bl.a. rejst spørgsmålet om de konkrete former for socialistisk fagforeningsarbejde og om niveauet for de politisk-organisatoriske mellemformer, der svarer til de aktuelle klassekampe, og som muliggør en dannelse og konsolidering af kadre, der er forankret i virksomhederne, i sammenhæng med opbyggelse af organisationssammenhænge, der går ud over virksomhederne.

De problemstillinger for en socialistisk fagforeningspolitik, som vi har rejst, kan ikke besvares af os her. Vi kunne med disse teser kun skitsere rammerne, betingelserne for socialistisk fagforeningsarbejde som forudsætning for en kollektiv proces med solidarisk teoretisk politisk diskussion til en afklaring af disse spørgsmål. I videre diskussions- og arbejdsstadiet skulle man gribe an ved en vurdering af de allerede i arbejderklassen udviklede politiske muligheder og hos de eksisterende socialistiske og kommunistiske grupper. En kritik af de arbejdende grupper skulle derfor ikke fikseres ved en ideologikritik, *men spørge om*

hvorvidt disse grupper er i stand til at knytte an til de virkelige bevægelser og orientere disse mod et socialistisk perspektiv. At en sådan orientering hverken består i den blotte modstilling af modeller for bedre fagforeningspolitik eller gennem en blot og bar propagering af socialismen, mener vi at have vist i vores teser.

(Januar 1974)

Oversat af Ebbe Pedersen

KONTEXT nr. 25-27: ARBEJDERBEVÆGELSE OG KLASSEBEVIDSTHED

indeholder på den ene side artikler, der diskuterer omkring klassekampssituationen i midten af 50'erne i Danmark, på den anden side indlæg i spørgsmålet om dannelsen af klassebevidsthed. Nummeret indeholder nærmere bestemt en artikel om fagforeningerne og socialdemokratiet i 50'erne og deres forhold til de begyndende rationaliseringer, en artikel om DKPs politik i overenskomststrejken i 1956 og dertil en artikel, der redegør for et projekt ved Aarhus Universitet om overenskomstsituationen. Desuden indeholder nummeret en kritik af Ib Nørlunds bog: »Det knager i Samfundets Fuger og Bånd« med refleksioner over den form for historieskrivning, som Nørlund præsenterer sine læsere for. Endelig indeholder nummeret en kritik af Ole Marquards bog »Konjunkturforløb og klassebevidsthed«.

KONTEXT nr. 25-27: 15 Kr. 152 sider

Desuden kan leveres:

KONTEXT nr. 22 5 Kr. 42 sider
om danskfaget og dets didaktik

KONTEXT nr. 23 5 Kr. 54 sider
om problemer i fagkritikken, bl.a. indeholdende Niels Ole Finne mann:
Teori og praksis

KONTEXT nr. 24 5 Kr. 73 sider
om bevidsthedssociologi med artikler af Wolfgang Fritz Haug og Graham
Murdock

KONTEXT

Nørre Voldgade 80¹
1358 København K.

tlf. (01) 11 89 69, giro 9 19 21 07

Karl Heinz Roth und Elisabeth Behrens, *Die »andere« Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart*. Ein Betrag zum Neuverständnis der Klassengeschichte in Deutschland. Mit ausführlicher Dokumentation zur Aufstandsbekämpfung, Werkschutz u.a. *Trikont Verlag*, München 1974, 395 s., kr. 54,85.

Paul Mattick

Som udtryk for kapitalistiske produktionsforhold er arbejderbevægelsen samtidig en bevægelse af arbejdere, der må udvikle deres klassebevidsthed inden for de kapitalistiske markedsf forhold. Den almene konkurrence indbefatter arbejdernes indbyrdes konkurrence. Selv om de mange kapitaler danner totalkapitalen optræder kapitalen ikke som totalkapitalist, og selv om alle arbejdere udfører totalarbejde findes der ingen totalarbejder. Men hvad der end måtte være resultatet af kapitalkonkurrencen og konkurrencen om arbejdspladserne - reproduktionen af det kapitalistiske samfund er og bliver reproduktion af kapitalistiske produktions- eller klasseforhold, hvorpå markedsf forholdene beror.

Den af kapitalakkumuleringen bestemte kapitalistiske arbejdsdeling giver ikke blot de forskellige kapitaler, men også forskellige grupper af arbejdere lejlighed til at sætte specielle interesser igennem inden for de givne klasseforhold. Således er arbejderbevægelsen ganske vist en bevægelse, der

beror på klasse modsætninger, men samtidig en bevægelse, der ved siden af klasseinteressen også repræsenterer særlige faglige interesser. Den almene proletariske interesse, der eksisterer inden for rammerne af det kapitalistiske samfund, blev af Marx betegnet som »politisk økonomi - men fra arbejdernes standpunkt«, nemlig som vedvarende kamp mod den kapitalistiske merværdifrembringelse. Ligesom bourgeoisie's er også arbejdernes politiske økonomi bundet til kapitalens eksistens. Det drejer sig her endnu om en mere eller mindre høj udbytningsgrad, ikke om udbytningen selv. Man ville derfor kun kunne forestille sig klassebevidsthedens og arbejderbevægelsens udvikling som en revolutionær proces, der med lønarbejdet til sidst ville overvinde samfundets klassespaltning.

Denne forventning er dog indtil nu ikke blevet indfriet. Varetagelsen af direkte specielle interesser inden for de kapitalistiske produktionsforhold fremstod for arbejderne som langt vigtigere end disses

revolutionære overvindelse, der kun lod sig henføre til en usikker fremtid. Den klassebevidsthed, der udvikledes, blev ikke til revolutionær klassebevidsthed. De i denne forbindelse uopfyldte forventninger krævede en forklaring. De måtte især have ramt Friedrich Engels, forfatteren af bogen »Die Lage der arbeitenden Klasse in England«. Den af ham beskrevne elendigjorte arbejderklasse, til hvem man kunne knytte revolutionære forhåbninger, var i løbet af få årtier blevet til en arbejderklasse, der afviste enhver revolutionær bevægelse, der følte sig hjemme inden for de givne forhold. Den forklaring, som Engels fandt, var ikke, som man egentlig kunne forvente, den tiltagende produktivitet og dermed udbytning af de engelske arbejdere, der til lod en samtidig forhøjelse af lønninger og profitter, men derimod korrumperingen af arbejderne gennem deres villige deltagelse i den imperialistiske udbytning af verden, der blev praktiseret af den engelske kapital. Denne ide blev senere taget op af Lenin for at give udtryk for hans egen skuffelse over arbejdernes adfærd. Den imperialistiske kapitalisme skulle have frembragt et arbejderaristokrati, der ikke mere var tilgængeligt for revolutionære forestillinger og som var medansvarlig for Anden Internationales »forræderi«.

Sådanne forklaringer refererede endnu til arbejderne i almenhed eller til privilegerede lag af arbejderklassen, men ikke til den skelnen mellem faglærte, specialarbejder- og ufaglærte fag, der opstår i forbindelse med arbejdsdelingen. Selv om livs- og arbejdsbetingelserne for forskelligt kvalificerede arbejdere var forskellige, så var disse forskelle dog for ringe til at forlede til den antagelse, at rene faginteresser skulle kunne hæmme klassebevidstheden. Tværtimod blev det antaget, at arbejdernes fagforeningsmæssige kampe ville vække og udvikle deres klassebevidsthed. Heller ikke arbejderbevægelsens reformisme refererede til en bestemt faggruppe af arbejdere, men derimod til den alment omsig-

gribende illusion, at den arbejdende classes situation lod sig forbedre progressivt inden for kapitalismen; en illusion, der blev begunstiget af den faktiske udvikling. Først i den seneste tid har man forsøgt, ikke at forstå forandringerne i arbejderbevægelsen ud fra kapitalens almene udvikling, men ud fra produktionsprocessernes ændrede teknik, der angiveligt har bragt en »anden« end den hidtil kendte arbejderbevægelse med sig.

Roths og Behrens' bog er helliget denne »anden« arbejderbevægelse. Den tese, der fremføres af dem og andre, er meget enkel: Den moderne kapitalistiske teknik gør op med fagarbejderne for at erstatte dem med billigere, ufaglært arbejdskraft, som f.eks. i samlebandsproduktionen. Disse ufaglærte eller hurtigt tillærte arbejdere er pga. automatiseringen af produktionsprocesserne alment udskiftelige, og kan skitseres under begrebet »totalarbejder« eller »massearbejder«. I modsætning til de uddøende fagarbejdere har »massearbejderne« på ingen måde noget forhold til produktionen; de er totalt »fremmedgjorte« over for arbejdet og ser sig selv som rent vedhæng til maskineriet, der diktatorisk bestemmer deres levemåde. Helt anderledes end de af fagstolthed opfyldte fagarbejdere befinder »massearbejderne«, som følge af deres umenneskeliggjorte stilling i produktionsprocessen, sig i total opposition til det kapitalistiske samfund. Det er »massearbejderne«, der radikalt vil bryde med den gamle arbejderbevægelse, der er bundet til fagarbejdet, for af deres egen situation at skabe sig adækvate aktions- og organisationsformer.

Tesen støtter sig på det strejkeberedskab, der i de seneste år, især i Italien, har været særlig udpræget blandt samlebandsarbejderne, og på disses bestræbelser på ved hjælp af autonome aktionskomitéer at udvide de økonomiske kampe ud over de snævre lokale grænser, der foretrækkes af fagforeningerne. Disse bemærkelsesværdige, om end lokale eksempler anses af Roth og Behrens ikke kun for forvarslers for det, der skal komme, men benyttes derimod

også til at forklare hele den hidtidige arbejderbevægelses svigten ud fra fagarbejdernes formynderskab over den. Også førhen skal det kun have været de ufaglærte eller tillærte arbejdere, som f.eks. mine- og værftsarbejderne, der førte en virkelig klassebevidst kamp mod kapitalen, mens fagarbejderne udgjorde de »bærende søjler« i det reformistiske Socialdemokrati og de klasseforsonede fagforeninger.

Forfatterne kan naturligvis ikke benægte, at fagarbejderne har opbygget deres organisationer i kamp mod kapitalen. Men de fastholder, at denne minoritet inden for den samlede arbejderklasse, på grundlag af dens særlige stilling i produktionen, skulle have forstået at beherske arbejderbevægelsen som helhed. Arbejderklassens revolutionære svigten skulle her have sin væsentligste årsag. Hvad den hidtidige historie har opvist af revolutionære begivenheder skulle helt og holdent være præstet af »totalarbejderens retsløse parialag«. Om ikke af de nutidige, multinationale samlebåndsarbejdere, så dog af de tillærte arbejdere, der står fremmede over for enhver faglig indbildskhed og hvis kamp hele tiden rettede sig mod mere end den rent fagforeningsmæssige interesse i højere lønninger og bedre arbejdsbetingelser. »Revolutionssoldaterne fra Den røde Ruhrarmé havde«, efter forfatterens opfattelse, »intet til fælles med fagarbejderne, der var fikseret til arbejdets stat (Staat der Arbeit)«, ligesom heller ikke »de ufaglærte arbejderes stødtropper« havde noget at gøre med »fagarbejderavantgardens« begrænsede rådsinitiativer, der kun havde fabriksautonomien som mål.

Man skulle derfor tale om »to ved siden af hinanden eksisterende strømninger inden for arbejderkampen« nemlig om den arbejderkamp, der føres af den traditionelle arbejderbevægelse, og om en kamp, der foregik og foregår udenfor og imod den officielle arbejderbevægelses begrænsede interesser. Dermed retter kampen mod kapitalen sig samtidig mod den gamle arbejderbevægelse for at gøre den »anden« arbejderbevægelse

udslagsgivende. Og dette så meget desto mere som den »arbejdsgiverfagforeningsforanstaltede mod offensiv mod massearbejderne« allerede er sat ind gennem en »bevidst iscenesat klassespaltning«. Således er »en næsten hundredårig arbejderkamp-proces efter 1970 afsluttet med det resultat, at den traditionelle arbejderbevægelse uigenkaldeligt og med demonstrativ åbenhed står på den anden side af barrikaden.«

Dette er vel næppe nogen nyhed, selv om det forbliver uforståeligt, hvorledes man, når der ikke er nogen barrikader, kan stå på den anden side af dem. De sidste års klassekampe, de talløse legale og vilde strejker, blev ikke kun gennemført af »massesarbejdere«, men derimod af arbejdere fra alle fag, inklusive fagarbejderne, af privat- og statsansatte funktionærer lige til postfunktionærer og politi. Den kendsgerning, at disse kampe forblev under fagforeningsmæssig kontrol eller, hvor de undveg denne, igen førte tilbage til den, har intet at gøre med fagarbejderne eller samlebåndsarbejderne, men med den simple kendsgerning, at det drejede sig om fagforeningsmæssige kampe, ikke om kampe mod det kapitalistiske system selv.

Heller ikke »massesarbejderne« har hidtil gennembrudt deres aktioners fagforeningsmæssige karakter; der har, der hvor de har eksisteret i lang tid, dannet industriforbund, der ikke i mindre grad er vokset sammen med det kapitalistiske system end de traditionelle arbejderorganisationer er det. Man behøver blot at tænke på de store industriforbund inden for den amerikanske masseproduktion for straks at indse, at de forventninger, der af Roth og Behrens knyttes til »massesarbejderne«, er præcist lige så illusionistiske som de, der i sin tid var knyttet til fagarbejderne. Men Roth og Behrens forventer mere, nemlig opløsningen og ødelæggelsen af den samlede arbejderbevægelse, som den hidtil er blevet forstået, og udviklingen af »helt nye kampformer«, med hvilke den uorganiserede eller, over for arbejderorganisationen, oprørske »massesarbejder« gør sig gældende.

Om disse »nye kampformer« siges ganske vist inderligt lidt, og det, der siges, som f.eks. om fabriksbesættelserne som strejkemiddel, refererer ikke kun til »massearbejderne«, men til de mest forskelligartede arbejderkategoriers aktioner. Derudover bliver der kun henvist til former for arbejderkamp under fascistiske betingelser, der fremstår som nægtelse af krævede ydelser, pjækkeri og skjult sabotage. Man forsøger at fremkalde det indtryk, at arbejderne under alle omstændigheder, og uden at officielle arbejderorganisationer lægger sig imellem, ikke blot yder modstand, men fører deres kamp mere effektivt end det var muligt under den gamle fagforeningskontrol. Således kaster Roth og Behrens sig ud i den vanvittige påstand, at naziregimet, som følge af de arbejderkampe, der blev ført under det, blev trængt ud i en reel krise, der kun kunne overvindes gennem udløsningen af krigen. Lynkrigen opfattes af dem som et »instrument til nysammensætning af arbejderklassen«, for via indstøtelse af udenlandske tvangsarbejdere at knække de tyske arbejderes revolutionære vilje. På denne måde forvrænges kendsgerninger med vold og mod al logik til ukendelighed for at tilpasse dem den forudfattede tese. Der er næsten ingen af de eftervisninger, der bringes af dem, der ikke viser sig at være forfalskede interpretationer af de medtagne fakta. Og i de tilfælde, hvor eftervisningerne ikke stammer fra dem, henfører de til de propagandistiske falskmeldinger fra eksilbureaukratiet i den afgåede arbejderbevægelse, der fungerede i Paris, Prag eller Basel.

Er bogen selv et ulideligt makværk, så er det problem, som den berører, dog af største vigtighed for arbejderklassen. At den traditionelle arbejderbevægelse ikke blev til den revolutionære bevægelse har siden 1914 været klart for enhver. Men at den eksisterer videre i stadig mere reaktionære former kan dog ikke føres tilbage til fagarbejdernes beherskelse af den, men derimod til kapitalens uventede magtudfoldelse og styrke. Ude af stand til at gennemføre re-

volutionen forsøgte arbejderne at indrette sig så godt som muligt inden for kapitalismen. Til dette formål var den traditionelle arbejderbevægelse det egnede instrument, der blev ved med at være virksomt, også da organisationerne gled ud af arbejdernes kontrol og faldt i hænderne på egenmægtige bureaukratier. Det var nu ikke arbejderne selv, men derimod deres »repræsentanter« i fagforening og parlament og selv i de »revolutionære« partier, der bestemte arbejderbevægelsens teori og praksis og dermed arbejderklassens adfærd. Eftersom denne form for arbejderbevægelse kun kan bestå på de kapitalistiske produktionsforholds grund, blev den naturnødvendigt til en støtte for det kapitalistiske samfund. Dens egen eksistens var bundet til oprettholdelsen af kapitalen, selv om den inden for markedsforholdene måtte varetage dens medlemmers interesser for fortsat at kunne bestå som arbejderbevægelse.

I tider, hvor der stilles spørgsmålstegn ved kapitalens eksistens, dvs. i kriser eller revolutionære situationer, stiller de kapitalistisk integrerede arbejderorganisationer sig af simple selvopholdelsesgrunde på kapitalens side. Et socialistiske samfund har hverken plads til partier eller fagforeninger. Men dermed er enhver revolutionær kamp, der sætter sig socialismen som mål, nødvendigvis også en kamp mod de gamle arbejderorganisationer. Kampen drejer sig om den samtidige afskaffelse af markeds- og produktionsforholdene, og dermed også om ophævelsen af de forskelle i arbejderklassen, der er frembragt gennem den kapitalistiske arbejdsdeling.

Men denne kamp står endnu ikke på dagsordenen. I den nuværende krisesituation, som i alle foregående er og bliver det de officielle arbejderorganisationers opgave at hjælpe kapitalen ud af krisen, hvilket kun lader sig gennemføre på arbejdernes bekostning. De repræsenterer således arbejderne, idet de krænker deres umiddelbare interesser. Under sådanne omstændigheder er det mere end sandsynligt, at arbejderne vil gribe til aktionsformer, der er uforene-

lige med de sædvanlige fagforeningsmæssige metoder, og sætte sig ud over deres egne organisationer, for via mere adækvate organisationer at varetage deres interesser. Og eftersom »massearbejderne«, som Roth og Behrens henholder sig til, er den mest udbyttede gruppe af arbejdere, kan det ligeledes forventes, at de vil være at finde i spidsen for de kommende klasseopgør.

Det er imidlertid forkert at antage, at klassekampene i den nærmeste fremtid vil stå i »massearbejdernes« tegn. Udviklingen går i anden retning. Arbejdets produktivitet har nået et punkt, hvor antallet af arbejdere, der faktisk er beskæftiget i produktionen, udgør en minoritet af den samlede arbej-

derklasse, mens de arbejdere, der er beskæftiget i cirkulationen og andetsteds er blevet til flertallet. Men de arbejdere, der står uden for den direkte produktion, tilhører også arbejderklassen. Den elendigørelse, der er forbundet med krisen, rammer alle arbejdere og tvinger dem til modstand. Klassepaltningen er bestemt af produktionsforholdene, ikke af den skiftende teknik og den heraf bestemte arbejdsdeling. Hvis der findes en fremtid, så tilhører den ikke »massearbejderen«, men arbejderklassen.

*Oversat af Kirsten Amstrup
og Flemming Olsen*

HUSK AT forny dit abonnement på KURASJE

**Nr. 13 - 16: mindst 500 sider for 50,00 kr.
Abonnement bestilles ved at indsætte beløbet
på giro 7 16 60 44, mærket »13 - 16«.**

VENSTREFLØJENS LITTERATUR I VENSTREFLØJENS BOGSALGSSTEDER

NORDJYLLAND:	BOGCAFEEN Sønderbrogade 25 7100 Vejle man-tor: 15-19; fre: 15-20; lør: 9-13.	P.L. GRUPPEN Jydsk Fritidshjemssemi- narium, Fuglesangsgallé 14 8210 Århus V. man-fre: 10-14.	DEMOS Knabrostræde 3 1210 Kbh. K. man: 12-17.30; tir: 10-17.30 fre: 10-18.30; lør: 10-13.
BOGSALET ARBEJDERMAGT Nørregade 14 9000 Ålborg 08-13 82 82 man-tors: 15-17.30 fre: 15-19.30 lør: 9-12.30.	BOGCAFEEN EØDE NÆVE Grenå Gymnasium Kontaktadresse: Lars Poulsen Fasanvej 19, 1. tv. 8500 Grenå	HADERSLEV BOGCAFE Slotsgade 2 6100 Haderslev fre: 14-18; lør: 10-12.	DSR's BOGHANDEL Vord Statsemin., Kastelvej 3 4760 Vordingborg
HUSETS BOGCAFE Hassertsgade 10 9000 Ålborg man-fre: 14-21 lør: 12-18.	BOGCENTRALEN på Marselisborg Seminarium, Dalags Avenue 12 8000 Århus C. <i>Åbningstid:</i> se opslag eller ring 06/129577.	FYN:	KFML's BOGBUTIK 1.MAJ Rosenborggade 5, kld. 1130 Kbh. K. man-tors: 13-17.30 fre: 13-19; lør: 11-13.
FOLKEBUTIKKEN Grønnegade 20 man-tors: 15-17.30 fre: 15-20; lør: 10-12.	BOGLADEN PRINKIPO Sjællandsgade 95 a, 8000 Århus C. man-fre: 14-17.	BOGLADEN Skt. Knuds Kirkestræde 7 5000 Odense man-tors: 14-17.30 Fre: 14-20; lør: 10-13.	KURASJE'S BOGIMPORRT Krystalgade 14/16 1172 Kbh. K. man-fre: 12-16.
FOLKEBUTIKKENS BOGUDSALG Skive Seminarium 7800 Skive.	FREDERICA BOGCAFE Odenborggade 8 7000 Fredericia man-fre: 10-18.	DSR's BOGCAFE Skårup Statseminarium, V. Johnny Strøger Vestergade 48 5881 Skårup.	ROSA Clermontgade 27 4000 Roskilde tif: 03/36 82 74 man og fre: 15-18 lør: 10-13.
GALLERI 33 STRUER BOGCAFE Østergade 33 7600 Struer man-tors: 15-17 fre: 15-20; lør: 9-13.	HUSETS BOGCAFE Vester Alle 15 8000 Århus C. man-fre: 12-22.	RSF - DE RØDE BOG- LADER, Østre Stationsvej 13 5000 Odense.	RUC BOGHANDEL Marbjergvej 4000 Roskilde man-fre: 10-16.
MIDTJYLLAND:	KOLDING BOGCAFE Blesbjerggade 11 6000 Kolding man-tors: 14-17.30 fre: 14-20 lør: 9-12.	ANTROPOLOGISK BOGBIX Frederiksholms Kanal 4 1220 Kbh. K. man-fre: 12.00-13.00.	DEN RØDE BOGLADE Vendersgade 9, kld. 1363 Kbh. K. man-fre: 10-17.30.
ANARKISTISK BOG- HANDEL - Carl Heinrich Petersen. Gøthersgade 27 8800 Viborg.	ESBJERG BOGCAFE Danmarksgade 66 6700 Esbjerg man-tor: 15-17.30 fre: 15-20; lør: 10-12.	KØBENHAVNSOMRÅ- DET, LØVRIGE SJÆL- LAND OG FALSTER. ANTROPOLOGISK BOGBIX Frederiksholms Kanal 4 1220 Kbh. K. man-fre: 12.00-13.00.	SOF-BOGCAFE Svanens Kvartier 2 C 2620 Albertslund

Alle interesserede venstrefløjens bogcaféer og bogudsalgssteder optages på denne liste ved henvendelse til: **KURASJE, Krystalgade 14/16, 1172 København K.**

KURASJE

ADRESSE: KURASJE, Krystalgade 16,
1172 København K, Danmark

GIRO NR.: 7 16 60 44

LØSSALGSPRIS: Nr. 1: udsolgt
Nr. 2-3: udsolgt
Nr. 4: 10,00 kr.
Nr. 5-6: 20,00 kr.
Nr. 7: 10,00 kr.
Nr. 8: 10,00 kr.
Nr. 9: 15,00 kr.
Nr. 10: 15,00 kr.
Nr. 11: 16,00 kr.
Nr. 12: 25,00 kr.

ABONNEMENT: Nr. 1-4: udsolgt
Nr. 5-8: 30,00 kr.
Nr. 9-12: 40,00 kr.
Nr. 13-16: 50,00 kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.
Anfør på giro talonen, hvad betalingen dækker.

ISBN 87 87437 15 5